

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Міністерство освіти і науки України

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПАШАЄВА КСЕНІЯ ФАІКІВНА

УДК 323.2+324+327.8(292.472/.476–13(043.5))

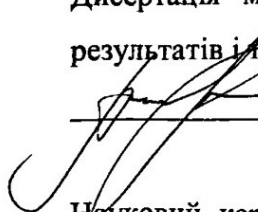
ДИСЕРТАЦІЯ

**ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ
КРАЇН ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ**

052 – Політологія

Подається на здобуття наукового ступеня *доктора філософії*

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Пашаєва Ксенія Фаїківна

Науковий керівник *Брусиловська Ольга Іллівна, доктор політичних наук, професор*

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Пашаєва К. Ф. Чинники політичної трансформації країн Південного Кавказу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 – Політологія. – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Міністерство освіти і науки України, Одеса, 2021.

Дисертаційну роботу присвячено дослідженню чинників політичної трансформації регіону Південного Кавказу, до якого належать посткомуністичні країни – Азербайджан, Грузія та Вірменія. Визначення цих країн як «Південний Кавказ» і досі є джерелом наукових суперечок для представників різних шкіл політичної науки. Історично Південний Кавказ є особливим регіоном, оскільки його країни належали до Російської імперії й, після короткого періоду незалежності, – до Радянського Союзу, який визначив їх як своє «Закавказзя». Втрата незалежності та самостійності вплинула на сучасний тип національної ідентичності, політичного й соціально-економічного устрою цих країн. Проте з розпадом Радянського Союзу країни регіону Південного Кавказу почали привертати увагу таких провідних світових гравців як ЄС, США та НАТО. Ці актори, долучившись до трансформаційного процесу Азербайджану, Вірменії та Грузії, визначили їх для себе як «регіон Південного Кавказу». Таким чином, дефініція «Південний Кавказ» є політичним, а не географічним поняттям, пов'язаним із перехідними процесами на пострадянському просторі й залученням до нього глобальних акторів.

Вивчення впливу внутрішніх та зовнішніх чинників на політичну трансформацію Азербайджану, Грузії та Вірменії може бути корисним для країн, які так само переживають перехідні процеси. Ситуація в Україні за роки незалежності має низку спільних рис із тим, що визначає посткомуністичний розвиток країн РПК. Для України важливим є вивчення досвіду політичної трансформації таких країн, як Азербайджан, Вірменія та Грузія, які перебувають на півшляху до демократії або авторитаризму, перш

за все для того, щоб попередити негативні тенденції, що заважають всім перехідним суспільствам розвиватися.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у проведенні порівняльного аналізу політичної трансформації у країнах Південного Кавказу крізь призму вивчення чинників, що найбільше впливають на її перебіг. Аналіз базується на опрацюванні широкого кола джерел з проблем політико-системної трансформації країн пострадянського простору. Для вітчизняної політології робота є одною з перших спроб дослідити проблеми чинників політичної трансформації РПК у їх сукупності.

Вперше:

- на основі концепції неосултанізму та концепції імітаційної/фасадної демократії здійснено цілісний розгляд політичної трансформації південно-кавказьких країн та визначено їхні основні проблеми та досягнення на шляху демократичного транзиту;

- доведено зворотний зв'язок процесів політичної трансформації Південного Кавказу й глобальних процесів сучасної системи міжнародних відносин;

- продемонстровано залежність успіхів демократичного транзиту від історично обумовлених культурних особливостей південно-кавказьких суспільств;

- визначено сукупність основних внутрішніх та зовнішніх чинників, що призвели до гальмування процесу політичної трансформації у країнах Південного Кавказу;

- запропоновано комплексний підхід до проблеми політичної трансформації регіону Південного Кавказу, що дозволяє проводити порівняльний аналіз з іншими перехідними країнами.

Набули подальшого розвитку:

- дослідження особливостей державного будівництва у перехідних країнах за ліберально-демократичним зразком;

- характеристика відносин між країнами Південного Кавказу та ЄС, а також еволюції політики Євросоюзу щодо РПК від Європейської політики сусідства до Східного партнерства;

- виокремлення основних складових російського впливу на політичну трансформацію регіону Південного Кавказу;

- вивчення південно-кавказького напрямку зовнішньої політики США.

Уточнено:

- дефініції «трансформація», «Регіон Південний Кавказ», «концепція», «стратегія» на основі дослідження праць сучасних українських та зарубіжних науковців;

- значення політичних цінностей як одного з індикаторів впливу глобальних акторів на регіональну систему Південного Кавказу.

Досліджуючи чинники політичної трансформації країн регіону Південного Кавказу авторка виявила їхні спільні та відмінні риси. Цілісне бачення трансформаційного процесу на Південному Кавказі надало можливість окреслити основні проблеми трансформації у політичній сфері.

Серед них можна виокремити типові риси посткомуністичної трансформації: посилення на тлі кризових економічних процесів міжетнічної ворожнечі, корупції; слабкість інституціональної системи; відсутність верховенства права та справедливого й прозорого електорального процесу; нерозвинуте громадянське суспільство та придушення діяльності незалежних ЗМІ; розквіт клієнталістських мереж. Країни Південного Кавказу та Україна мають важливі спільні риси: незавершений процес трансформації до консолідованої демократії; економічні проблеми, пов'язані з корупцією та неефективним реформуванням. Україна, як і Грузія, прагне інтегруватись до ЄС і поглибити співпрацю з НАТО, що передбачає значні внутрішні перетворення, адаптацію та перехід на європейські стандарти й норми. Нарешті, Україну, як і країни РПК, Російська Федерація розглядає як невід'ємну частину сфери впливу. Конфлікт на Донбасі та анексія Кримського півострову є джерелом нестабільності, яке Росія використовує

для тиску на зовнішню політику й перешкоджає демократичному розвитку нашої країни. Тому результати дослідження політичної трансформації країн Південного Кавказу можуть бути практично використані в Україні для внесення змін до національної моделі трансформації й розробки подальшої зовнішньополітичної стратегії.

Найважливішою рисою політичної трансформації країн РПК є взаємодія та взаємовплив внутрішніх і зовнішніх чинників, що впливають на перехідні процеси. Ці дві групи чинників безпосередньо або опосередковано впливають на формування політичного порядку денного. У дослідженні було виокремлено акторів, які не тільки впливають на перебіг трансформаційного процесу, а й мають власні інтереси в регіоні – це ЄС, США й Російська Федерація. США та ЄС додали Південний Кавказ до свого зовнішньополітичного фокусу за його геостратегічне розташування та енергетичні ресурси. Проаналізувавши динаміку відносин між ЄС, США та країнами Південного Кавказу, можна зробити висновок, що політика західних гравців на Південному Кавказі продемонструвала несуттєві результати й відсутність прогресу у вирішенні регіональних конфліктів – нагальної проблеми у контексті демократичного розвитку країн РПК. В свою чергу РФ, маючи на меті відновлення впливу на пострадянському просторі, вдається до агресивної політики. Вона маніпулює конфліктами в регіоні для утримання своїх позицій і протидії розширенню НАТО, що дозволяє підтримувати стан контрольованої нестабільності на Південному Кавказі, перешкоджати демократизації країн регіону та їх інтеграції до Великої Європи. Не менш важливим є енергетичне домінування в регіоні завдяки інструменталізації залежності Грузії та Вірменії від енергетичних поставок, що дозволяє Росії впливати на перебіг внутрішньополітичних процесів в країнах та на їхню зовнішньополітичну орієнтацію. Єдина держава Південного Кавказу, що менше зазнає енергетичного тиску від Росії, – це Азербайджан, який, завдяки власним енергетичним ресурсам, налагоджує економічні відносини з країнами Заходу. Військовий компонент російського

тиску складається з розміщення військових баз на території Вірменії, Південної Осетії та Абхазії разом з продажем озброєнь конфліктуючим країнам, як у випадку Азербайджану та Вірменії.

Таким чином, незважаючи на те, що здобувши незалежність, три країни регіону (Азербайджан, Грузія та Вірменія), як і більшість пострадянських країн, взяли курс на створення ліберально-демократичного суспільства, процеси демократизації й лібералізації у регіоні РПК виявилися складними й наразилися на спротив, що безпосередньо було пов'язано з внутрішніми та зовнішніми чинниками трансформації. Це, в свою чергу, призвело до того, що політичні системи Вірменії й Грузії не є конкурентними, а розпад формальних інститутів в таких умовах призвів до їх заміщення неформальними, тоді як в Азербайджані встановився султаністичний тип режиму.

Ключові слова: політична трансформація, Південний Кавказ, Азербайджан, Грузія, Вірменія, ЄС, США, НАТО, Російська Федерація.

ANNOTATION

Kseniia Pashaieva. Factors of Political Transformation of countries of the South Caucasus. – Manuscript.

The thesis for the Doctor of Philosophy degree on specialty 052 – Political Science. – Odesa I. I. Mechnikov National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Odesa, 2021.

The dissertation is devoted to the study of the factors of the political transformation of the South Caucasus region, which includes post-communist countries – Azerbaijan, Georgia, and Armenia. The definition of these countries as the “South Caucasus” is still a source of scientific controversy for representatives of various schools of political science. Historically the South Caucasus is a unique region, as its countries were part of the Russian Empire, and after the short period of their independence, they turned to be a part of the Soviet Union, which defined them as its “Zakavkazye”. The loss of sovereignty and autonomy of these countries

over the years has affected the current type of their national identity, mentality, political and socio-economic systems. However, with the collapse of the Soviet Union, the countries of the region began to attract the attention of the leading players in the world such as the EU, the United States, and NATO. These actors joined the transformation process of Azerbaijan, Armenia, and Georgia and defined them as the “Region of the South Caucasus”. Thus, the definition of the “South Caucasus” is a political term, not the geographical one, related to the transition processes in the post-Soviet space and the accession to them of the global actors.

The research of the influence of internal and external factors on the political transformation of Azerbaijan, Georgia, and Armenia, which can be useful for countries that are also experiencing the transition process. The situation in Ukraine during the years of independence has several common features with the determiners of the post-communist development of the Southern Caucasian countries. Thus, it is important for Ukraine to study the experience of the political transformation of such countries as Azerbaijan, Armenia, and Georgia, which are halfway to democracy or authoritarianism, primarily to prevent negative trends that hinder all transition societies.

The scientific novelty of the obtained results lies within the analysis of political transformation in the countries of the South Caucasus through the prism of studying the factors that have the greatest influence on its course. The analysis is based on the development of a wide range of sources on the problems of political and systemic transformation of the post-Soviet space. For domestic political science, the work is one of the first attempts to research the issues of the factors of the political transformation of the countries of the region collectively.

For the first time:

- based on the concept of neosultanism and the concept of imitation/facade democracy, a comprehensive review of the political transformation of the South Caucasian countries was made as well their main challenges and achievements on the path of democratic transit were identified;

- the feedback of the processes of political transformation of the South Caucasus and the global processes of the modern system of international relations was proved;

- the dependence of the democratic transit`s success on the historically determined cultural features of the South Caucasian societies was demonstrated;

- a set of major internal and external factors that led to the slowdown in the process of political transformation in the South Caucasus was identified;

- a comprehensive approach to the problem of political transformation of the South Caucasus region was proposed, providing for a comparative analysis with other transition countries.

The following questions were further developed:

- study of the peculiarities of state-building in transition countries within a liberal-democratic model;

- description of the relations between the countries of the South Caucasus and the EU, as well as the development of the EU policy towards the regional countries from the European Neighborhood Policy to the Eastern Partnership;

- the main components of Russia's influence on the political transformation of the South Caucasus region were specified;

- study of the South Caucasian direction of US foreign policy.

The following questions were specified:

- definitions of “transformation”, “the South Caucasus Region”, “concept”, “strategy” based on the study of works of modern Ukrainian and foreign scholars;

- the importance of political values as one of the indicators of the influence of global actors on the regional system of the South Caucasus.

In the course of the study of the factors of the political transformation of the South Caucasian countries, the author revealed their common and distinctive features. A holistic view of the transformation process in the South Caucasus

provided an opportunity to highlight the main issues of transformation in the political sphere.

Among them are typical features of post-communist transformation: intensification of crisis economic processes, interethnic hostility, corruption, weakness of the institutional system, lack of rule of law as well as fair and transparent electoral process, underdeveloped civil society and suppression of independent media, flourishing clientelistic networks along with corruption. The countries of the South Caucasus and Ukraine have some important common features: the uncompleted process of transformation of a consolidated democracy; economic problems related to corruption and ineffective reform process; both Georgia and Ukraine seek to integrate into the EU and deepen cooperation with NATO, which involves significant internal transformations, adaptation, and transition to European standards and norms. Finally, Ukraine, like the South Caucasus countries, is seen by the Russian Federation as part of its integral sphere of influence. The conflict in Donbas and the annexation of the Crimean peninsula are a source of instability, which Russia uses to put pressure on foreign policy and hinder the democratic development of our country. Therefore, the results of the study of the political transformation of the countries of the South Caucasus can be practically used in Ukraine to make changes in the national model of transformation and to develop further foreign policy strategy.

The most important feature of the political transformation of the South Caucasian countries is the interaction between the internal and external factors, influencing the transition process. These two groups of factors directly or indirectly influence the formation of the political agenda. The study identified the following actors which have not only an impact on the transformation process but also their interests in the region – the EU, the United States, and the Russian Federation. The United States and the European Union have included the South Caucasus in their foreign policy focus due to its geostrategic position and energy resources. Analyzing the dynamics of relations between the EU, the US, and the South Caucasus, we can conclude that the policy of Western players in the South

Caucasus has yielded very limited results and demonstrated a lack of progress in resolving regional conflicts – an urgent problem in the context of democratic development. In turn, Russia, aiming to restore influence in the post-Soviet space, resorted to aggressive policies. It manipulates conflicts in the region to maintain its position and counter NATO enlargement, which allows it to maintain a state of controlled instability in the South Caucasus, to prevent the democratization of countries in the region and their integration into Greater Europe. Equally important is energy dominance in the region through the instrumentalization of Georgia's and Armenia's energy dependence on energy supplies, which allowed Russia to influence the course of domestic political processes in the countries and their foreign policy orientation. The only state in the South Caucasus that is less under pressure from Russia is Azerbaijan, which, thanks to its energy resources, established economic relations with Western countries. The military component of Russian pressure consists of the deployment of military bases in Armenia, South Ossetia, and Abkhazia, along with the sale of weapons to conflicting countries, as in the case of Azerbaijan and Armenia.

Thus, despite gaining independence, the three countries of the region, Azerbaijan, Georgia, and Armenia, like most post-Soviet countries, headed to build a liberal democratic society, the processes of democratization and liberalization in the region proved more difficult and even met some resistance, which was directly related to internal and external factors of transformation. Consequently, in its turn, led to the non-competitive political systems of Armenia and Georgia, in which the disintegration of formal institutions led to their replacement by informal ones, while the sultanic type of regime was established in Azerbaijan.

Keywords: political transformation, South Caucasus, Azerbaijan, Georgia, Armenia, the EU, the USA, NATO, the Russian Federation.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Pashaieva K. F. Sultanism and Semi-Authoritarianism in Post-Soviet Azerbaijan / K. F. Pashaieva // Odesa National University Herald. Sociology and Politics. – 2018. – № 2. – P. 105–114.
2. Пашаєва К. Ф. Внутрішньополітична трансформація Грузії на початку ХХІ століття / К. Ф. Пашаєва // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. – 2018. – № 21. – С. 139–147.
3. Пашаєва К. Ф. Теоретичні засади дослідження внутрішньополітичної трансформації Вірменії / К. Ф. Пашаєва // Актуальні проблеми політики. – 2019. – № 63. – С. 82–98.
4. Pashaieva K. Energy Resources of the South Caucasus Region: the Political and Security Dimensions / K. Pashaieva // Politicus. – 2019. – № 5. – P. 54 – 58.
5. Пашаєва К. Ф. Грузія в політиці Сполучених Штатів Америки щодо Південного Кавказу в постбіполярний період / К. Ф. Пашаєва // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут. Політологія. Соціологія. Право». – 2019. – № 4. – С. 84–88.
6. Пашаєва К. Ф. Азербайджан у південно-кавказькій політиці Російської Федерації [Електронний ресурс] / К. Ф. Пашаєва // Міжнародні відносини Серія «Політичні науки». – 2019. – Режим доступу до ресурсу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3890.

Статті в іноземних виданнях:

7. Пашаєва К. Ф. Економічний фактор політичної трансформації країн Південного Кавказу / К. Ф. Пашаєва // Evropský politický a právní diskurz. – 2020. – Svazek 7. – 5. vydání. – S. 26–32
8. Pashaieva K. Azerbaijan and the Security Complex of the South Caucasus / K. Pashaieva. // Reality of Politics. Estimates – Comments – Forecasts. – 2020. – P. 13–29.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

9. Пашаєва К. Ф. Політичні трансформації Республіки Вірменія на початку ХХІ століття / К. Ф. Пашаєва // Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 23–24 листопада 2018 року). / К. Ф. Пашаєва. – Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2018. – С. 96–99.
10. Пашаєва К. Ф. Політична трансформація незалежного Азербайджану / К. Ф. Пашаєва. // Збірник НТС історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка «Шевченківська весна - 2019». – 2019. – С. 249 – 252.
11. Пашаєва К. Ф. Відносини Російської Федерації та Республіки Вірменія у постбіполярний період / К. Ф. Пашаєва // Пріоритетні напрями наукових досліджень: філософський, політологічний та культурологічний аспекти: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 7-8 лютого 2020 року). / К. Ф. Пашаєва. – Херсон: «Гельветика», 2020. – С. 82–86.

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КРАЇН ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ ..	21
1.1. Основні підходи школи транзитології до трансформації недемократичних суспільств	23
1.2. Концепція неосултанізму	35
1.3. Концепція імітаційної/фасадної демократії.....	43
Висновки до розділу 1.....	49
РОЗДІЛ 2. ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КРАЇН ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ	52
2.1. Консолідація неосултаністичного режиму в Азербайджані.....	52
2.2. Чинники нестабільності сучасної Вірменії.....	65
2.3. Націоналізм, сепаратизм, громадянський активізм у «грузинських мріях».....	74
Висновки до розділу 2.....	92
РОЗДІЛ 3. ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА ПІВДЕННОМУ КАВКАЗІ	95
3.1. ЄС як чинник політичних перетворень південно-кавказького регіону.....	96
3.2. Чинник США у політичній трансформації країн Південного Кавказу.....	109
3.3. РФ і посткомуністична політична трансформація Південного Кавказу.....	130
Висновки до розділу 3.....	157
ВИСНОВКИ	159
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	170
ДОДАТКИ	200

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Темою дослідження є чинники політичної трансформації країн Південного Кавказу. До складу регіону Південний Кавказ (РПК) належать посткомуністичні країни – Азербайджан, Грузія та Вірменія. Визначення цих країн як «Південний Кавказ» і досі є джерелом наукових суперечок для представників різних шкіл політичної науки. Історично Південний Кавказ є особливим регіоном, оскільки його країни були в складі Російської імперії й, після короткого періоду незалежності, – в складі Радянського Союзу, який визначив їх як «своє Закавказзя». Втрата незалежності та самостійності цими країнами вплинула на сучасний тип їхньої національної ідентичності, політичного та соціально-економічного устроїв. Проте, з розпадом Радянського Союзу країни регіону почали привертати увагу таких провідних світових гравців як ЄС, США та НАТО. Ці актори, долучившись до трансформаційного процесу Азербайджану, Вірменії та Грузії, визначили їх для себе як «регіон Південного Кавказу». Таким чином, дефініція «Південний Кавказ» є політичним, а не географічним поняттям, пов'язаним із перехідними процесами на пострадянському просторі й залученням до них глобальних акторів. Водночас Грузія, Вірменія та Азербайджан разом з Туреччиною, Іраном та рядом інших країн відносять до географічного субрегіону під назвою «Передня Азія».

Внаслідок розпаду Радянського Союзу ситуація в регіоні докорінно змінилася. Вперше країни РПК стали самостійними акторами міжнародних відносин й перед ними постало історичне завдання одночасного здійснення політичної трансформації й визначення власної зовнішньополітичної стратегії.

У практичному плані дослідження впливу внутрішніх та зовнішніх чинників на політичну трансформацію Азербайджану, Грузії та Вірменії може бути корисним для країн, які так само переживають перехідні процеси.

Ситуація в Україні за роки незалежності має низку спільних рис з тим, що визначає посткомуністичний розвиток країн РПК. Отже, важливим для України є вивчення досвіду політичної трансформації таких країн, як Азербайджан, Вірменія та Грузія, які перебувають на півшляху до демократії або авторитаризму, перш за все для того, щоб попередити негативні тенденції, що заважають всім перехідним суспільствам розвиватися.

Вивчення проблеми південно-кавказької політичної трансформації має особливе наукове значення як для розуміння сучасного демократичного транзиту, так і системи міжнародних відносин. Це пояснюється, по-перше, тим, що політична траєкторія південно-кавказьких країн залишається невизначеною; по-друге, ці країни тривалий час є джерелом нестабільності, продовжуючи генерувати виклики безпеці на пострадянському просторі й загрожуючи безпеці ЄС; по-третє, розвиток країн Південного Кавказу кидає виклик універсальності ліберально-демократичної моделі державного будівництва. Оскільки зазначена проблема в Україні є маловивченою, то й наукові розвідки, присвячені дослідженню південно-кавказької політичної трансформації, майже відсутні. Отже, існує нагальна потреба узагальнити сучасний стан дослідження проблеми чинників політичної трансформації країн РПК. Наукове дослідження зазначеної теми дає змогу виявити основні чинники, а також загальні та відмінні риси політичної трансформації країн РПК. Авторська гіпотеза полягає у тому, що науковий розгляд південно-кавказької політичної трансформації є неможливим без вивчення впливу на РПК зовнішніх (позасистемних) акторів міжнародних відносин, отже, у науковому інструментарії мають бути поєднані здобутки як політології, так й теорії міжнародних відносин.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано на кафедрі міжнародних відносин Факультету міжнародних відносин, політології та соціології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова в межах наукової теми кафедри «Глобальні, регіональні та локальні чинники формування сучасної системи міжнародних відносин»

(Державний реєстраційний номер 0119U000500), яка зорієнтована на науково-аналітичне забезпечення діяльності урядових та неурядових установ нашої країни.

Метою дисертаційного дослідження є виявлення ролі внутрішніх та зовнішніх чинників на процес політичної трансформації країн Південного Кавказу.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі дослідницькі **завдання**:

1) визначити основні теоретичні підходи до вивчення чинників політичної трансформації РПК;

2) проаналізувати стан політичної думки щодо дослідження чинників політичної трансформації країн Південного Кавказу;

3) простежити динаміку формування внутрішніх (економічних, політичних та ідеологічних) чинників трансформації Азербайджану, Вірменії та Грузії;

4) дослідити еволюцію ролі основних акторів сучасних міжнародних відносин – ЄС, США та Російської Федерації – у політичній трансформації країн Південного Кавказу;

5) охарактеризувати спільні та особливі риси сучасної трансформаційної моделі РПК;

6) надати прогностичні оцінки розвитку політичної трансформації Азербайджану, Вірменії та Грузії на середньострокову перспективу.

Об'єктом дослідження є політико-системна трансформація регіону Південного Кавказу.

Предметом дослідження є чинники політичної трансформації країн Південного Кавказу.

При написанні дисертаційного дослідження було використано такі загальнонаукові методи: емпіричний та критично-аналітичний. Основним методом, застосованим у дисертації, було обрано метод кейс-стаді. Метою його застосування було комплексне дослідження особливостей процесу політичної трансформації країн РПК через виокремлення його конкретних

чинників та тенденцій. Цей метод надав можливість дослідити динаміку політичного життя РПК, продемонструвавши конкретні феномени й тенденції суспільного життя. У межах кейс-стаді було вивчено три найбільш близькі між собою випадки (кейси) – Азербайджану, Вірменії та Грузії. Надалі це уможливило порівняння отриманих результатів дослідження РПК з іншими кейсами посткомуністичного простору. В роботі також використано проблемно-хронологічний, історичний, формально-юридичний методи вивчення документів. Застосування елементів системного підходу уможливило вивчення прямого й зворотного зв'язків країн Південно-кавказького регіону з ЄС, США та Російською Федерацією, які є середовищем для досліджуваної регіональної системи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у проведенні аналізу політичної трансформації у країнах Південного Кавказу крізь призму вивчення чинників, які найбільше впливають на її перебіг. Аналіз базується на опрацюванні широкого кола джерел з проблем політико-системної трансформації країн пострадянського простору. Для вітчизняної політології робота є одною з перших спроб дослідити проблеми чинників політичної трансформації РПК у сукупності.

Вперше:

- на основі концепції неосултанізму та концепції імітаційної/фасадної демократії здійснено цілісний розгляд політичної трансформації південно-кавказьких країн та визначено їхні основні проблеми й досягнення на шляху демократичного транзиту;

- доведено зворотний зв'язок процесів політичної трансформації Південного Кавказу та глобальних процесів сучасної системи міжнародних відносин;

- продемонстровано залежність успіхів демократичного транзиту від історично обумовлених культурних особливостей південно-кавказьких суспільств;

- визначено сукупність основних внутрішніх та зовнішніх чинників, що призвели до гальмування процесу політичної трансформації у країнах Південного Кавказу;

- запропоновано комплексний підхід до проблеми політичної трансформації регіону Південного Кавказу, що дозволяє проводити порівняльний аналіз з іншими перехідними країнами.

Набули подальшого розвитку:

- дослідження особливостей державного будівництва у перехідних країнах за ліберально-демократичним зразком;

- характеристика відносин між країнами Південного Кавказу та ЄС, а також еволюція політики Євросоюзу щодо РПК від Європейської політики сусідства до Східного партнерства;

- виокремлення основних складових російського впливу на політичну трансформацію регіону Південного Кавказу;

- вивчення південно-кавказького напрямку зовнішньої політики США.

Уточнено:

- дефініції «трансформація», «Регіон Південний Кавказ», «концепція», «стратегія» на основі дослідження праць сучасних українських та зарубіжних науковців;

- значення політичних цінностей як одного з індикаторів впливу глобальних акторів на регіональну систему Південного Кавказу.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання в таких сферах:

1) науково-дослідницькій: здобутки авторки, викладені у дослідженні та висновках до роботи, залишають простір для подальшої наукової розробки. Результати дослідження можуть бути застосовані стосовно інших подібних випадків, тобто країн пострадянського простору, що перебувають у процесі політичної трансформації. Результати дослідження надають можливість подальшого наукового вивчення проблематики трансформації посткомуністичних країн в цілому та окремих її аспектів.

2) прикладній: висновки та рекомендації авторки наприкінці дослідження можуть бути застосовані у роботі як зовнішньополітичних органів та відомств України при розробці стратегії двосторонніх відносин із країнами Південного Кавказу, Росією, ЄС та США, так і у роботі внутрішньополітичних державних інститутів при розробці програм системних реформ. З практичної точки зору, найважливішими аспектами дослідження є, по-перше, досвід впровадження внутрішньополітичних реформ у країнах РПК, по-друге, висновки з еволюції відносин південно-кавказьких країн з Російською Федерацією, яка активно впливає на перебіг трансформаційного процесу. Окремі положення дисертаційної роботи було впроваджено кафедрою міжнародних відносин ОНУ імені І. І. Мечникова до навчального процесу при викладанні курсів «Системна трансформація посткомуністичних країн Європи та Азії», «Зовнішньополітична системологія Чорноморського регіону», «Зовнішня політика США», «ЄС в системі міжнародної безпеки ХХІ ст.», «Росія у глобальній та регіональній політиці», «Теорія взаємодії держав».

Апробацію результатів дослідження було здійснено шляхом участі авторки у роботі загальноукраїнських та міжнародних наукових та науково-практичних конференцій та стажуванні, серед яких: Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах» (Львів, 2018), стажування у Центрі досліджень проблем миру (Трьомсе, 2018), Одинадцята щорічна конференція Ради нордичного інституту досліджень Азії «Азія у русі» (Трьомсе, 2018), Третя щорічна конвенція Асоціації європейських досліджень Кавказу «Досвід регіоналізму у Чорноморському та Кавказькому регіонах: дифузія норм, законодавче зближення та спірні питання» (Одеса, 2019), Міжнародний симпозіум сусідства «Звертаючись до викликів в Європі та по її сусідству» (Одеса, 2019), XVII міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2019» (Київ, 2019), Наукова конференція професорсько-викладацького складу кафедри міжнародних

відносин ФМВПС Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Одеса, 2019), Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрями наукових досліджень: філософський, політологічний та культурологічний аспекти» (Київ, 2020).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено в 11 публікаціях, шість з яких – у фахових виданнях, визнаних МОН України, дві – у закордонних наукових виданнях, та три публікації, що додатково висвітлюють наукові результати дисертації.

Структура дисертації відображає мету та завдання дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів (дев'яти підрозділів) та висновків. Загальний обсяг тексту складає 202 сторінки, з яких основного тексту – 168 сторінок. Список використаних джерел (англійською, російською та українською мовами) містить 256 найменування та охоплює 30 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ТРАНСФОРМАЦІЙ КРАЇН ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ

Розпад Радянського Союзу цілком змінив розстановку сил на міжнародній арені, оскільки призвів до закінчення глобального біполярного протистояння. Перед колишніми соціалістичними республіками постало завдання проведення масштабних внутрішніх і зовнішньополітичних перетворень. Країни отримали шанс перетворитись на самостійних акторів міжнародних відносин залежно від перебігу внутрішньополітичних трансформацій. Перебіг цих перетворень дає підстави говорити про спільні та відмінні риси політико-системних трансформацій у країнах регіону Південного Кавказу.

Демократичний транзит колишніх радянських республік давно зацікавив західне й вітчизняне наукове середовище, але потребує дослідження еволюція наукових підходів до трансформаційних процесів та їхніх чинників. Порівнюючи перехідні процеси, які відбуваються в країнах Південного Кавказу, можна виявити унікальні риси, притаманні процесам політичної трансформації саме цього регіону.

У підрозділі проаналізовано думку науковців, що розробляють загальні підходи до політичної трансформації, а також концепції щодо специфічних аспектів трансформацій. Розділ присвячено теорії неосултанізму та теоріям імітаційної, формальної або фасадної демократії, їх виникненню та особливостям застосування при вивченні кейсів країн Південного Кавказу.

Країни Південного Кавказу – це, в першу чергу, колишні радянські республіки, що перебувають в процесі державного будівництва та становлення демократії/формальної демократії. До регіону Південного Кавказу належать Азербайджан, Вірменія та Грузія.

Після розпаду Радянського Союзу регіон Південного Кавказу перетворюється на поле взаємодії й зіткнення різних геополітичних та економічних інтересів. Країни регіону втратили свою політико-правову та соціально-економічну цілісність. Усі три держави Південного Кавказу після здобуття незалежності мають різні політичні орієнтири. Так, Азербайджан намагається маневрувати між Заходом та Сходом, Грузія орієнтується на Захід, Вірменія ж фактично стала сателітом РФ і форпостом російських інтересів на Кавказі. Усі три держави переживають потрясіння пов'язані з етнополітичними конфліктами. Багатовимірність політичного простору Кавказу, залучення таких провідних акторів як Європейський Союз, Росія та США до внутрішніх трансформаційних процесів, зацікавленість кожного з зовнішніх акторів у реалізації власних геополітичних і геоекономічних інтересів привертає увагу до перебігу політичних, соціальних та економічних процесів регіону.

Геополітична та геоекономічна цінність країн Південного Кавказу стає зрозумілою в контексті розвитку й експлуатації транспортних маршрутів і реалізації енергетичних проектів, які поєднують західні країни та Центральну Азію. Транзитна торгівля між Заходом і Сходом може стати основною геоекономічною функцією регіону й забезпечити його. Геоекономічний потенціал регіону сприяє зацікавленості провідних світових акторів, оскільки багатий на природні ресурси та має потенціал важливого транспортного коридору. Тому стабільний розвиток країн Південного Кавказу та їх подальше долучення до світової економічної системи є нагальним. Тому можна спостерігати конкуренцію між такими акторами, як США, Європейський Союз і Росія.

Специфічною характеристикою Південного Кавказу є його етнонаціональне та конфесіональне різноманіття. Регіон є унікальним з точки зору геостратегічного розташування: тут перетинаються Схід і Захід, християнство та іслам. Регіон є об'єднувальною ланкою між басейнами

Чорного, Каспійського й Середземного морів, через територію регіону проходить велика кількість воєнно-стратегічних магістралей.

За Збігневом Бжезинським, територію регіону можна уналежнити до так званих «Євразійських Балкан», це території на Південь від Росії – Близький Схід, Південно-Східна Європа, Центральна Азія та Південна Азія, які характеризуються своєю високою конфліктогенністю й можуть спричинити суперництво провідних акторів міжнародних відносин [5, с. 76].

1.1. Основні підходи школи транзитології до трансформації недемократичних суспільств

Вивчення процесів посткомуністичної трансформації є темою, що тривалий часу приваблювала як вітчизняних, так і закордонних дослідників.

В Україні Ольга Брусиловська [8], [89], [90], [91] заклала теоретичні засади дослідження політико-системної трансформації, оскільки вперше розглянула процес трансформації як систему, в якій всі компоненти взаємодіють, дослідивши у сукупності економічну, політичну й ідеологічну складову транзиту разом з урахуванням зовнішніх чинників трансформаційного процесу [88, с. 54]. Таким чином, використання дефініції «системна трансформація» пов'язане з дослідженням всіх аспектів суспільно-політичного життя країн Південного Кавказу й наголошує на тому, що ця трансформація мала системний характер, тобто була обумовлена взаємозалежними чинниками [10, с. 13], [9, с. 111].

Основи вивчення трансформації недемократичних країн пов'язані з появою такої галузі політичної науки як транзитологія. Проте одна з основних тез транзитології щодо домінування демократичної парадигми зазнала поразки, коли йшлося про країни колишнього Радянського Союзу. Стало зрозумілим, що не існує універсального шляху становлення та консолідації демократії. Західні вчені-політологи дійшли висновку, що демократичний транзит не є єдиним шаблоном для колишніх соціалістичних режимів. Тому стосовно країн колишнього соціалістичного табору почали

використовувати термін «посткомуністична трансформація». Вчені-транзитологи припускали, що процес переходу завершується становленням демократії неконсолідованої або консолідованої, чи затяжним переходом.

До цього була фактично одна політична стратегія – це був рух до демократії, який став глобальним трендом з перемогою США в «холодній війні». Так, у сфері політики трансформаційні процеси мали призвести до формування системи влади на правовій основі, законодавчого та конституційного розвитку держави, вдосконалення виборчої системи, мала відбутися інституалізація парламентаризму, мала бути здійснена реформа судової системи, впроваджено інститут місцевого самоврядування, створено багатопартійну систему, забезпечено функціонування незалежних засобів масової інформації, сформовано нову політичну еліту тощо. Так, мала бути тільки одна форма переходу – від недемократичних форм правління до демократичних. Суспільство мало стати відкритим з характерним для нього політичним, економічним і культурним плюралізмом правової держави.

Перебіг трансформаційних процесів здебільшого залежить від старих і нових моделей суспільного розвитку, культурних особливостей, бажання до удосконалення політичної системи й реорганізації політичної влади, її механізмів функціонування, формування нової політичної еліти та взаємодії влади з громадськістю.

Данкварт Растоу, який заклав основи транзитології, в своїй статті «Переходи до демократії: на шляху до динамічної моделі» [219, с. 337 – 363] розмежував генетичний і функціональний підходи до політичної модернізації як цілеспрямованої трансформації, наголосивши на ролі перемінних чинників політичної динаміки. Розмежування цих підходів необхідне для сучасних теорій політичної транзитології, оскільки дозволяє розрізняти сили, які здійснили перехід до демократії, і сили, які використовують демократію як інструмент влади, або як фасад для напівдемократичних режимів.

Данкварт Растоу виділяв три фази перехідного процесу: перша фаза, підготовча, характеризується політичною боротьбою основних соціальних

сил; друга фаза – це фаза прийняття рішень шляхом пошуків консенсусу основними політичними акторами щодо основних політичних правил демократичного процесу; і третя фраза, на якій завершується формування нових демократичних інститутів. Для кожної фази трансформації визначальними на шляху до демократії є різні чинники [219, с. 361].

Розроблений Д. Растоу підхід випереджав ідею третьої хвилі демократизації Семюела Гантінгтона, який описував хвилі демократизації як групи переходів від недемократичних режимів до демократичних, що відбуваються в певний проміжок часу, і кількість яких значно перевищує кількість переходів в протилежному напрямку в конкретно зазначений період [144, с. 26].

Розглядаючи процеси демократизації 1990-х рр. у країнах колишнього Радянського Союзу, зокрема Південного Кавказу, Гантінгтон зазначав, що повна відсутність досвіду демократії є значною політичною перешкодою для подальшої демократизації [144, с. 316]. Ліберальні реформатори цих країн схильні були розглядати лібералізацію як спосіб обеззброїти опозицію, не демократизуючи режим повністю. Вони готові були пом'якшити репресії, відновити деякі громадянські свободи, послабити цензуру, дозволити більш широке обговорення питань суспільного значення й дати громадянському суспільству більше простору для ведення справ. Однак не хотіли проводити насправді конкурентні вибори з участю населення, які могли б позбавити влади правлячого лідера. Ліберальні реформатори мали намір створити більш безпечний і стабільний авторитаризм, не змінюючи кардинально характер системи [144, с. 142]. Також цікавою в межах нашого дослідження є теза Гантінгтона про зв'язок демократії з західною культурою, який має безпосереднє значення для демократизації Балкан і країн колишнього Радянського Союзу. Оскільки антидемократична культура перешкоджає поширенню демократичних норм в суспільстві, заперечує легітимність демократичних інститутів і ускладнює їх побудову та ефективне функціонування [144, с. 319].

Стівен Левіцкі та Лукан Вей писали про те, що сучасні демократичні режими мають відповідати чотирьом мінімальними критеріями: 1) виконавчі та законодавчі органи мають обиратися шляхом відкритих, вільних та справедливих виборів; 2) практично всі дорослі особи мають право голосу; 3) повинні бути захищені політичні права та громадянські свободи, включаючи свободу преси, свободу асоціацій й відкрита критика влади без загрози переслідування; 4) обрані органи влади мають реальну владу, оскільки не перебувають під наглядом військових або клерикальних кіл [164, с. 53].

Майкл Макфол зазначав, що станом на сьогоднішні не існує єдиної теорії демократизації, і виявив феномен так званої «четвертої хвилі» демократизації. Він наголошував, що дослідники третьої хвилі демократизації відкидали структурні причини демократизації, тому їх дослідження були акторо-центричними, і приділяли багато уваги типу переходу, який забезпечував або не забезпечував встановлення демократії [174, с. 5].

Модель транзиту третьої хвилі вирізняла чотири типи суб'єктів: представники правлячої еліти, які дотримувались жорсткої або м'якої лінії поведінки, та поміркованих і радикалів серед претендентів до нової правлячої еліти. Найчастіше країни третьої хвилі ставали демократичними, коли прихильники м'якої лінії поведінки чинного режиму та представники поміркованого табору нової політичної еліти починали переговорний процес, тобто укладали пакти, які вели до переходу від диктатури до демократії. І, навпаки, якщо перехід не було досягнуто шляхом домовленостей, то, швидше за все, демократія не була встановлена.

Гільермо О'Доннелл та Філіп Шмітер досліджуючи пакти, зазначали, що пакти є тимчасовими угодами між акторами, які прагнуть: 1) обмежити порядок денний вибору політики, 2) пропорційно розподілити привілеї, 3) обмежити участь сторонніх у прийнятті рішень. Всі три компоненти є надзвичайно важливими для успішного переходу до демократії [194, с. 41].

Наголошується на тому, що демократизація вимагає «тупикової ситуації» – тривалої й безрезультатної боротьби, оскільки помірковані еволюційні процеси вважають корисними для демократичного розвитку, а радикальні революційні процеси вважають поганими. Тільки кооперативні угоди виробляють демократичні інститути [178, с. 8].

Майкл Макфол [174], [175], [106] пов'язував цей підхід з кооперативною теорією ігор. Створення нових демократичних інститутів є грою з позитивною сумою, в якій обидві сторони можуть не досягти бажаного виграшу, але задовольняються будь-яким результатом, що є кращим ніж збереження статус-кво. Саме тому перехід до демократії – це угода, з якої виграє кожен [174, с. 9].

Динаміка переходу четвертої хвилі відрізняється від третьої хвилі переходів. Зміна режиму в посткомуністичних країнах зрідка була наслідком переговорів між представниками старої та нової еліти, поширенішим було протистояння. Правила гри в умовах нового режиму були продиктовані тими, хто займав більш сильні позиції. Пакти або умови, за яких їх укладали, відігравали незначну роль для становлення демократії в посткомуністичних країнах [174, с. 11].

Аналітики третьої хвилі демократизації стверджували, що економічні та політичні реформи не можуть бути запроваджені одночасно. У разі четвертої хвилі демократизації це було неможливим, оскільки повалення комунізму відбулося настільки швидко, що одночасне здійснення реформ стало неминучим.

Крім того, у пострадянських країнах не була виконана найважливіша умова успішного пакту – встановлення балансу сил. В умовах четвертої хвилі найчастіше демократія встановлювалась в результаті дисбалансу влади на користь демократичних суперників. Акторами демократичного процесу четвертої хвилі були, як і раніше, представники м'якої та жорсткої лінії поведінки правлячої еліти, проте масові рухи відігравали значно важливішу роль у зміні режиму. Очевидно, що масові актори, яких вважали шкідливими

за третьої хвилі демократизації, сприяли успіхам четвертої хвилі. Революційні рухи знизу – не еліта згори – повалила комуністичні режими і створила нові демократичні інститути. Це відбулося тому, що масовий актор, представлений громадськими діячами, мав владу, був залучений до процесу переходу і часто використовував конфронтаційну та некооперативну тактику для досягнення демократичних цілей.

Тому Майкл Макфол зазначав, що створення нових інституцій за четвертої хвилі демократизації – демократичних чи іншого типу – перетворилося на гру з нульовою сумою, в якій одна сторона отримує найбільш бажаний результат, а інша повинна визнати поразку. Тому перехід до нового типу режиму в країнах четвертої хвилі – це не угода, а конфронтація, з переможеними та переможцями. І саме таким шляхом створювалися політичні інститути у більшості посткомуністичних країн [174, с. 15].

Всі успішні переходи від авторитаризму до демократії в роки «холодної війни» були здійснені проамериканськими елітами і створювались на основі пактів, що не передбачало участі масового актора, зацікавленого у більш радикальній трансформації. Мирний і еволюційний характер демократичних переходів у світі був результатом американської гегемонії [174, с. 19].

Описана вище біполярна міжнародна система зникла наприкінці 1980-х років. На її місці виникла монополярна система міжнародних відносин на чолі зі Сполученими Штатами. Протягом першого десятиріччя нової міжнародної системи існував консенсус щодо організації економічного й політичного життя держав. Ринковий капіталізм став єдиною формою організації економіки. Демократія стала єдиною законною формою політичної організації. Проте нові типи режимів, які не є демократичними і не є авторитарними, виникли в ряді держав після розпаду Радянського Союзу [174, с. 21].

По-перше, коли Радянський Союз зник як держава і як полюс біполярного світу, вже не було зовнішнього актора, здатного схилити до балансу сил на користь правлячих режимів у колишніх республіках. Коли зник чинник, який забезпечував статус-кво, розподіл влади між прихильниками демократичних змін та прихильниками нового типу авторитаризму став визначальним чинником змін режимів у колишньому комуністичному таборі.

По-друге це те, що пов'язана з цим монополярна міжнародна система більше не встановлювала жорстких обмежень суб'єктам, які можуть брати участь у перехідних процесах. Американські уряди та неурядові організації активно прагнули підвищити роль масових акторів при переході [174, с. 23].

По-третє, новий гегемон – Сполучені Штати не вимагав досягнення пактів, проведення переговорів та еволюційних змін у посткомуністичних країнах. Бо вважалося, що навіть опозиційні сили у колишньому Радянському Союзі були проамериканськими [174, с. 23].

По-четверте, нова міжнародна система розширила порядок денний змін під час транзитного переговорного процесу й додала такі питання, як повномасштабні політичні зміни, фундаментальна реорганізація економічних інститутів та перегляд державних кордонів, чого не було раніше [174, с. 23].

Також зазначається, що при так званій «четвертій хвилі демократизації» кордони держав, які здійснюють перехід, не було визначено, що є дуже актуальним для держав Південного Кавказу, які ще не вирішили свої територіальні суперечки. Невизначені кордони перш за все перешкоджають демократизації, оскільки не дозволяють встановити й розвивати інституціональну систему [175, с. 239-240].

Так, країни Південного Кавказу, разом з іншими колишніми радянськими республіками, відносять до «четвертої хвилі» демократизації, країни якої мають одну спільну проблему – наявність територіальних конфліктів, які приводять до влади недемократичних лідерів.

Також при вивченні країн Південного Кавказу необхідно пам'ятати, що Самюель Гантінгтон та Збігнєв Бжезінський наголошували на важливості історичної й культурної складової під час транзиту до демократії. Так, Самюель Гантінгтон стверджував, що демократія більш характерна для країн західної культури [140, с. 394].

Аналогічно Збігнєв Бжезінський розділив пострадянські держави на три категорії: перша категорія це країни Балтії, які рухаються у бік стабільної демократії, до другої категорії було віднесено країни номінальної демократії – держави Центральної Азії, Азербайджан, Вірменія, Молдова та Білорусь, до третьої категорії уналежнено нестабільні авторитарні режими з елементами демократичних інститутів – Україна, Грузія, Росія й решта пострадянських республік. Прибалтійські держави були частиною західноєвропейської традиції. Росія та інші держави належать до православ'я та ісламу, яким не підходить демократичний устрій. Такий підхід, зазвичай, асоціюють з культурно-географічним детермінізмом [140, с. 397].

Збігнєв Бжезінський зазначав, що три закавказьких держави – Вірменія, Грузія та Азербайджан утворено на основі історично сформованих націй. В результаті їх націоналізм має тенденцію до поширення й посилення, а зовнішні конфлікти є ключовою проблемою для благополуччя. Тому не дивно, що після розпаду Радянського Союзу жодна з трьох держав Кавказу не були готові до прийняття нового незалежного статусу й розвитку регіонального співробітництва [6, с. 66].

Це продемонстрував конфлікт щодо статусу Нагірного Карабаху, анклав на території Азербайджану, населеного переважно вірменами. З огляду на той факт, що вірмени є християнами, а азербайджанці – мусульманами, конфлікт мав релігійне забарвлення. Згубна для економіки війна ще більше ускладнила становлення обох країн як міцних незалежних держав [6, с. 67-68].

Поняття «режим» розглядають як сукупність державних установ та норм, які формально або неформально існують на певній території за певної

кількості населення. Існує мінімальний набір характеристик для визначення режиму як демократичного. Цими характеристиками є: а) загальне виборче право, чоловіче та жіноче; б) проведення вільних, конкурентних, періодичних та чесних виборів; в) наявність більше ніж однієї партії; г) різноманітні джерела інформації [181, с. 3].

Режими країн Південного Кавказу, разом з іншими пострадянськими режимами, уналежнюють до так званої «сірої зони» політичних режимів. Гільермо О'Доннелл визначав режими «сірої зони» як режими, схильні до авторитаризму, які лише переймають атрибути «старих» демократичних держав [193, с. 34].

Ларрі Даймонд також виявляв «сіру» зону між виборчими й ліберальними демократіями [107, с. 25]. Він пропонує категорію псевдодемократії – певного виду виборчої демократії, яка відрізняється від електоральної демократії відсутністю політичної боротьби, при якій правляча партія може бути усунута від влади та від авторитаризму, який дозволяє існування незалежних опозиційних партій [107, с. 25].

Вчений пояснює появу терміна «псевдодемократія» тим, що демократія є єдиною легітимною формою правління, і, оскільки будь-який інший тип режиму перебуває під міжнародним та внутрішнім тиском, він вимушений набути або імітувати демократичну форму. Практично всі гібридні режими в сучасному світі є навмисно псевдодемократичними, оскільки існування формально демократичних політичних інститутів, таких як багатопартійна виборча конкуренція, маскує авторитарне правління. Перемога опозиційної сили не можлива за гібридного режиму, оскільки цьому перешкоджають умови, створені самим режимом. Часто виборчий процес в гібридних режимах відбувається під наглядом міжнародних спостерігачів, але при цьому поширеними є маніпулювання виборами та фальсифікація [108, с. 24].

Томас Карозерс у статті «Кінець парадигми транзиту» писав про те, що парадигма транзиту була продуктом певного часу – початку третьої хвили

демократизації – і цей час минув [96, с. 20]. На його думку недоцільно припускати, що більшість країн перебувають у процесі переходу саме до демократії. Також помилковим Томас Карозерс вважає те, що відхід від авторитаризму складається з трьох етапів демократизації – відкриття, прориву та консолідації, і що проведення регулярних чесних виборів забезпечить демократичну легітимність нового уряду та сприятиме активізації політичної участі населення й підзвітності уряду виборцям на довгострокову перспективу [96, с. 17].

Томас Карозерс розділяв країни сірої зони на дві категорії – країни синдрому безпорадного плюралізму та країни домінантної політичної сили. Саме до країн домінантної політичної сили він уналежнює Азербайджан та інші колишні радянські республіки, які характеризуються пануванням лише одного політичного актору. Тому обидва синдроми відрізняються своєю стабільністю, що ускладнює вихід країн з цього стану [96, с. 17].

Леонардо Морліно наголошував на три можливі гіпотези, які пояснюють виникнення гібридних режимів. Гібридні режими приходять на зміну авторитарним режимам, виникають як результат традиційного режиму, монархії чи неосултанізму або в результаті кризи демократичного режиму [181, с. 8].

Кетлін Енн Коллінз при аналізі центральноазіатських та кавказьких суспільств відзначила роль, яку виконують неформальні інститути. Вона дотримувалася думки, що у цих країнах система державних інституцій є скоріш фасадом, в умовах якого превалюють персоналістичні «кланові гегемонічні» режими [99, с. 141].

Тому актуальності набуває вивчення концепції патримоніалізму, яку вперше представив Макс Вебер в книзі «Економіка та Суспільство». Він запропонував три типи легітимності: юридично–раціональну, традиційну та харизматичну. Макс Вебер стверджував, що патримоніалізм характеризує традиційний тип легітимності і передбачає використання політичної та економічної сили в особистих цілях для побудови взаємовигідних відносин

між представниками еліти. Об'єднавшись навколо лідера, чия влада має легітимність традиційного типу, правляча еліта складається з традиційних «товаришів» або «підданих», які зберігають вірність лідеру. На верхньому щаблі цієї еліти перебувають члени сім'ї правителя, і ті, хто безпосередньо залежить від лідера – клієнти, васали або фаворити, і, можливо, деякі незалежні посадові особи, вірні правителю [178, с. 5]

Надалі ця концепція Макса Вебера була адаптована до сучасних умов і отримала назву неопатримоніалізм. Формальні інститути регулюються нормами, встановленими законом, правилами, конституцією та угодами. Проте такі норми не гарантують ефективності діяльності інститутів, і, як правило, не є єдиною підставою для їх функціонування. Інститути є скоріше формалізацією неформальних наказів та норм. Таким чином, неформальні інститути розглядають як культурні явища.

У політології неформальність – це концепція, пов'язана з іншими ключовими поняттями, такими як патронаж, клієнталізм та нечіткість законодавства. Сила неформальних інституцій зворотно пропорційна рівню демократичної консолідації. У багатьох випадках авторитарні, особливо тоталітарні держави, намагаються придушити неформальність. У сучасних суспільствах неформальні інститути стають особливо потужними й поширеним за гібридних режимів або за умов виборчого авторитаризму. Перехідні економіки та гібридні політичні режими, як правило, не мають достатнього інституційного потенціалу для практичної реалізації принципу верховенства права [178, с. 6].

Грант Мікаелян та Сергій Мінасян зауважили, що разом з типом політичного режиму економічна криза є впливовою передумовою для виникнення та розвитку неформальних установ. Масштаб неформального сектора та поширення корупції зворотно пропорційний добробуту в країні. Бідні країни потрапляють до порочного кола: нестача коштів на реформи призводить до неможливості покращити формальні інститути та боротися з

корупцією, при цьому економічний та політичний стан не можливо покращити, поки не поборено корупцію [178, с. 7].

Окрім того, дуже важливо розглянути вплив міжнародної системи на перебіг трансформаційних процесів в країнах Південного Кавказу. Засновник школи неореалізму Кеннет Уолц [253] розглядав структуру міжнародних відносин як сукупність зовнішніх можливостей та обмежень, що впливає на поведінку країн на міжнародній арені. Внаслідок певної взаємозалежності її елементів структура міжнародної системи є окремим явищем, яке створює обмеження для тих чи інших держав або забезпечує сприятливі умови на світовій арені. Таким чином аналіз зовнішнього впливу на поведінку політичних еліт досліджуваних країн є дуже важливим [252, с. 75].

Такі дослідники, як Валері Банс, Майкл Макфол та Кетрін Стонер-Вейс стверджували, що роль міжнародної системи в демократизації змінилася та що глобальний марш за демократію частково призупинився через те, що міжнародна боротьба за зміну режиму, у співпраці з внутрішньою боротьбою, стала більш конкурентним процесом [93, с. 335].

Це пов'язано з тим, що авторитарні уряди на пострадянському просторі та Близькому Сході демонструють сильний опір змінам режиму і часто протидіють міжнародному тиску, прямованому на демократичну консолідацію й реформи.

Такі актори, як Росія й США, НАТО й ЄС впливають на розвиток подій у регіоні Південного Кавказу. Росія, в основному, вдається до жорстких методів впливу, застосовуючи погрози, силу та економічні санкції. ЄС, у свою чергу, головним чином спирається на м'яку силу – привабливість моделі функціонування та управління, наданням фінансової допомоги, торговельними пільгами, спрощенням візового режиму, посередництву у процесі врегулювання конфліктів, місіями спостерігачів та перспективами інтеграції. Напрямок зовнішньої політики та публічної дипломатії ЄС щодо країн Східного партнерства, до якого належать країни регіону, посідає окреме місце у дослідженнях Наталії Піпченко [206], [207], [208]. США, в

свою чергу, вдаються до комбінованого підходу – зазвичай надають значну економічну допомогу, не ухиляються від надання військової допомоги та підтримують інтеграцію з НАТО [182, с. 699]. Загалом і США, і ЄС намагаються сприяти демократії та верховенству права, хоча в них різні нормативні моделі розвитку й соціального добробуту. Російська ж модель є менш привабливою, оскільки поєднує фасад «суверенної демократії» з придушення свобод, розвинутою корупцією, авторитаризмом і пануванням російської мови, культури та інтерпретації історії [182, с. 700].

Дослідження російського впливу на політичну трансформацію країн Південного Кавказу посідає окреме місце у науковому наробку представників одеської школи міжнародних відносин – Ганни Шелест [228], [229], [230] та Сергія Глебова [14], [131], [132], [133], [134], [136], [137]. Сергій Глебов, досліджуючи політику Російської Федерації на пострадянському просторі, характеризує її як імперську, втілену у військовій агресії проти Грузії, а згодом і проти України з застосуванням сецесіоністських прийомів [136, с. 28]. Це, у сукупності з іншими російськими зовнішньополітичними інструментами, призвело до створення у північно-східній частині Чорноморського регіону так званої «дуги нестабільності», яка простягається від Придністров'я до Нагірного Карабаху, Абхазії та Південної Осетії, а тепер і до України [136, с. 34].

Необхідно зауважити, що на сьогодні не існує єдиної теорії, яка б охоплювала всі чинники та тенденції процесу трансформації країн Південного Кавказу. Тому необхідним є аналіз таких теорій як неосултанізм, напіваторитаризм та імітаційна демократія, які охоплюють значну кількість найважливіших аспектів трансформації Азербайджану, Вірменії та Грузії.

1.2. Концепція неосултанізму

Найдоцільнішим є використання теорій напіваторитаризму та неосултанізму для аналізу політичної трансформації Азербайджану. Перехід, спочатку спрямований на побудову демократії, не було завершено, що

призвело до встановлення та консолідації гібридного типу політичного режиму.

Фарід Гулієв характеризував тип режиму в Азербайджані як султаністський напівавторитарний, поєднуючи дві теорії – напівавторитаризму та неосултанізму для дослідження політичної системи Азербайджану [140, с. 395], оскільки перехід мав зворотню траєкторію: не від авторитаризму до демократії, а навпаки – від демократично орієнтованого правління до напівавторитарного.

Сучасний Азербайджан не є демократичною, і не є яскраво вираженою авторитарною державою, бо в ньому є опозиційні партії (мукзаліфет), громадські організації та частково незалежні засоби масової інформації. Однак ці прояви демократії, плюралізму та відкритого суспільства допустимі лише за умови, що вони не створюють реальної загрози існуючому режиму [140, с. 405].

Маріна Оттавей вважає, що виникнення напівавторитаризму є одним з найбільш серйозних викликів демократії. Вона зазначає, що напівавторитарні режими є політичними гібридами, що поєднують в собі риси демократії та авторитаризму [197, с. 3]. Напівавторитарні режими не є демократіями, які зазнали краху, або державами на перехідному етапі, навпаки, це держави, які розбудовують та підтримують альтернативні системи. Існування напівдемократичних режимів спростовує поширені припущення, що повалення соціалізму означає тріумф демократії. Виникло набагато більше політичних системи, які поєднують авторитарні та ліберальні риси, що і є напівавторитаризмом у його різних формах [197, с. 8-9].

Існує так звана «донорська модель» демократизації. Згідно з цією моделлю демократизація трактується як трьохетапний процес: перший етап – лібералізація, що триває протягом кількох років, бажано менше; другий етап – це власне перехід шляхом проведення багатопартійних виборів; третій етап – консолідація, тривалий процес укріплення інститутів та поглиблення демократичної культури. На кожному етапі використовують різні

інструменти: на етапі лібералізації – це підтримка громадянського суспільства й незалежної преси; на етапі переходу – підтримка проведення виборів, включаючи інформування виборців, підготовка до виборчого процесу неурядових організацій для спостереження за виборами та, рідше, тренінг для всіх політичних партій з організації та проведення виборчих кампаній; на етапі консолідації інструментами є нові програми побудови демократичних інститутів і закріплення верховенства права, а також продовження діяльності щодо подальшого розвитку громадянського суспільства й засобів масової інформації, освіта громадян і підготовка політичних партій до виборів [197, с. 12].

Напівавторитарні режими спростовують ефективність моделі донорів. По-перше, ці режими засвідчують, що лібералізація та вибори можуть стати завершенням процесу, а не його початковим етапом, створюючи напівавторитарні режими, спрямовані запобігати подальшим змінам, а не розвитку демократії. Крім того, це не обов'язково є крахом демократизації, а скоріше спрямоване запобігання демократизації елітами, контролюючими цей процес [197, с. 13].

По-друге, напівавторитарні режими демонструють, що такі явища як економічна стагнація або етнічна поляризація є дуже важливими. Тому становлення напіваторитарного режиму не завжди є результатом насильницьких дій автократичного лідера, а частіше є тим, що населення сприймає і хоче [197, с. 13].

По-третє, напівавторитарні режими заперечують думку про те, що промоутерами демократії може бути еліта, яка популяризує демократичний проект серед широких верст населення й формує громадянське суспільство. Такого не відбувається в напівавторитарних країнах через низький рівень політичної мобілізації населення [197, с. 13].

Найважливішою характеристикою напівавторитарних режимів є існування та постійне використання механізмів, які ефективно запобігають трансферу влади шляхом виборів від чинних лідерів або правлячої партій до

нової політичної еліти чи організації. Ці механізми блокування передачі влади функціонують, незважаючи на існування формально демократичних інститутів та ступеня політичної свободи, наданої громадянам країни. Режим може залишити простір для функціонування незалежних організацій громадянського суспільства і можливості для розвитку приватних підприємств, а отже, для виникнення нових економічних еліт.

Характерною рисою напівавторитарних режимів є низький рівень інституалізації. Тоді як демократичні країни будують міцні інститути, що базуються на верховенстві права й розвинутій інституціональній системі, авторитарні режими також можуть створювати інститути з метою розподілу влади в належному й передбачуваному вигляді. Проте напівавторитарні режими не можуть розвивати інституціональну систему, бо їм необхідно зберегти існуючий розподіл влади, не зруйнувавши демократичний фасад [197, с. 16].

Напівавторитарні режими не можуть дозволити демократичним інституціям безперешкодно функціонувати, бо це ставить під загрозу контроль над ними. Таким чином, напівавторитарні режими постійно підривають свою інституціональну систему реалізуючи владу за межами системи формальних інституцій або маніпулюючи ними. Тим не менше, багато напівавторитарних режимів є надзвичайно стабільними. Оскільки їхня стабільність базується на окремій особі або нечисельній еліті, а не на інститутах, тому вони незмінно стикаються з проблемою правонаступництва. В однопартійних авторитарних системах проблема успадкування вирішується партійним механізмом, в демократичних країнах вона вирішується шляхом проведення виборів кожні кілька років. Однак напівавторитарні режими не мають ні партійної машини, ні відкритої виборчої системи [197, с. 16].

Розрив у проведенні реформ також є характеристикою напівавторитарного режиму. У цих країнах демократизація не призвела до економічних реформ, в свою чергу економічні реформи не вплинули на демократичний

процес. Результатом є те, що напівавторитарні режими мають фасад демократії та фасад ринкової економіки. Ці режими проводять економічні реформи під тиском міжнародної спільноти з метою звільнення ринків та зменшення сфери державного контролю. Однак в більшості випадків реалізація програм ринкової ліберизації є корумпованою [197, с. 18].

Маріна Оттавей виокремила такі типи напівавторитарних режимів: режим рівноваги, який характеризується балансом між конкуруючими силами і, таким чином, є досить стабільним; режим в занепаді, де авторитарні тенденції стають дедалі сильнішими а важелі протидії їм є малоефективними, що збільшує можливість їхнього перетворення на авторитарні; і режим, що зазнає динамічних змін, в яких є можливість змінити статус-кво з поступовим переходом до демократії [197, с. 20]. Спільною характеристикою для всіх напівавторитарних режимів є мета збереження свого ядра – центральної влади. Однак вони відрізняються в оцінці викликів владі та наявності перспектив до подальших змін. При цьому дослідник зауважує, що всі три типи напівавторитарних режимів мають потенціал в певний момент стати демократичними.

Напівавторитаризм занепаду є у країнах з низьким соціально-економічним рівнем розвитку. Такий тип напівавторитаризму швидше за інші може стати авторитарним. До цього типу напівавторитаризму відносять Азербайджан. У країнах такого типу напівавторитаризму не відбулося формального повернення до однопартійної системи, допускається діяльність опозиційних політичних партій та організацій громадянського суспільства, діють незалежні медіа-організації, але політичний простір залишається закритим для змін і баланс влади постійно зміщується на користь чинної влади. Цей тип режиму вміло запобігає реальній політичній конкуренції. Встановлюється хиткий плюралізм, при якому партії постійно з'являються й зникають, а організації громадянського суспільства залежать від зовнішніх донорів [197, с. 21].

Економічні умови в країні також не сприяють політичним змінам. Приватний сектор слабкий і, ймовірно, залишиться таким у найближчому майбутньому. Сектор природних ресурсів не підлягає приватизації, тому монополії або олігополії переважають у нафтовій галузі Азербайджану. Програми приватизації, які здійснюються, збільшують багатство та укріплюють владу правлячої еліти, а не формують новий клас незалежних підприємців. Корупція стає визначальним чинником розвитку економічної системи, що негативно впливає на розвиток малих та середніх підприємств. Це значно зменшує плюралізм політичної системи шляхом зменшення груп незалежних економічних інтересів стосовно уряду. Тому в напівавторитарного режиму занепаду більше шансів стати авторитарним, ніж демократичним [197, с. 22].

Ще одна концепція, яку необхідно розглянути в процесі вивчення Азербайджану, є концепція султанізму. Вперше цей тип режиму було описано Максом Вебером у праці «Економіка та суспільство». Далі теорію неосултанізму розробляли Хоучанг Чехабі та Хуан Лінц у книзі «Султаністика» [98].

Султанізмом вважають одну з крайніх форм традиційної політичної влади. Ідеальний тип сучасного султаністського режиму ґрунтується на особистому правлінні, при цьому лояльність до правителя мотивована не його ідеологією, не унікальністю його місії, ні якимись харизматичними особливостями, а сумішшю страху та винагород стосовно тих, хто з ним працює. Правитель керує без обмежень зі сторони ідеології чи системи цінностей. Він особисто обирає оточення, яке найчастіше складається з членів його родини, друзів, бізнес-партнерів або окремих осіб, які вдаються до насильницьких методів для підтримки режиму [98, с. 7-8].

Султаністські режими (або їх сучасні форми – неосултаністські режими) можна охарактеризувати так: по-перше, відбувається злиття режиму (як системи розподілу влади) та держави; по-друге, законодавчі норми відкидаються або спотворюються, немає ідеології; по-третє, лідер формує

культ особистості навколо себе й передає владу членам своєї родини; по-четверте, лідери використовують плебісцитарні інститути для створення видимості легітимності; по-п'яте, правляча кліка власноручно позбавляє себе підтримки, оскільки розриває зв'язки з політичними коаліціями та громадянським суспільством. І, нарешті, режим ігнорує право власності, зосереджуючи багатство в у власних руках, корупція поширюється на найвищому рівні влади [98, с. 24].

Хоучанг Чехабі й Хуан Лінц зазначили, що неосултаністські режими відрізняються від тоталітарних систем, в яких наявна мобілізуюча ідеологія. Тоталітарні правителі виконують ідеологічну місію, тоді як неосултаністські лідери прагнуть особистого збагачення шляхом зловживання владою. Нарешті, неосултаністські режими не контролюють абсолютно всі сфери життя країни, тоді як тоталітарний режим є всеохоплюючим [98, с. 24].

Таким чином, родини, кланові об'єднання, регіональні мережі – це основні соціальні інститути азербайджанського суспільства, які пронизують офіційні державні структури. Політична та економічна системи Азербайджану подібні до пірамідальної мережі патронажу, на вершині якої стоїть президент та його родина з вибудованою корупційною схемою, заснованою на впливі регіональних і кланових зв'язків [140, с. 417]. Патримоніалізм в Азербайджані пов'язаний з традиційним мусульманським суспільством, з історично сформованими соціальними, економічними, релігійними й політичними системами. У цьому Азербайджан подібний до країн Близького Сходу.

Необхідно вказати на два найбільш впливових чинники, що впливають на укріплення неосултанізму в країні. Один з цих чинників – Нагірно-Карабаський конфлікт, який азербайджанська політична еліта використовує для виправдання авторитарної політики; другий – наявність природних ресурсів, що забезпечують існування султаністського режиму, оскільки іноземні інвестори, які встановили ділові відносини з правителем, зацікавлені в політичній стабільності країни [98, с. 28].

Террі Карл [154] та Майкл Росс [216] писали про так зване «прокляття ресурсів», що призводить до залежності країни від природних ресурсів, особливо від нафти. Держава прагне контролювати нафтогазову промисловість через національного монополіста, такого як державна нафтова компанія. З надходженням іноземного капіталу до розширеного державного сектора економіки держава зростає і стає сильнішою, тоді як приватний бізнес здебільшого залежить від урядових контрактів, які, зазвичай, розподіляють між клієнтами режиму в обмін на політичну підтримку або лояльність.

Це називають кронічним капіталізмом – системою, при якій члени уряду розподіляють економічні переваги за рахунок особистих зв'язків. Ця система дозволяє багатому нафтовому уряду контролювати решту економіки й бути незалежним від населення, реалізуючи свої рішення, не покладаючись на державні податки. Прибутки від нафти сприяють корупції, підривають розбудову демократичних інститутів та ринкових структур [139, с. 3].

Таким чином, злиття неосултанізму та напівавторитаризму дозволяє нам комплексно дослідити політичну систему сучасного Азербайджану, оскільки, по-перше, немає країн «чистого» неосултанізму; по-друге, в Азербайджані все ж наявні деякі прояви демократії. Пострадянський Азербайджан належить до напівавторитарного типу політичних режимів з сильними неосултаніськими тенденціями. Труднощі демократизації, яких зазнав пострадянський Азербайджан, пояснюють усі три провідні школи пострадянської транзитології. Звичайно ж це проблема потрібного переходу (державне будівництво, впровадження ринкової економіки і демократизація) та стабільності. Проте необхідно наголосити на значному впливі історичного та культурного чинників при вивченні Азербайджану.

Азербайджан пройшов шлях трансформації від радянської диктатури до відродження таких традиційних неформальних соціальних конструкцій, як патріархальність і патримоніалізм. Неформальні структури процвітали за радянських часів, чому сприяла політика коренізації – політика будівництва

комунізму з національним обличчя на периферії Радянського Союзу. Ця політика призвела до відродження кланових відносин у країні.

Гейдар Алієв не пішов далеко шляхом авторитаризму, оскільки не міг ігнорувати думку Заходу, оскільки великі інвестиційні контракти були підписані саме з західними компаніями. Це пояснює те, що новий режим перейняв деякі з проявів демократії, а саме відносно незалежні ЗМІ, опозиційні партії й громадянське суспільство. Все це і дозволяє нам говорити про азербайджанський напівавторитаризм, який має дві характерні риси: династизм та домінування неформальних систем, пов'язаних певним чином з ісламом.

1.3. Концепція імітаційної/фасадної демократії

Аналізуючи трансформаційні процеси у Вірменії та Грузії, слід звернутися до умов, які Хуан Лінц та Альфред Степан вважали необхідними для консолідації демократії. Оскільки з моменту проголошення незалежності і Грузія, і Вірменія, як і інші колишні республіки Радянського Союзу, взяли курс на демократизацію. Цими умовами є: 1) розвиток вільного й активного громадянського суспільства; 2) автономне політичне суспільство; 3) політичні діячі, уряд та державний апарат, які підкоряються нормам законодавства й захищають індивідуальні та колективні свободи; 4) бюрократична система, яка відповідає новому демократичному правлінню; 5) інституціоналізоване економічне суспільство [165, с. 16]. При подальшому аналізі стане зрозуміло, що в країнах Південного Кавказу не було таких необхідних умов.

Режими у Грузії та Вірменії можна уналежнити до гібридних, які навчилися імітувати формальні аспекти демократичних інститутів. Отже, можна говорити про становлення імітаційної демократії в цих країнах, яка започаткована ще за часів радянської політичної системи.

Давід Шахназарян виокремлював декілька етапів становлення імітаційної демократії. На першому етапі після здобуття незалежності країна

втрачає можливість демократично розвиватися через відхід від проведення демократичних реформ. Другий етап характеризується появою та консолідацією авторитарних режимів, основним завданнями яких є утримання влади будь-якою ціною, навіть якщо вона паралізує й призводить до деградації політичних, економічних, соціальних та інших структур [225, с. 357].

Вчений виокремлює такі характеристики імітаційної демократії:

- 1) відсутність фактичного розмежування гілок влади й підпорядкування судової та законодавчої влади виконавчій;
- 2) домінування принципу доцільності над принципом законності;
- 3) зростаючий могутній вплив Росії над владними структурами в цих державах, що призводить до втрати елементів державності, незалежності й суверенітету;
- 4) криміналізація політичних структур і політизація злочинних груп;
- 5) утримання влади шляхом порушення функціонування політичної системи;
- 6) спроби зміни конституції для укріплення позицій президента й подовження терміну перебування на посаді;
- 7) розвинута корупційна система як механізм державного контролю;
- 8) руйнація неінституціоналізованої ринкової економіки й створення олігархічної системи управління економікою;
- 9) переслідування громадських інституцій [225, с. 359].

Ваге Сахакян та Артур Атанесян наголошували на тому, що демократія це, перш за все, сукупність цінностей і норм. Тобто, демократичні установки мають бути частиною політичної культури суспільства і не мають бути фальсифіковані. Демократія в більшості колишніх радянських республік – це гра, а не реальність. Головна перешкода на шляху до демократизації Грузії, Вірменії та Азербайджану це те, що на рівні суспільної свідомості у цих суспільствах не відбулося змін, а формальних змін у нормативних актах, законах та процедурах було недостатньо. Громадяни цих країн замість того, щоб вбачити у виборах засіб вираження своєї волі, розчаровані і часто не бажають брати участь у виборах [222, с. 351].

Для вивчення системних трансформацій Вірменії й Грузії можна також застосувати поняття обмеженого плюралізму й концепції домінуючої коаліції, розроблених Хуаном Лінцом та Альфредом Степаном. Оскільки правлячим групам цих країн вдалося створити мінімальну переможну коаліцію, яка мала достатньо ресурсів для забезпечення перемоги чинної влади чи, як мінімум, для запобігання зміни уряду, можна вважати, що вибори не є виявом демократії, особливо у вигляді політичного змагання.

Таким чином, застосування моделі Роберта Даля, яка складається з двох вимірів – конкуренції, яка визначає рівень лібералізації режиму та участі, яка вказує на рівень демократизації, – дає нам розуміння того, що політична участь, тобто право обирати й бути обраним є непридатним для аналізу пострадянських транзитів [159, с. 447].

Володимир Гельман визначив це за допомогою порівняльно-історичного аналізу. Досвід проведення неконкурентних виборів за радянських часів підірвав становлення громадянського суспільства на пострадянському просторі, допустимим воно було настільки, наскільки дозволяла праляча еліта [119, с. 90].

Ще одна школа зосереджується на вивченні державності в процесі демократизації. Необхідно зазначити, що процес формування нації та становлення державності залишаються незавершеними у випадках, коли порушено територіальну цілісність, як у випадку з Азербайджаном чи з Грузією [195, с. 181]. Слабкість держави, як відмінна риса пострадянської політики, має два виміри. По-перше, слабкість означає значні функціональні обмеження її як системи. Зокрема, державна монополія на використання сили підринається конкуренцією між державними та недержавними акторами. По-друге це те, що слабка держава не здатна забезпечити принцип верховенства права [119, с. 92].

Володимир Гельман вказував на те, що з точки зору неінституціоналістики, верховенство права можна визначити як домінування формальних інститутів, тобто універсальних правил і норм, які

значно обмежують акторів та їхні стратегії у межах конкретної політики. Відсутність верховенства права, разом з тим, означає домінування неформальних інституцій, які діють згідно з власними правилами та нормами, такими як клієнтелізм та корупція. Таким чином, на відміну від верховенства права, ми бачимо свавілля, коли офіційні інститути служать лише фасадом, який прикриває неформальне домінування або взагалі не функціонує [119, с. 92]. На відміну від демократичних режимів, які є конкурентними режимами з домінуванням формальних інститутів, пострадянські режимів, Вірменію й Грузію можна розглядати як неконкурентні режими, в умовах яких розпад формальних інститутів призвів до заміщення на неформальні.

Український дослідник Олександр Фісун також висував гіпотезу, що політичні траєкторії пострадянських країн здебільшого сприяють оновленню, модифікації та раціоналізації патримоніальних систем, але жодним чином не призводять до створення західноєвропейської раціонально-правової конкурентної демократії [117, с. 2].

На думку Олександра Фісуна, характерною рисою неопатримоніалізму є симбіоз кланового та сучасного раціонально-бюрократичного правління. В неопатримоніальній системі національний лідер контролює політичне й економічне життя країни, а особисті стосунки з лідером відіграють вирішальну роль у накопиченні особистих багатств або ротації представників політичної еліти. Пострадянські варіанти неопатримоніальних структур забезпечують формальне становлення сучасних державних інститутів – парламенту та багатопартійної системи, виборчої конкуренції та конституції – але вони відіграють роль фасаду системи, підпорядкованої патримоніальному механізму.

Вчений запропонував замінити для аналізу пострадянських режимів вимір політичної участі моделі Роберта Даля, і, спираючись на аналіз Макса Вебера раціонально-правової бюрократичної раціоналізації та трансформації патримоніального правління, вносить такий ключовий чинник

пострадянського розвитку, як ступінь дистанціювання правителя від засобів керування. Вчений класифікував Грузію та Вірменію як олігархічний неопатримоніалізм, і зазначав, що в умовах такого режиму відбувається розширення олігархічних кіл, які діють спільно з урядом або замість нього [117, с. 6].

Стів Левіцкі та Лукан Вей зазначали, що співіснування демократичних правил та автократичних методів, спрямованих на збереження чинної влади, є постійним джерелом нестабільності в країнах регіону. Оскільки авторитарні держані діяти вбачають ризики в проведенні виборів до законодавчих органів, обранні судів та діяльності незалежних засобів масової інформації, що сприяє створенню опозиційних сил, тому вони вдаються до різноманітних маніпулювань і фальсифікацій, підтримуючи таким чином фасадний характер демократичних процедур [164, с. 59].

За Томасом Карозерсом, ще одним синдромом, притаманним Вірменії та Грузії, є політика домінуючої влади. Політичний простір країн з таким синдромом є обмеженим, наявна політична боротьба опозиційних груп і є основною інституційною структурою демократії, однак політичні угруповання – рух, партія, кланова організація або лідер – домінують у системі таким чином, що перспектива ротації влади в майбутньому є малоімовірною [96, с. 12].

Типовим для країн домінуючої влади є маніпулювання виборами, під час яких правляча еліта намагається створити враження чесних виборчих перегонів з метою схвалення міжнародної спільноти, при цьому вдаючись до дій, що забезпечують перемогу чинної влади. Держава, як правило, є слабкою й погано функціонуючою. Проблемою зазвичай є бюрократичний апарат, який розпадається під впливом де-факто однопартійної системи, що й призводить до масштабної корупції та патримоніалізму [84, с. 238].

Досліджуючи партійну систему Вірменії та Грузії Корнелі Какачія, Тамара Патарая та Майкл Цецір помітили цікавий факт: більшість партій на пострадянському просторі засновано довкола однієї особи чи групи. Це й

пояснює існування в цих країнах такої великої кількості зареєстрованих політичних організацій. Така величезна кількість партій призводить до того, що населення більш схильне голосувати за особу та харизму кандидатів, або ж просто голосує проти чинного уряду, висловлюючи своє невдоволення. Харизма та популізм заповнюють порожнечу через відсутність партійних структур і програм. Конкуренція між партіями частіше за все відбувається не за політичною лінією, а, перш за все, за проурядовою або антиурядовою лінією. До того ж політичні партії не виконують своїх основних функцій, таких, як представлення інтересів груп у суспільстві, пошук спільних інтересів або мобілізація виборців [152, с. 258 – 259].

Макс Бадер, дослідник партійних систем пострадянського простору, писав про те, що найпоширенішою моделлю розвитку партійної системи пострадянських країн є наявність однієї домінуючої правлячої партії («партії влади»), яка представляє режим, що контролює більшість або всі місця в парламенті, разом з фрагментованою опозицією, що складається зі слабких та персоналістичних партій, які намагаються закріпитися в умовах нерівної гри [83, с. 103]. Прикладами домінантних партій в країнах Південного Кавказу є такі партії, як «Союз громадян Грузії», «Єдиний національний рух», «Новий Азербайджан», та «Республіканська партія» у Вірменії.

Під час вивчення політичної трансформації Вірменії та Грузії актуальності набуває феномен дифузії демократії в умовах комунізму та посткомунізму, який досліджували Валері Банс та Шерон Волчік. Вони пояснили, що дифузія – це зміна масової політичної поведінки, тобто мобілізація проти авторитарних режимів під час виборів в одній країні, яка поширюється й на сусідні країни [94, с. 284]. Настає період активних змін, які є не просто «відходом від попередньої практики», а фундаментальним перегрупуванням існуючих політичних, соціальних та економічних порядків.

Проявом дифузії демократії стала «Революція троянд» у листопаді 2003 року, яка дала надію на демократизацію країни. Влада перейшла від корумпованого уряду Єдуарда Шеварднадзе до опозиційних сил на чолі з

Міхаелем Саакашвілі, котрий і розпочав демократичний експеримент у регіоні [247, с. 523].

Таким чином, у Грузії та Вірменії трансформаційні процеси не завершилися консолідацією ліберальної демократії, а навпаки, призвели до встановлення там гібридних режимів з характерною для них слабкою державністю, відсутністю верховенства права, розвинутою системою неформальних інституцій, патримоніальних мереж та корупцією. Політичні системи обох країн характеризуються нестабільністю у зв'язку з існуванням демократичних та автократичних методів. Чинні політичні еліти з метою утримання своїх позицій створюють фасадний характер демократичних процедур.

Висновки до розділу 1

«Південний Кавказ» це не дефініція, пов'язана з уявленнями про певний географічний регіон, а є комплексом уявлень про політичний, економічний, соціальний та культурний простір. Ці уявлення є когнітивним конструктом, який в межах певного дискурсу дає можливість сприймати цю групу країн як геополітичну одиницю. Сучасні Грузія, Вірменія та Азербайджан є південно-кавказькими країнами, проте в історичному контексті це не було так. Термін «Кавказ» включає регіон, який об'єднував Північний Кавказ і території пострадянських Грузії, Вірменії й Азербайджану, і формувався в межах російської, а потім радянської імперської політики. Ситуація докорінно змінилася у 1991 р., коли Північний Кавказ залишився під юрисдикцією Російської Федерації, наступниці Радянського Союзу, а Південний перетворився на самостійного актора міжнародних відносин. Проте в межах сучасної неоколоніальної політики Російської Федерації регіон Південний Кавказ у Москві все ще ідентифікують як «Закавказзя», й уналежнюють його до ближнього зарубіжжя, підтвердження чому можу знайти у російських концепціях зовнішньої політики від 2008, 2013 та 2016 років. Разом з тим західні

дослідники регіону ідентифікують його як «Південний Кавказ», «Транскаспійський регіон» або навіть уналежнюють його до «Великого Близького Сходу». Таке бачення регіону є ознакою геополітичної орієнтації, вказуючи на конкретну зовнішньополітичну спрямованість й інтерпретацію.

Вивчаючи науковий наробок щодо політичної трансформації країн Південного Кавказу, можна зробити висновок, що вчені-транзитологи помилялися щодо універсальності моделі демократичного транзиту. Оскільки Грузія, Вірменія та Азербайджан зі здобуттям незалежності мали здійснювати одночасно фундаментальну реорганізацію політичних, економічних та суспільних інститутів, що, на думку дослідників третьої хвилі демократизації було неможливим. Окрім того, становлення нових політичних інститутів відбувалося в умовах конфронтації, що було пов'язано з роллю багатолюдних суспільно-політичних рухів у поваленні комуністичних режимів цих країн, й призвело до того, що не було досягнуто компромісу – важливої передумови для встановлення демократичного режиму між представники різних політичних сил. І, нарешті, в державах регіону була відсутня демократична культура, на чому наголошували Самюель Гантінгтон та Збігнєв Бжезінський. Це й перешкоджало становленню та поширенню там демократичних норм й інститутів. Для кавказького суспільства властиве тяжіння до сильного лідера й афіліація з кланом чи родиною, що сприяє розквіту неформальних мереж і є несумісним з демократичною системою. Сукупність цих чинників призвела до встановлення в країнах регіону гібридних режимів, які поєднують високий ступінь централізації держави з формально-демократичними інституціями. Багатопартійна система в цих державах не була консолідованою у зв'язку з антидемократичними практиками електорального процесу, та того, що партії ідеологічно мало чим відрізняються одна від одної, і є, певним чином, бізнес-проектами, які змагаються за доступ до влади певного кола зацікавлених осіб. Нарешті, корупція й хабарництво постійно посилюються в пострадянський період через провал програм економічного реформування.

Антидемократична культура в країнах регіону перешкоджає поширенню демократичних норм в суспільстві, заперечує легітимність демократичних інститутів і ускладнює їх створення та ефективне функціонування. Тому концепція імітаційної або фасадної демократії являє собою кращий теоретичний конструкт, який допомагає детально проаналізувати процес трансформації Вірменії та Грузії. Разом з цим, для дослідження Азербайджану більш доцільною є теорія неосултанізму в поєднанні з теорією напівавторитаризму.

Концепція імітаційної/ фасадної демократії доцільна для дослідження політичної трансформації Грузії та Вірменії, оскільки авторкою було виявлено притаманні їй ознаки, такі як домінування виконавчої гілки влади над судовою та законодавчою, утримання влади шляхом порушення функціонування політичної системи; розвинута корупційна мережа, створення олігархічних системи управління економікою, які прикриваються задекларованими демократичними процедурами й інститутами, що не є прозорими й ефективними, та обмеженим простором для діяльності незалежних засобів масової інформації й громадського суспільства.

Поєднання концепцій напівавторитаризму та неосултанізму було виявлено як доцільне для дослідження політичної системи Азербайджану, оскільки теорія напівавторитаризму досліджує обмежені прояви елементів демократії у транзитних суспільствах, що запобігають докорінним змінам у політичній сфері – регулярні багатопартійні вибори, робота парламенту, існування опозиційних політичних сил, функціонування неурядових організацій та незалежних медіа, які пильно контролює чинний режим. Концепту «неосултанізм» притаманне злиття приватного й державного секторів з тенденцією до утримання влади в межах однієї династії, відсутністю ідеології та ефективної правової системи, домінуванням виконавчої гілки влади, панування неопатримоніальних мереж у суспільстві та свавілля влади.

РОЗДІЛ 2

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КРАЇН ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ

Події 1988-1991 років у країнах Південного Кавказу відбувалися за сценарієм ненасильницьких революцій, які пройшли у країнах Центральної та Східної Європи: масові акції громадянської непокороти та їх придушення правлячим режимом, що закінчувалися проведенням вільних демократичних виборів і демонтажем радянської системи.

З проголошенням незалежності у 1991 році Грузія, Азербайджан та Вірменія мали здійснити багатовимірний демократичний транзит: 1) від радянського авторитарного режиму до демократичного; 2) від командної економіки до ринкової; 3) від республік у складі великої держави до суверенних держав.

Процес демократизації вимагав від країн регіону здійснення безпосередньо саме демократичного транзиту: формування демократичних інститутів і процедур, що забезпечують зміну політичних еліт мирним демократичним шляхом; консолідації демократичного режиму шляхом зміцнення й ефективного функціонування демократичної суспільно-політичної системи з залученням громадянського суспільства.

2.1. Консолідація неосултаністичного режиму в Азербайджані

У результаті розпаду Радянського Союзу у 1991 р. Азербайджан відновив втрачену у 1920 році незалежність. Одразу було взято курс на демонтаж радянської політичної системи та створення політично стабільної й економічно розвиненої демократичної держави. Однак Азербайджан, як і інші пострадянські держави, зіткнувся з багатьма проблемами, найбільш вразливою з яких був збройний конфлікт з Вірменією за Нагірний Карабах. Значні резерви нафти й газу дозволили сподіватися на швидке вирішення проблем транзитного періоду [69, с. 66].

Умовно політичний розвиток пострадянського Азербайджану можна поділити на три періоди. Перший період – це революційно-демократичний період, коли на чолі держави стояли лідери «Народного фронту», які прагнули кардинальної перебудови політичної системи. Другий етап – це десятиліття правління Гейдара Алієва, яке характеризується поверненням до авторитарних методів управління державою, паралельно з формальною розбудовою демократії. На третьому етапі, який розпочався у 2003 році з переходом влади в країні до Ільхама Алієва, відбулося поглиблення авторитарних тенденцій і перетворення Азербайджану на «напівавторитарний султаністський режим».

Після оголошеної Михайлом Горбачовим у 1985 році «перебудови», в Азербайджані почали з'являтися перші громадські організації, що започаткували створення політичних партій. У 1989 році значна частина партій об'єдналися в «Народний фронт Азербайджану», до якого увійшли представники різних політичних сил – націоналісти, ліберали, ісламісти та демократи. Фундамент для проголошення незалежності Азербайджану було закладено Народним Фронтом Азербайджану (НФА) на чолі з Абульфазом Ельчібеєм. Цей громадський рух, започаткований у 1989 році, виконував головну роль у перетворенні азербайджанської політичної системи й суспільства. Саме «Народний фронт» взяв на себе функцію захисника інтересів країни у 1988 році, коли Азербайджан зіткнувся з проблемою вірменського сепаратизму у Нагірному Карабасі, що переросла в міжетнічний конфлікт в регіоні [69, с. 67].

У травні 1992 року з проголошенням незалежності до влади в Азербайджані прийшов «Народний фронт», який наголошував на необхідності створення незалежної національної держави та створення азербайджанської армії з майбутнім вступом до НАТО, зміною зовнішньополітичної орієнтації на Захід, підвищенням ролі азербайджанської мови в житті суспільства, переходом від планової економіки до ринкової [69, с. 67].

За адміністрації президента Ельчібея Азербайджан став першою колишньою радянською республікою з території якої було виведено усі радянські та російській війська, ще до того, як це вдалося зробити Балтійським державам і Німеччині [149, с. 31]. А вже у травні 1992 року «Народний фронт» приступив до створення національної армії для надання відсічі вірменам у конфлікті за Нагірний Карабах [69, с. 68].

Уряд «Народного фронту Азербайджану» на чолі з Абульфазом Ельчібеєм вбачав своїм основним завданням остаточний розрив з радянською спадщиною та долучення до тюркського світу. З цією метою було прийнято латинський алфавіт, змінено назву нації на «азербайджанських тюрків» і мови «азербайджанська тюркська», що розглядалося національними меншинами країни як поширення пантюркизму [69, с. 69].

Президент Ельчібей позиціонував себе не тільки як голова Азербайджану, а як вождь національно-демократичної революції тюркського світу. Тому демонстрував свою антипатію до Ірану, як держави, яка стоїть на шляху єднання всіх азербайджанців. Так само він вступив в конфронтацію з керівниками республік Середньої Азії, яких розглядав як ворогів демократії та єднання тюркських народів. Така поведінка призвела до погіршення відносин Азербайджану з багатьма колишніми радянськими республіками, зокрема з Росією, а також з Іраном [69, с. 69].

Навесні 1993 року вірменська армія завдяки російській підтримці перейшла в контрнаступ. За умов поразок на фронті, спричинених тим, що «Народний фронт» не мав організаторських навичок для досягнення успіху у воєнних діях та різкого погіршення соціально-економічного становища, населення Азербайджану відмовило у підтримці «Народному фронту». У червні 1993 року було втрачено контроль над використанням сили – базовим елементом державності, в армії було організовано заколот [237, с. 17].

В результаті державного заколоту Абульфаз Ельчібей вимушений був покинути столицю й до влади в країні повернувся Гейдар Алієв – перший секретар ЦК КП Азербайджанської РСР з 1969 по 1982 роки. Гейдар Алієв

від початку взяв курс на зосередження всієї повноти влади в своїх руках, що призвело до встановлення в країні напівавторитарного режиму. В умовах політичної та економічної кризи населення Азербайджану не сприймало це як серйозну загрозу своїм політичним свободам. Настрої суспільства були такі, що необхідним вважався прихід сильного лідера, здатного забезпечити стабільність і порядок. Саме як такого лідера сприймали Гейдара Алієва [69, с. 70]

Вважалося, що повернення до влади Гейдара Алієва врятувало країну від безладу та занепаду. Однак, саме за наказами Гейдара Алієва влітку 1993 року, з розрахунком на підтримку Росії у веденні бойових дій з Вірменією та у процесі створення нової армії, було розформовано найбільш боєздатні частини азербайджанської армії аргументуючи тим, що вони перебувають під впливом «Народного фронту». В результаті азербайджанська армія практично перестала існувати. Бойові частини армії, які залишилися, були неспроможні надати відсіч вірменам, що призвело до повної поразки Азербайджану в Карабаській війні й втрати сімох адміністративних районів – 20 % території [149, с. 31]. У травні 1994 року, за посередництва Росії та Міжпарламентської Асамблеї СНД, сторони конфлікту підписали Бішкекський протокол та Угоду про припинення ведення бойових дій, в яких висловили рішучість всіляко сприяти припиненню збройного конфлікту в Нагірному Карабасі [7].

З 1993 року до влади в країні повернулися члени колишньої Комуністичної партії, які тепер увійшли до партії «Єні Азербайджан» [65, с. 165]. Політичні партії в країні формально розділилися на правих, лівих і центристів. Однак під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників реальним став поділ партій за їхньою зовнішньополітичною орієнтацією. Прозахідної орієнтації дотримувались проурядові партії на чолі з правлячою «Єні Азербайджан» і блоком опозиційних партій – «Мусават», «НФА», «Демократична партія» і «Партія національної незалежності Азербайджану». Протягом 1990-х років саме прозахідним партіям належала вирішальна роль

в політичному житті Азербайджану. Також були політичні партії, які дотримувались проросійської орієнтації, де основну роль відігравали соціал-демократи на чолі з Аязом Муталлібовим (президентом Азербайджану 1991 – 1992 років). До третьої групи належали проісламістські сили – «Ісламська партія», «Ісламська демократична партія» та неформальні організації – ваххабіти, нурсісти тощо, які виступали за перетворення Азербайджану на ісламську державу [68, с. 167]. Так, у Азербайджані інституалізувалася багатопартійна система, але де-факто влада була сконцентрована у руках домінуючої партії «Єні Азербайджан».

Поступово зі зміцненням особистої влади Гейдара Алієва партії почали поділятися на правлячу й проурядову, конструктивну та радикальну опозицію. Фактично поділ відбувався за лінією «влада–опозиція». Проте мало опозиційних партій реально впливали на політичне життя країни, тому що більшість з них були нечисельними, не мали достатнього фінансування й підтримки населення. Опозиційні партії починалися з «Народного фронту», однак між собою відрізнялися не політичною ідеологією, а лідерами. Всі вони були правоцентристськими, національними, світськими й розділяли прозахідну зовнішньополітичну орієнтацію режиму Алієва [142, с. 4].

Існування опозиційних партій та ЗМІ, громадянського сектора та демократичних інститутів було пов'язано з тим, що Гейдару Алієву необхідно було створити імідж демократичного президента. Тому він допускав прояви демократії, якщо це не створювало реальної загрози особистій владі, і, разом з тим, була буфером від радикальних політичних сил і настроїв [68, с. 167].

Разом з відтворенням в незалежному Азербайджані радянської політичної системи на чолі з правлячою партією «Єні Азербайджан» за часів Гейдара Алієва в суспільстві знову почали відроджуватись клієнтелістські мережі, які у 1988–1992 роках втратили свій вплив.

Ханнес Мейсснер, німецький дослідник, визначав клієнтелізм як взаємовідносини між особою або групою осіб, які посідають провідні посади

у суспільстві, і особами, які шукають протекції та особливих переваг [177, с. 6]. Клієнтелістські мережі у поєднанні з прибутками від нафти забезпечують Азербайджану провідні позиції в корупційних рейтингах. З поверненням до влади в країні Гейдара Алієва у 1993 році старі мережі – Нахичеванський та Єразький клани – почали відігравати визначальну роль у владних структурах, контролювати нафтовий та фінансовий сектори економіки.

Так, нафтова політика, яку розглядали як можливість повернення втрачених територій під час конфлікту з Вірменією й сподівання на покращення економічної ситуації, не вирішила дипломатичним шляхом Карабаський конфлікт, але зміцнила особисту владу Гейдара Алієва, який призначив свого сина Ільхама Алієва віце-президентом Державної нафтової компанії Азербайджанської Республіки (SOCAR) – ключового гравця азербайджанського нафтового сектора, що забезпечило контроль родини Алієвих над державною нафтовою політикою [177, с. 6].

Проте в цілому обрана економічна стратегія Гейдара Алієва з фокусом на використання природних ресурсів країн, перш за все нафтових та газових, забезпечила швидкі результати. Нафтоперобний та газовий сектори було відкрито для участі міжнародного капіталу, що прискорило надходження прибутків до національного бюджету й стало основою для спочатку економічної стабілізації країни, а згодом і зростання.

Гейдар Алієв, на відміну від націонал-революціонерів «Народного фронту», не мав на меті реформування азербайджанського суспільства, а навпаки, повернувся до радянської політичної системи з концентрацією влади у руках одного політичного актора і пришвидшив кінець демократичного експерименту в країні [143, с. 10].

Перша Конституція незалежного Азербайджану була прийнята у 1995 році. Вона визначала Азербайджан як президентську республіку. На думку політичного експерта Андреаса Генріха, саме з прийняттям Конституції президент Гейдар Алієв остаточно інституціював своє правління

[142, с. 3]. У Конституції зазначено, що народ Азербайджану є єдиним джерелом державної влади, закріплено принцип розподілу влади на законодавчу, яку здійснює Мілі Меджлісу, виконавчу, яка належить президенту, і судову, яку здійснюють суди [27].

Повноваження Міллі Меджлісу фактично було зведено до затвердження пропозицій президента. Президент набув повноважень призначати вибори в Мілі Меджліс, представляти на затвердження Міллі Меджлісу державний бюджет, призначати за згодою Мілі Меджлісу прем'єр-міністра, призначати та звільняти членів Кабінету міністрів, приймати рішення про відставку Кабінету Міністрів, формувати центральні та місцеві органи виконавчої влади та призначати референдум [27].

Порядок діяльності Кабінету міністрів також визначався президентом. Окрім цього, судді Конституційного Суду, Верховного суду та апеляційних судів призначалися за поданням президента. Президент Республіки одночасно був Верховним головнокомандувачем збройних сил, і мав повноваження призначати й звільняти вищий командний склад та оголошувати надзвичайний і воєнний стан в країні [27]. Все це демонструє необмежений характер і слабку підзвітність виконавчої гілки влади іншим гілками влади в Азербайджані.

Вже з 1995 року Міллі Меджліс остаточно втратив свій вплив, що було пов'язано з тим, що кількість опозиційних членів парламенту була нечисельна, і через нестачу голосів вони не могли впливати на рішення виконавчої влади. А те, що найбільша кількість мандатів в парламенті належала партії президента, зробило процес затвердження законопроектів непрозорим і швидким [142, с. 3].

У 1997-1998 роках політична та економічна ситуація в країні помітно стабілізувалася й з'явилися необхідні передумови для проведення демократичних реформ, які так і не було здійснено. Процес демократизації продовжив мати імітаційний характер.

У серпні 2002 року з метою трансферу влади від Гейдара Алієва його сину Ільхаму Алієву до Конституції було внесено зміни, які, в основному, стосувалися передачі президентських повноважень (у разі смерті президента, втрати дієздатності або його відставки) прем'єр-міністру, раніше вони переходили до голови парламенту, але з серпня 2002 року за прем'єр-міністром було закріплено другу посаду після президента в структурі державної влади [142, с. 3].

У жовтні 2003 року в Азербайджані вперше на пострадянському просторі завдяки існуючій в країні клієнтелістській мережі відбувся династичний сценарій трансферу влади від Гейдара Алієва до його сина Ільхама Алієва. Президентство Ільхама Алієва – це, умовно, третій етап політичного розвитку Азербайджану, який характеризується ще більшим посиленням авторитарних і династичних тенденцій.

Смерть Гейдара Алієва у 2003 році призвела до змін в Азербайджані. Оскільки президентські вибори 15 жовтня 2003 року розглядали в суспільстві як можливість демократичних змін, в країні виникла революційна ситуація. Син Гейдара Алієва – Ільхам Алієва отримав 76.84 % голосів на президентських виборах, які були охарактеризовані як такі, які не відповідають міжнародним стандартам демократичного виборчого процесу з причин масових фальсифікацій [213, с. 25].

На відміну від батька, Ільхам Алієв не приховував свого неприйняття опозиційних сил в суспільстві, незалежно від того, були вони прозахідними, проросійськими чи проісламістськими. Але оскільки провідна роль в азербайджанському суспільстві належала прозахідним силам, головний удар було завдано саме їм. Масові арешти й репресії щодо активістів прозахідних опозиційних партій стали нормою. З 2006 року в країні де-факто було заборонено мітинги, демонстрації і будь-які акції протесту в центрі столиці [69, с. 77].

Це призвело до того, що фактично опозиція в Азербайджані перестала існувати. На думку Аріфа Юнусова, така ситуація небезпечна з точки зору

демократичних процесів в суспільстві, оскільки відсутність організованої політичної сили, що висловлює протестні настрої, несе в собі ризики соціального вибуху [68, с. 169].

На зміну прозахідним опозиційним силам прийшли прихильники політичного ісламу – різноманітні релігійні рухи або групи, основою політичних дій яких є іслам. З де-факто діючою заборонаю на мітинги та збори громадян, відсутністю демократичного розвитку, корупцією, зміною морально-етичних принципів, мечеті, як місце збору, почали відігравати роль політичних асоціацій [68, с. 114].

Процес реісламізації – повернення населення до ісламу розпочався ще у 1988 році з появою Карабаського конфлікту та розпадом СРСР. Розглядаючи релігійну ситуацію в Азербайджані, необхідно зазначити, що існує проблема дуалізму, оскільки одна частина конфесійного складу населення є сунітами, а інша частина – шіїтами. Ще у 1989 – 1991 роки з'являються перші ісламські організації, в тому числі «Ісламська партія Азербайджану», а з середини 1990 років почали діяти радикально налаштовані ісламські організації, такі як «Хезболлах» і «Джейшуллах», разом з ваххабітськими організаціями.

Усвідомлюючи загрозу ісламізації населення, влада Азербайджану з другої половини 1990-х років розпочала активно протидіяти діяльності радикальних і терористичних ісламських організацій на території країни. Так, у 1995 році було скасовано реєстрацію «Ісламської партії Азербайджану», а у 1997 році керівництво партії було засуджено за звинуваченням у шпигунстві на користь Ірану й підготовці «ісламської революції» в країні [68, с. 112].

Терористична атака 11 вересня 2001 року й подальші події на Близькому Сході призвели до того, що чинний режим почав використовувати ісламський чинник для виправдання обмежень демократичних свобод [64, с. 120]. З 2006 року, після поразки прозахідних опозиційних сил, ісламський чинник активізувався з новою силою, оскільки частина

розчарованих у західних цінностях прихильників світської опозиції почала їх підтримувати [69, с. 79].

Шахін Аббасов, азербайджанський аналітик, зазначав, що домінування правлячої партії стало особливо помітним після парламентських виборів 2010 року, коли за умов відсутності реальної опозиції до парламенту пройшли депутати партій «конструктивної», лояльної уряду опозиції, що остаточно поклало кінець парламенту як арені для політичних дебатів і є підтвердженням того, що в Азербайджані інституалізувався напіваторитарний режим [1, с. 125].

У азербайджанської політичної еліти своє бачення модернізації та демократичного розвитку. Так, в модернізації вбачається технологічний та інноваційний процес досягнення економічних успіхів за рахунок нафтових прибутків. Тому особлива увага приділяється проектам розвитку енерготранспортної інфраструктури з метою перетворення Азербайджану на транспортний і логістичний вузол регіону. Демократія, в свою чергу, вбачається азербайджанською владою не як універсальна модель, а як така, що повинна мати національну специфіку [1, с. 129].

У вересні 2016 року було проведено референдум, в результаті якого було внесено 29 конституційних поправок за умов відсутності парламентських дебатів та громадських консультацій, які ще більше розширили повноваження виконавчої гілки влади, звузивши механізми її підзвітності. Одна з поправок змінює вимоги до мінімального віку кандидатів у депутати та президенти. Відтепер мінімальний вік для обрання до парламенту – 18 років (раніше був 25), що створює умови для побудови політичної кар'єри сина президента Ільхама Алієва – Гейдара [185]. Також, було скасовано обмеження на кількість термінів перебування на президентській посаді і подовжено термін президенства до семи років. Президент отримав право розпуску Міллі Меджлісу й оголошення дострокових президентських виборів, разом з правом призначення двох віце-президентів [27].

У лютому 2017 року президент призначив свою дружину – Мехрібан Алієву на посаду віце-президента, що є свідченням ще більшої концентрації влади у руках родини Алієвих [185]. У квітні 2018 року Ільхам Алієв, скориставшись конституційними поправками 2016 року, прийняв рішення про перенесення виборів і був переобраний на посаду президента, отримавши 86 % голосів виборців [212, с. 26]. Опозиційні лідери зауважили, що це рішення президента було пов'язано з погіршенням економічного стану країни на фоні падіння цін на нафту і бажанням скоротити час передвиборчої кампанії для своїх конкурентів [21].

Місія спостерігачів ОБСЄ наголошувала на характерних недоліках виборчого процесу в Азербайджані, таких як обмежена політична конкуренція, домінування правлячої партії, та правову базу, яка обмежує основні права й свободи, відсутність плюралізму та обмеження діяльності засобів масової інформації. У день виборів міжнародні спостерігачі повідомляли про широкомасштабну непрозорість процедур голосування. Також зазначалося, що ЗМІ в Азербайджані функціонують в умовах суворого обмеження свободи слова, фіксуються випадки кримінального переслідування за дезінформування, дискредитацію президента, а також свавільні арешти журналістів [212, с. 2].

Конституція Азербайджану гарантує свободу висловлювань у засобах масової інформації та забороняє державну цензуру [27]. Проте уряд жорстко контролює медіа – використовуються численні методи обмеження свободи преси та незалежності засобів масової інформації. Найбільш широко використовуваним методом є економічний тиск [142, с. 5].

Фрідам Хауз визначає Азербайджан як недемократичну країну, рівень демократичного розвитку якої в 2018 році оцінювався як 6,5 за шкалою від 1 до 7, де 7 – це найменш демократична країна, а 1 – найбільш демократична [118].

Щодо діяльності громадських та неурядових організацій, то формальних перешкод не існує. Однак такі проблеми як, обмежені ресурси,

соціальна апатія та поступова ліквідація політичних можливостей перешкоджають їх діяльності. Реєстрація неурядових організацій, яка є політизованим процесом, де-факто припинилася у 2005 році [142, с. 5]. Як наслідок, організації громадянського суспільства не здатні здійснювати контроль над діями уряду або впливати на політичні процеси в країні, оскільки їхній політичний простір звужується.

Згідно з міжнародними рейтингами Азербайджан є однією з найбільш корумпованих країн у світі. За індексом навантності корупції у державному секторі країни «Трансперенсі Інтернешнл 2017», в якому оцінка 0 – дуже високий рівень корупції, а 100 – вкрай низький рівень корупції, Азербайджан посідає 122 позицію зі 178-ми з оцінкою 31 [256].

Свідченням корумпованості державного сектора є продаж державних посад та вимагання грошей від населення в обмін на державні послуги. Члени правлячої еліти розподіляють ренту, оскільки систематично зловживають своїми посадами для того, щоб мати можливість отримувати частину прибутку від нафти та газу [177, с. 8.].

З точки зору ідеології, то можна сказати що, Азербайджан пройшов декілька етапів ідеологічного розвитку. Після початку Карабаського конфлікту й розпаду Радянського Союзу провідною була ідеологія тюркізму, яку розглядали як необхідну для перемоги в карабаському конфлікті й становленню незалежності в країні. Військові й територіальні втрати в Карабаському конфлікті Азербайджану разом з соціально-економічною та політичною кризою 1990-х років змінили ставлення до ісламу у населення країни, оскільки поступово наставало розчарування у цінностях західної ліберальної демократії. Остаточного удару по ідеалах західного лібералізму в Азербайджані завдали президентські вибори 2003 року і парламентські вибори 2005 року [68, с. 131].

В результаті в азербайджанському суспільстві виник духовний вакуум, який влада намагалася штучно заповнити новою ідеологією «гейдаризму». Після смерті Гейдара Алієва у 2003 році розгорнулася

загальнореспубліканська кампанія створення культу особи колишнього президента. Створювався образ Гейдара Алієва як лідера, який попередив хаос громадянської війни в країні, а також створив незалежну Республіку Азербайджан. Кампанія набула ще більшого розмаху після парламентських виборів 2005 року, які продемонстрували поглиблення авторитарних тенденцій правлячого режиму [68, с. 132].

Аріф Юнусов, азербайджанський конфліктолог, стверджує, що в країні склалася ситуація, коли ідеї тюркізму, а також західної ліберальної демократії, втратили свій вплив, а нова ідеологія «гейдаризму» не сприймається суспільством, що й призвело до зростання популярності ісламу [68, с. 133]. Проте прихильникам політичного ісламу поки що не вистачає єдності та лідера для того, щоб стати силою, конкурентною правлячому режиму.

Таким чином, формально політична система Азербайджану має всі атрибути демократичної держави – Конституція, в якій зафіксовано розподіл влади на законодавчу, виконавчу й судову, багатопартійна система, громадський сектор і гарантована свобода слова ЗМІ. Однак, це має лише імітаційний характер, який є прикриттям для напівавторитарного неосултаністичного режиму, основні зусилля якого спрямовано на зміцнення позицій правлячої еліти й нейтралізацію демократичного контролю з боку суспільства. Задекларована система стримувань і противаг не функціонує, оскільки законодавча та судова гілки влади фактично підпорядковані виконавчій. Опозиційні сили фрагментовані, не мають підтримки населення, тому не є політично конкурентоспроможними. А придушення громадянських прав, корупція, недорозвинутий інститут громадянського суспільства, непрозорий виборчий процес та регіонально-клановий характер влади й далі шкодять демократичному розвитку Азербайджану.

2.2. Чинники нестабільності Вірменії

Вірменія однією з перших республік вийшла з Радянського Союзу завдяки активній позиції своїх громадян наприкінці 1980-х років. З моменту проголошення незалежності у 1991 році країна зіткнулася з зовнішніми конфліктами й внутрішньою нестабільністю. Перехід держави до демократичної політичної системи та ринкової економіки розпочинався перспективно, проте демократизація сповільнилась з початком конфлікту з сусіднім Азербайджаном за територію Нагірного Карабаху.

Рух за незалежність у Вірменії 1988-1991 років починався з руху за визнання геноциду вірмен – широкої громадської ініціативи, яка виникла в радянській Вірменії в середині 1960-х років. У лютому 1988 року відбулися перші масові акції протесту, спричинені проханням Обласної ради депутатів Нагірно-Карабаської Автономної Області про передачу території Нагірного-Карабаху з під юрисдикції Азербайджанської РСР до юрисдикції Вірменської РСР. Так з'явився карабаський політичний рух, який з 1991 року наслідують усі основні опозиційні рухи Вірменії, головним завданням якого є боротьба за Нагірний Карабах, національну незалежність і боротьба з авторитарною системою за політичну свободу. Спроби зупинити карабаський рух заборонами демонстрацій, введенням комендантської години й розгортанням військ у Єревані тільки погіршили ситуацію [22, с. 48].

З часом карабаський рух еволюціонував від стихійних акцій протесту до добре організованого політичного руху, метою якого було перетворення суспільства й політичної системи Вірменії з вимогами про політичну незалежність від Радянського Союзу [22, с. 49]. Найвпливовішою організацією карабаського руху був «Вірменський Загальнонаціональний Рух» («Егуд»). У жовтні 1991 р., після проголошення незалежності Республіки Вірменія, 83 % виборців віддали свої голоси лідеру «Егуду» – Левону Тер-Петросяну, який обійняв посаду президента [86, с. 6].

У 1993 році, коли Гейдар Алієв повернувся до влади в Азербайджані, а Едуард Шеварнадзе – в Грузії, Левон Тер-Петросян залишився єдиним

головою держави на Південному Кавказі, який не був колишнім комуністичним лідером. Можна було б вважати, що перехід Вірменії від радянської республіки до незалежної держави з демократично обраною законодавчою й виконавчою гілками влади було успішно завершено. В країні демократично було обрано парламент зі значною кількістю представників опозиції, яка мала можливість організовувати мітинги й акції протесту, а опозиційні засоби масової інформації вільно критикували владу [22, с. 50].

Однак такі виклики, як збройний конфлікт з Азербайджаном за територію Нагірного Карабаху, що призвів до блокади транспортних маршрутів Туреччиною та Азербайджаном, і фактичної ізоляції Вірменії, разом з відсутністю природних ресурсів, наслідками розриву економічних зв'язків з колишніми республіками СРСР та землетрус 1988 року надав керівництву країни підстави для повернення до недемократичних практик управління [82, с. 14].

На думку вірменських політологів Гранта Мікаеляна, Сергія Мінасяна та Александра Іскандаряна складна економічна ситуація в країні призвела до поширення неформальних мереж. Бідна на ресурси Вірменія опинилася в ситуації, коли чинний політичний режим не був здатним встановити повний авторитарний контроль, але й не розбудовував демократичні інститути. За відсутності економічного зростання суспільство ставало все більш схильним до корупції. А інституційні зміни потребували значних коштів, якими країна не володіла [148, с. 136]. Це призвело до перетворення існуючих демократичних інститутів на основні засоби набуття влади шляхом поширення клієнтелістських мереж [162, с. 5].

Організована злочинність і традиційні кавказькі цінності демонстрували прихильність населення до таких неформальних структур, як сім'я або клан, і домінування над цінностями громадянського суспільства. Аналітик Мікаель Золян зазначає, що поняття «прихильності до неформальних структур» передбачає неписаний «кодекс честі» і спроможність вирішувати питання згідно з неформальними правилами, а не

шляхом дотримання законів і довірою до державних структур та правоохоронних органів [22, с. 55]. За відсутності ідеологічної основи члени неформальних напівкримінальних груп скористалися слабкістю пострадянської державності Вірменії й увійшли до лав нової політичної та економічної еліти. Представникам цих напівкримінальних мереж відводиться особлива роль у вирішенні конфліктних ситуацій у виборчому процесі з середини 1990-х років [22, с. 55].

Конституція Республіки Вірменія була прийнята на референдумі 5 липня 1995 року. В ній закріплено положення про те, що Вірменія є суверенною, демократичною й правовою державою, влада в якій належить народу. Основний закон країни проголошує принцип поділу й балансу законодавчої, виконавчої та судової влади, разом з плюралізмом і багатопартійністю політичної системи держави [28].

Однак, незважаючи на проголошений принцип поділу влади у країні, де-факто встановилися умови для домінування президента. Оскільки саме президент був визначений як політичний актор, який забезпечує дотримання основного закону й функціонування законодавчої, виконавчої та судової гілок влади [28]. Розподіл влади в Вірменії у 1990 – на початку 2000-х рр. здебільшого відтворював радянську систему. Оскільки президент в певному сенсі взяв на себе функцію керівництва компартії, а процес прийняття законодавчих актів координувався на рівні президента та його найближчого оточення; потім уряд реалізував це рішення, надаючи йому форми законопроекту, а Національні Збори голосували за цей законопроект [50, с. 106]. Це дозволяє нам говорити про наявність явища супер-президенталізму у Вірменії.

Стівен Фіш визначив супер-президенталізм як режим, за якого виконавча влада володіє такими ресурсами, що починає загрожувати автономності усіх інших державних органів. В країні складається ситуація, в якій президент де-юре або де-факто контролює слабкі законодавчі та судові органи влади [116, с. 23].

Джон Ішіяма та Райан Кеннеді зазначали, що на початку періоду демократизації в конституціях колишніх радянських республік закріплювалися широкі повноваження президента у зв'язку з необхідністю проведення системних трансформацій, що призвело до того, що голови держав пішли на розширення своїх повноваження, створюючи нові формальні й використовуючи неформальні інститути. Надмірна концентрація влади в руках президента негативно вплинула на розвиток і становлення партійних систем, оскільки лідери партій почали відігравати більшу роль, ніж політичні програми [147, с. 1179]

Це можна було спостерігати у Вірменії, оскільки з моменту проголошення незалежності в країні було створено більше ста партій, які поділяються на проурядові або опозиційні, і не відрізняються ідеологічно одна від одної, оскільки організуються навколо лідерів з майже однаковими партійними програмами [92, с. 15].

Починаючи з 1990-х років і до сьогодні причиною внутрішньої напруженості й конфліктів у Вірменії є процес проведення виборів і його результати. Сценарій, при якому чинна влада оголошує свою перемогу, а опозиційні сили відмовляються її визнати, звинувачуючи владу у фальсифікаціях, став постійним починаючи з парламентських виборів 1995 року та президентських 1996 року. Він повторювався на всіх наступних виборах – на президентських виборах 1998, 2003 і 2008 років, а також на парламентських виборах 2003–2007 років [22, с. 58]. Тому жодні з проведених у країні загальних виборів не відповідають міжнародним стандартам, що пов'язано з фальсифікацією результатів, нерівними умовами виборчих перегонів для всіх кандидатів та регулярним залякуванням опозиції [82, с. 13].

Прослідкувавши цю динаміку можна зробити висновок, що інститут виборів у Вірменії не виконує свою основну функцію – забезпечення мирної зміни правлячих еліт, трансферу влади й забезпечення легітимності обраного уряду. Уряд Вірменії здебільшого залежить не від підтримки населення, а від

підтримки бюрократичних груп, силових відомств, а також від підтримки неформальних мереж [22, с. 61].

Такий стан виборчого процесу негативно впливає на поведінку громадян, які перестають вбачати в ньому засіб вираження своєї волі, тому не бажають брати участь у виборах. На думку вірменських дослідників Вахе Сахакяна та Артура Атанесяна, одним із найважливіших елементів менталітету та поведінки пострадянських виборців є те, що їхня участь у виборчому процесі не відповідає нормам раціональної поведінки теорії вибору. Вірмени, як і інші громадяни країн СНД, демонструють тип раціональності, який здатен вирішувати короткострокові проблеми, на відміну від західного типу раціональності, який характеризується довгостроковою перспективою [80, с. 352].

Прецедент 1996 року з оспорюванням результатів виборів акціями протесту й жорсткими репресивних заходами з боку уряду став звичайним явищем для Вірменії. Після виборів 1996 року значна частина суспільства відвернулася від уряду Левона Тер-Петросяна й «Егуду», які звинувачували своїх опонентів у спробі державного перевороту. Зростаюча ізоляція закінчилася для президента відставкою в 1998 році після конфлікту з трьома найбільш впливовими членами уряду – Робертом Кочаряном, Вазгеном Саркісяном і Сержем Саргсяном у зв'язку з різними поглядами щодо врегулювання Нагірно-Карабаського конфлікту [22, с. 59].

На зміну Левону Тер-Петросяну прийшов Роберт Кочарян, який був обраний президентом Вірменії на виборах у березні 1998 року. Він ініціював проведення референдуму щодо внесення змін до конституції країни, з проведенням якого 27 листопада 2005 року було покладено кінець явищу суперпрезиденталізму у Вірменії. Завдяки змінам 2005 року Національні збори отримали більшість у процесі формування уряду, а уряд став відповідальним за розробку та здійснення внутрішньої політики, прем'єр-міністр став суб'єктом парламентської довіри й головою виконавчої влади [29].

Вибори 2008 року стали особливими, оскільки політична криза 2008 року була глибшою за попередні. Почалося протистояння між Левоном Тер-Петросяном, який висунув свою кандидатуру на президентських виборах, і став конкурентом наступнику Роберта Кочаряна – Сержу Саргсяну.

Це відображає твердження вірменського вченого-політолога Давіда Петросяна про те, що політична система Вірменії базується на невеликій групі кланів та олігархів, через що характер управління стає корумпованим, подібним до режимів Латинської Америки після Другої світової війни. Основні елементи олігархічної системи Вірменії зосереджено в Міністерстві оборони, внутрішніх справ та національної безпеки, через які у 1992–1994 роках проходили величезні, переважно неконтрольовані, фінансові потоки під час Нагірно-Карабаського конфлікту [204, с. 9].

Серж Саргсян – прекрасний приклад цієї системи, оскільки є вихідцем з Нагірного Карабаху. Він обіймав посади міністра оборони, міністра внутрішніх справ та національної безпеки, був секретарем Ради національної безпеки [199, с. 9]. Республіканська партія, яку він очолює, отримала 65 мандатів у Національних Зборах, що було рішучою перемогою на парламентських виборах травня 2007 року [209, с. 32]. У лютому 2008 року Серж Саргсян переміг на президентських виборах, отримавши 52,82 % голосів виборців [211, с. 33]. Це спричинило хвилю протестів у відповідь на які у березні 2008 року уряд оголосив в країні надзвичайний стан, тимчасово обмежуючи свободу пересування, зборів, слова та доступу до інформації [203, с. 61].

За час свого перебування при владі Республіканська партія, яка номінально є консервативною, перетворилася на велике патронажне об'єднання ділової еліти з державними високопосадовцями, що призвело до створення конкурентної авторитарної системи [92, с. 10]. Реальна політична влада у Вірменії триалий час була сконцентрована в руках трьох політичних центрів сили: Левона Тер-Петросяна, Роберта Кочаряна та Сержа Саргсяна,

що перешкоджало появі нових політичних діячів [204, с. 9]. Однак, у 2018 році на політичну арену Вірменії вийшов новий, більш конкурентний центр сили, який набув широкої підтримки населення.

У грудні 2015 року було покладено кінець процесу реформування конституції, коли правляча Республіканська партія Вірменії провела референдум з метою перетворення країни з напівпрезидентської на парламентську республіку. Нова редакція закріпила положення про те, що Національні збори здійснюють контроль над виконавчою владою країни. Багато змін стосувалося й посади президента, який надалі мав продовжувати стежити за дотриманням Конституції, але тепер обирався на один семирічний термін Національними Зборами. Фактично президентські повноваження зводились до церемоніальних, а реальна влада в країні сконцентрована у руках прем'єр-міністра – кандидата від партії, яка перемогла на виборах, і кандидатура якого затверджується парламентською більшістю [30]. Ці зміни були спрямовані на те, щоб припинити превалювання однієї з гілок влади над іншими, що призводило до потенційних конфліктів і ризиків для політичної системи та посилювало недемократичні тенденції.

Після закінчення свого другого президентського терміну Серж Саргсян пообіцяв, що піде з політики у 2018 році й не буде висувати свою кандидатуру на посаду прем'єр-міністра. У квітні 2018 року парламент Вірменії вперше обирає президента, яким став Армен Саркісян [59].

Після проведення парламентських виборів у квітні 2017 р. за Республіканською партією було закріплено 58 мандатів [210, с. 27]. 22 квітня 2018 року Сержа Саргсяна було призначено на посаду прем'єр-міністра завдяки парламентській більшості Республіканської партії, що викликало хвилю протестів, які згодом набули загальнонаціонального характеру отримали назву «Оксамитової революції» [59]. Лідером протестного руху став Нікол Пашинян, народний депутат і один з лідерів опозиційного блоку «Елк» [251]. В результаті суспільного натиску Серж Саргсян пішов у

відставку 23 квітня 2018 року, а 8 травня парламент 59 голосами проти 42 обрав Ніколу Пашиняна на посаду прем'єр-міністра [24].

Політичний експерт Александр Маркаров вбачав секрет перемоги Ніколи Пашиняна у тому, що він виступив з риторикою, зрозумілою для населення – боротьба з політичною системою Сержа Саргсяна, проти корупції та концентрації влади, панування Республіканської партії, за верховенство права й рівні політичні та економічні можливості, проти олігархії та за більші можливості для малого та середнього бізнесу [171, с. 3].

У жовтні 2018 року Нікола Пашинян пішов у відставку, ініціюючи проведення реформи виборчої системи, яка б унеможливила фальсифікації для проведення позачергових виборів наприкінці 2018 року з метою консолідації та легітимізації влади в країні [251].

Згідно з оцінкою Freedom House Вірменія є частково вільною країною, рівень демократичного розвитку якої в 2018 році оцінювався як 4,5 за шкалою від 1 до 7, де 7 – це найменш демократична країна та 1 – найбільш демократична [114].

Щодо розвитку засобів масової інформації, то у Вірменії існують незалежні й опозиційні ЗМІ, проте свобода їхньої діяльності тривалий час обмежувалась урядом. Більшість приватних ЗМІ належить бізнесменам, лояльним до президента, тому вони зрідка щось критикують. Відсутність альтернативних засобів масової інформації негативно впливає на політичні реформи й зусилля з демократизації. Залякування представників вірменських ЗМІ також знижує ефективність вірменських медійних ресурсів у боротьбі з корупцією [203, с. 62].

У Вірменії є досить розвинена система неурядових організацій і громадських організацій, вплив яких на суспільство все ще є недостатнім. Неурядові організації фінансуються іноземними донорами, а не за рахунок держави. Уряд не перешкоджає їхній діяльності, хоча інколи сприймає їх як політичних конкурентів [203, с. 63].

Вірменія є свідченням того, що націоналізм є ідеологією та політичним явищем. Стюарт Кауфман визначає національну ідентичність як соціальний конструкт, започаткований спільною етнічною приналежністю групі, мові та історії [155, с. 4]. З точки зору державності та національної ідентичності Вірменія переважає над сусідами. Оскільки етнічний склад населення є майже однорідним: 98,1 % – етнічні вірмени, 97,9 % розмовляє вірменською мовою [242].

Націоналізм одночасно сприяв і заважав розвитку демократії у Вірменії, оскільки за перші роки він витіснив інші питання з політичного порядку денного та призвів до посилення влади президента за рахунок послаблення парламенту й політичних партій [220, с. 839]. На думку канадсько-вірменського історика й політолога Разміка Паносяна, на початку 1990-х років націоналізм був домінуючим у державній політиці Вірменії, що було пов'язано зі збройним конфліктом з Азербайджаном за територію Нагірного Карабаху. Тому в цей період національні інтереси країни було зосереджено на порятунку нації. З підписанням Угоди про припинення вогню з Азербайджаном 1994 році й послабленням зовнішньої загрози націоналістичний проект почав втрачати свою актуальність [198, с. 243].

Також вважається, що Вірменська апостольська церква є основою вірменської ідентичності й єдності нації. Вірменія була першою державою, яка прийняла християнство в 301 році [203, с. 63]. Церква століттями допомагала нації виживати без власної державності, оскільки територія сучасної Вірменії тривалий час перебувала під пануванням різних імперій. Останнім часом церква починає відігравати більш значну роль у політичному та суспільному житті країни, особливо в контексті боротьби з економічною несправедливістю та корупцією [92, с. 7].

Вірмени вважають, що їм належить особлива роль на Південному Кавказі, оскільки Вірменія одна з найдавніших християнських країн у світі. Оточена мусульманськими країнами, она є історичним і географічним християнським островом на кордоні між Європою та ісламською

Туреччиною й Іраном. Місія Вірменії – це захист християнських цінностей та прав людини у форматі стратегічного європейського кордону. Населення Вірменії вважає, що західна демократія, особливо американська, не враховує релігійних основ та демократичних цінностей і є відірваною від конкретного історичного, культурного та цивілізаційного контексту країн, до яких цю модель демократії експортують [80, с. 354].

Отже, сформований у Вірменії політичний режим можна охарактеризувати як гібридний, який є більш відкритим, ніж авторитарні режими, однак без рівня політичної волі та участі демократичних режимів, оскільки політична система Вірменії сформувалася в умовах, коли політична стабільність та економічний розвиток досягалися за рахунок обмеження політичної свободи. Для процесу демократизації Вірменії характерним є домінування однієї гілки влади над іншими, що є проявом відсутності діючої системи стримувань і противаг, та широка мережа клієнтелістських відносин, яка сприяє формуванню гібридної й нестабільної політичної системи. Разом з тим, у Вірменії є ряд чинників, важливих для подальшої демократизації країни, такі як протестна енергія суспільства, вплив думки міжнародної спільноти, громадська активність, орієнтована на демократичні цінності, мережа неурядових організацій та національна ідея. Однак найважливіший стимул для подальшої демократизації – це соціально-політичний та економічний занепад.

2.3. Націоналізм, сепаратизм, громадянський активізм у «грузинських мріях»

Перехід від радянської республіки до незалежної держави у Грузії супроводжувався насильством, що негативно вплинуло на процес демократизації. 9 квітня 1989 року радянські війська були задіяні для розгону демонстрації, що закінчилося загибеллю беззбройних протестувальників. Це викликало ще більше обурення опозиції й призвело до втрати легітимності комуністичною партією й радянською владою. Радянська влада

ототожнювалась з російським пануванням, і населення почало все більше підтримувати дисидентів, метою яких було проголошення незалежності [12, с. 28].

Популярність дисидентського руху призвела до того, що у жовтні 1990 року відбувся перший мирний трансфер влади в Грузії – на багатопартійних виборах перемогла націоналістична та антикомуністична коаліція «Круглого столу» на чолі з харизматичним Звіадом Гамсахурдією, яка отримала 54 % голосів виборців [77, с. 102]. Згодом, після прийняття Акту про відновлення незалежності Грузії у квітні 1991 року, у травні 1991 року Звіада Гамсахурдію буде обрано президентом 86 % голосів виборців на перших прямих президентських виборах [190, с. 8].

Разом з тим ідеї націоналізму та демократії домінували в суспільному й політичному житті Грузії. Грузія мала бути незалежною державою в межах колишньої радянської Грузії й рухатися у напрямку до Європи, що сприяло б демократизації країни [190, с. 8]. Однак розвиток політичних інститутів зіткнувся з низкою серйозних проблем, пов'язаних з тим, що різні політичні актори та етнічні групи мали суперечливі цілі [12, с. 29].

У 1989 році етнічні меншини складали менше 30 % населення Грузії, найбільшими з них були – вірменська, російська та азербайджанська [186, с. 10]. Однак основна загроза територіальній цілісності Грузії походила від абхазької та південно-осетинської національних меншин, які були наділені статусом автономій за радянської влади. За часи існування Радянського Союзу там сформувалася власна бюрократична еліта, функціонували культурні та освітні установи, які згодом стали основою для сепаратистських рухів [190, с. 10].

Аджарський сепаратизм відрізнявся від південно-осетинського та абхазького, оскільки ґрунтувався на релігійній, а не на етнічній приналежності, і не мав на меті відокремлення від Грузії. Етнічно населення Аджарії грузини, але за часів, коли нинішня територія Аджарії належала до

Османської імперії (1614 – 1878 роки), її населення прийняло іслам [191, с. 66].

Грузинський націоналізм, який мав на меті моральне відродження нації й возз'єднання церкви та держави, призвів до появи антинаціоналістичних парадигм і програм у автономних регіонах Абхазії й Південної Осетії. Так, в Грузії, як і в інших багатонаціональних країнах, демократичний транзит став загрозою єдності країни [190, с. 9]. Період президенства Звіада Гамсахурді асоціювався зі слоганом «Грузія для грузинів» [85, с. 16]. Грузинські націоналісти на чолі з правлячою політичною елітою вважали, що осетини й абхази є переселенцями, які мігрували з Північного Кавказу у 17 – 18 сторіччі, і мали туди повернутися. Така риторика тільки посилювала етнічний націоналізм національних меншин і все більше провокувала їх до боротьби за незалежність від Грузії [85, с. 17].

Грузинський національний рух не мав чіткого уявлення про те, як вирішити питання автономій. Порядок денний здобуття незалежності мав на меті боротьбу з центральною владою в Москві, і проблеми національних меншин розглядалися лише в цьому контексті [190, с. 10]. Грузинські націоналісти вбачали змову Москви у будь-якій вимозі національних меншин, а спроб встановити діалог з представниками цих меншин майже не було. В той час радянська влада була зацікавлена й підтримувала анти-тбіліські рухи з метою ослабленням центральної влади у Грузії [190, с. 10].

Конфлікт вперше досяг критичної фази у Південній Осетії, коли 9 грудня 1990 року новообрана Осетинська Верховна Рада проголосила Республіку Південна Осетія, що можна було інтерпретувати як спробу відокремлення від Грузії. Верховна Рада Грузії на чолі зі Звіадам Гамсахурдією відреагувала на це скасуванням південно-осетинської автономії. Спроби встановити контроль над регіоном військовим шляхом були невдалими й перетворилися на війну, яка тривала кілька років. Восени 1991 року Звіад Гамсахурдія для того, щоб уникнути повторення осетинського сценарію у Абхазії, досяг компромісу з абхазькою політичною

елітою щодо розподілу влади, який так і не було реалізовано, оскільки Звіада Гамсахурдію було усунено від влади [190, с. 10].

Наприкінці 1991 року Звіад Гамсахурдія зіткнувся не лише з опозицією національних меншин, але й грузинів. Військова організація «Мхедрїоні» критикувала Звіада Гамсахурдію за участь у виборах до Верховної Ради, які розглядала як символ окупації. Комуністи та демократи, в свою чергу, звинувачували Звіада Гамсахурдію в монополізації влади в країні [85, с. 21]. Оскільки не було створено інституційних механізмів для боротьби опозиції, політичні організації почали самостійно прокладати собі шлях, створюючи власні військові підрозділи. Спочатку Звіаду Гамсахурдії вдалося придушити опозицію завдяки все ще функціонуючій бюрократичній машині радянської системи – поліції та радянській армії. У січні 1991 року Гамсахурдія заборонив діяльність «Мхедрїоні» – найвпливовішої військової опозиції, яка у січні 1992 року, об'єднавшись з силами Національної гвардії, усунула його від влади [77, с. 104].

Так завершився перший етап демократичної трансформації Грузії, на якому конфронтація між представниками етнічного націоналізму зруйнувала політичну систему країни. Тому, на думку політичних експертів Давіда Аспрасідзе та Давіда Сікорські, націоналізм в даному випадку мав деструктивний характер, оскільки першому демократичному уряду Грузії бракувало адміністративних можливостей для придушення етнічної й ідеологічної конкуренції, що призвело до громадянської війни й пришвидшило припинення президентства Звіада Гамсахурдії [233, с. 1239].

Військова рада Грузії прийняла рішення запросити колишнього міністра закордонних справ Радянського Союзу – Едуарда Шеварнадзе на посаду голови Державної ради, яка повинна була замінити військовий уряд [190, с. 11]. З поверненням до влади Едуард Шеварнадзе зіткнувся з трьома викликами. Першим був сецесіонізм Абхазії й Південної Осетії, які заперечували юрисдикцію центральної влади над своїми територіями. Другий виклик – це сепаратизм в Аджарії, де встановився особистий режим

Аслана Абашидзе, який не виконував розпоряджень і не був підзвітний центральній владі. Третім викликом був регіон Самегрело, контрольований з січня 1992 р. прихильниками Звіада Гамсахурдії [191, с. 65].

Едуард Шеварднадзе сконцентрував свої зусилля на відновленні порядку в країні. У червні 1992 року, за посередництва Російської Федерації, між Грузією та Південною Осетією було підписано Угоду про припинення вогню, згідно з якою припинялися бойові дії й для врегулювання конфлікту створювалася змішана контрольна комісія, вводилися миротворчі сили у складі російського, грузинського та осетинського батальйонів [85, с. 22].

Однак розпочався конфлікт в Абхазії, коли у серпні 1992 року грузинські війська увійшли на територію республіки під приводом захисту залізниць і автомагістралей. В результаті цей конфлікт охопив і сусідню Мегрелію, яка перебувала під контролем прихильників Гамсахурдії [12, с. 32].

Зрештою Едуарду Шеварднадзе вдалося нанести удару прихильникам Звіада Гамсахурдії та ліквідувати воєнізовані й бандитські угруповання у жовтні 1993 року, але не вдалося вирішити проблему абхазького сепаратизму. Абхазькі військові угруповання за підтримки добровольців з Північного Кавказу й частково російських військ нанесли удар урядовим військам Грузії і змусили грузинське населення Абхазії покинути територію Абхазії.

У квітні 1994 року за участю Російської Федерації, як і у випадку з Південною Осетією, було підписано Угоду про припинення вогню між грузинською та абхазькою сторонами, згідно з якою миротворчі сили СНД, очолювані Російською Федерацією, були розгорнуті у зоні конфлікту [85, с. 23]. З того часу «заморожені конфлікти» у Абхазії та Південній Осетії займають провідне місце у внутрішній і зовнішній політиці Грузії [12, с. 32].

У 1995 році було нейтралізовано сили Національної гвардії та воєнізовані угруповання «Мхедріоні», після чого Едуард Шеварднадзе перейшов до консолідації влади на всій території країни, за винятком зон

конфліктів та Аджарії [190, с. 13]. Ці події стали новим імпульсом для демократичного переходу. Було покладено кінець агресивній риториці щодо етнічних меншин, політичний дискурс став більш толерантним, почали розвиватися незалежні ЗМІ, критика влади стала відкритою та було знято заборону на діяльність політичних партій [190, с. 11].

У 1995 році у Грузії було прийнято Конституцію, яка заклала основи організації державної влади на основі принципу поділу влади. Також було проведено президентські й парламентські вибори. Едуард Шеварднадзе виграв президентські вибори, а партія «Громадянський союз Грузії», створена ним у 1993 році, отримала більшість місць у новому парламенті [12, с. 33].

Найбільш важливим результатом виборів листопада 1995 року була поява правлячих партій, зокрема «Громадянського союзу Грузії» та «Союзу демократичного відродження Грузії». «Союз демократичного відродження Грузії» було створено у 1992 році Асланом Абашидзе, і отримував більше 95 % голосів на кожних виборах, що проводилися в Аджарії до 2004 року [77, с. 110].

У 1995 році Зураб Жванія став спікером парламенту Грузії. Він був другою людиною в країні після Едуарда Шеварднадзе, деякі спостерігачі вважали його «спадкоємцем» Едуарда Шеварднадзе на президентській посаді. Команда «молодих реформаторів» – група молодих політиків, політичних вихованців Едуарда Шеварднадзе, на чолі з Зурабом Жванією, проводила реформи в країні. Членом його команди був Міхеїл Саакашвілі – майбутній президент Грузії, і Ніно Бурджанадзе – майбутній спікер парламенту [190, с. 14].

За президенства Едуарда Шеварднадзе державні інститути набули формального характеру. В країні інституалізувався гібридний тип політичного режиму, який поєднував громадянські й політичні свободи з обмеженою політичною конкуренцією та участю населення. Конституція, інститути державної влади й самоврядування створювали фасад, за яким

було приховано особисті зв'язки Едуарда Шеварднадзе з колишньою радянською номенклатурою й пов'язана з нею система корупції та патронажу [79, с. 47].

Гнія Нодія та Альваро Шольтбах, політичні експерти, охарактеризували режим Едуарда Шеварднадзе як конкурентний авторитаризм, оскільки існувала обмежена політична конкуренція та плюралізм, а влада була зосереджена в руках невеликої правлячої еліти, яка не допускала інші групи до ефективних засобів політичної конкуренції [190, с. 15]. До того ж в Аджарії інституалізувався авторитарний режим правління Аслана Абашидзе, який існував паралельно [77, с. 110].

Загроза втручання Росії у внутрішні справи Грузії й демократичний фасад політичної системи забезпечили фінансування західних донорів та дипломатичну підтримку, яка стала основою легітимності перебування при владі Едуарда Шеварднадзе і допомогла стабілізувати обстановку в країні [12, с. 32].

Друга половина 1990-х років характеризувалася швидким реформуванням правової та інституціональної основ держави, які мали б наблизити Грузію до європейських стандартів [190, с. 14]. Розвивалися такі інститути громадянського суспільства, як незалежні ЗМІ й неурядові організації, суспільство активно обговорювало різні політичні теми й здійснювало громадський контроль над діяльністю уряду, що було свідченням плюралізму грузинського суспільства. У 1999 році Грузія була першою державою Південного Кавказу, яка стала членом Ради Європи [12, с. 34].

Однак економічна криза 1998 року виявила ряд невирішених внутрішніх проблем. Західні донори почали скасовувати діючі програми допомоги. Зменшення зовнішньої та внутрішньої підтримки режиму спричинило поглиблення авторитарних тенденцій. Головними ознаками була фальсифікація результатів виборів і корупція, разом з тим, що процес прийняття рішень почав відповідати виключно інтересам правлячої еліти

[190, с. 15]. Грузія перетворилася на одну з найбільш корумпованих країн у світі: у 2002 році у рейтингу «Трансперенсі Інтернешнл» країна посідала 85 місце зі 102 країн [254].

У 2003 році «молоді реформатори» стали рушійною силою змін в країні. Ще у 2001 – 2002 роках реформатори створили окремі партії й вийшли з правлячої партії. У парламентських виборах 2003 року вони виступали як дві політичні сили – «Єдиний національний рух» на чолі з Міхеїлом Саакашвілі та виборчий блок «Бурджанадзе – Демократи», до якого належали «Об'єднані демократи» на чолі з Зурабом Жванією та команда спікера парламенту Грузії Ніно Бурджанадзе [23, с. 85].

Парламентські вибори 2003 року пройшли з широкомасштабними фальсифікаціями [116, с. 2]. У відповідь опозиційні лідери мобілізували своїх прихильників, об'єднавшись у альянс «Національний рух – демократи» й очолили масові народні виступи за відставку Едуарда Шеварднадзе, які назвали «Революцією троянд» [179, с. 346]. Події листопада 2003 року продемонстрували прихильність грузинського народу до цінностей демократії та їх нетерпимості до порушення своїх політичних прав [190, с. 20]. Мобілізуючою силою опозиції була медійна підтримка телеканалу «Руставі 2». Під натиском суспільства 23 листопада 2003 року Едуард Шеварднадзе був змушений піти у відставку [23, с. 86].

Так потужна хвиля народних протестів призвела до зміни правлячої еліти й консолідації влади у руках «Національний рух – Демократи». Міхеїл Саакашвілі здобув перемогу на президентських виборах у січні 2004 року, отримавши 96,24 % голосів виборців [122, с. 20]. Ці вибори були охарактеризовані міжнародними спостерігачами як такі, що відповідають міжнародним стандартам і демонструють прагнення до справжнього демократичного виборчого процесу [122, с. 1]. Згодом, у березні 2004 року, було проведено парламентських вибори, на яких коаліція «Національний рух – Демократи» отримала 65,10 % мандатів у парламенті [127, с. 24]. Зураб

Жванія посів посаду прем'єр-міністра, а Ніно Бурджанадзе продовжила обіймати посаду спікера парламенту [179, с. 345].

Нова політична еліта ініціювала конституційну реформу у лютому 2004 року. Конституційні поправки реорганізували уряд таким чином, що призначений президентом прем'єр-міністр скликав і призначав членів ради міністрів, таким чином послаблюючи роль парламенту, за президентом залишилося право призначати міністра оборони, внутрішніх справ та безпеки і право розпуску ради міністрів. Крім того, президентові було надано право розпуску парламенту, якщо останній не зможе ратифікувати бюджет, і повноваження призначати губернаторів та міських голів [101, с. 2]. Щодо змін в системі судової влади, то було введено інститут присяжних і виведено прокуратуру з системи судової влади [16, с. 18].

Склад уряду мав бути затверджений парламентом, але фактично це мало формальний характер, оскільки у разі вираження парламентом недовіри уряду, президент все одно мав право призначення прем'єр-міністра й розпуску парламенту. Тому, на думку експертів, нова конституційна організація майже унеможлилювала формування уряду опозиційною президенту парламентською більшістю [16, с. 18]. Президент отримав право призупиняти й анулювати акти уряду чи органів виконавчої влади і був наділений правом законодавчої ініціативи [16, с. 20]. Фактично така конституційна модель державної влади не відповідала демократичній моделі розподілу влади, оскільки розширяла повноваження виконавчої влади та закріплювала домінування правлячої партії «Національний рух – Демократи» [161, с.158].

Грузинська політична еліта на чолі з Міхеїлом Саакашвілі розпочала проект швидкої модернізації країни та суспільства. Вважалося, що є необхідність трансформувати грузинське суспільство, яке було домодерним з домінуванням традиційних цінностей, які не відповідали європейським. Етнічний націоналізм і зростаюча православна релігійна ідентичність грузинів розглядалися як найбільш складні питання [78, с. 9].

Адміністрація Саакашвілі вважала, що лише сильні та ефективні державні інститути можуть підвищити довіру громадськості до формальних інституцій і замінити встановлені неформальні структури грузинського суспільства [78, с. 10]. І мала на меті якнайшвидше досягнути трансформації суспільства, територіальної реконструкції й модернізації економіки, не зважаючи на існуючі ресурси та умови.

Політичний експерт Маттіас Йобеліус вказував на те, що уряд Грузії, на відміну від сусідніх держав – Вірменії й Азербайджану, мав ідеологічну програму здійснення реформ. Уряд М. Саакашвілі примкнув до радикальної ринкової течії – лібертаріанства, головним завданням якої є ефективне обмеження політичної влади, і яка ставить під сумнів легітимність дій держави, а відповідальність за розвиток суспільних відносин, які регулюються законами ринку, передається індивіду [141, с. 7]. Саме ці ідеї стали основою для демократичних реформ, які здійснювались в країні з 2004 року і супроводжувалися посиленням виконавчої гілки влади, оскільки колективні механізми прийняття рішень і процедура узгодження інтересів не характерна для лібертаріанства [23, с. 95].

Новому уряду вдалося провести лібералізацію економіки, підвищити обсяги безпосередніх закордонних інвестицій, збільшити податкові збори, легалізувати сектор «тіньової економіки», забезпечити безперебійне постачання електроенергії та покращити інфраструктуру [12, с. 36]. Також було збільшено бюджетні асигнування до військового сектора, що дозволило модернізувати грузинську армію [161, с. 159].

Боротьба з корупцією та організованою злочинністю була ще одним пріоритетом нового уряду. Уряд запровадив нове антикорупційне законодавство, яке стало частиною Кримінального кодексу країни, забезпечуючи міцну правову базу для боротьби з корупцією на всіх рівнях. В результаті Грузія стала найменш корумпованою пострадянською країною, за винятком країн Балтії [187, с. 11]. На кінець президентського терміну Міхеїла Саакашвілі у 2012 році, Грузія згідно з рейтингами «Трасперенсі

Інтернешенал» посідала 51 місце зі 174 [255]. Було звільнено корумпованих поліцейських, співробітників митних і податкових органів, що усунуло проблему дрібної корупції, проте проблема корупції на вищому рівні все ще залишалась [23, с. 90].

У результаті шляхом створення вільного економічного середовища без втручання з боку держави, радикального зниження рівня корупції, удосконалення системи збору податків та їх зниження, державний бюджет було збільшено в шість разів. Досі економіка Грузії є однією з найбільш ліберальних економік на пострадянському просторі й посідає провідні позиції у рейтингах за рівнем економічних свобод, незважаючи на численні потрясіння, враховуючи світову фінансову кризу 2007-2008 років та конфлікт з Росією у 2008 році.

Окрім того, реформа сектора безпеки, зокрема поліцейська реформа, була однією з головних цілей нового режиму і його найвагомішим досягненням. Разом з реорганізацією системи охорони здоров'я та реформою системи освіти, яка зробила вступ до вищих навчальних закладів більш прозорими та конкурентоспроможним [161, с. 159]. Загалом новий уряд досяг успіхів у підвищенні адміністративних можливостей держави і отримав широку підтримку населення [77, с. 114].

Однією з основних виборчих обіцянок Міхеїла Саакашвілі було об'єднання Грузії та відновлення авторитету центральної влади над територією Абхазії та Південної Осетії [128, с. 5]. У травні 2004 року населення Аджарії, натхненне «Революцією троянд» і готове підтримувати новий уряд Тбілісі, виступило проти режиму Аслана Абашидзе й змусило його покинути територію регіону після серії масових акцій протесту. Це було сприйнято адміністрацією Саакашвілі як подвійна перемога – перемога демократії, оскільки було повалено режим Аслана Абашидзе, та перемога у процесі державного й національного будівництва, оскільки Аджарія була інтегрована до політичного простору Грузії [190, с. 22].

У липні – серпні 2004 року адміністрація Саакашвілі намагалася відтворити свій успіх в Південній Осетії, сподіваючись, що осетини так само, як аджари, усунуть свій корумпований режим. Міхеїл Саакашвілі намагався досягнути цієї мети різними засобами: підбурювання до протестів у столиці Південної Осетії, пропозиціями плану мирного врегулювання, підтримкою урядів Абхазії та Осетії у вигнанні, спонсорством телевізійних і радіопередач, приверненням уваги міжнародної спільноти до цих конфліктів та підвищенням боєздатності грузинської армії [161, с. 158]. Однак ці намагання перетворилися на першу серйозну невдачу адміністрації Саакашвілі: відносини з Росією різко погіршилися й відновився конфлікт між Грузією та Південною Осетією, який фактично було врегульовано на міжлюдському рівні [191, с. 68].

Таким чином, демократичний розвиток Грузії після революції 2004 року можна умовно поділити на два періоди, розподільною лінією яких є листопад 2007 року. У період до листопада 2007 року розрив між демократизацією та модернізацією ставав все більшим. Швидко й самовпевнено реалізовані реформи не стали позитивними для всього суспільства: підвищився рівень безробіття, значна частина населення опинилась за межею бідності. Населення Грузії було незадоволене тим, що антикорупційна кампанія мала вибіркового характеру і була політично вмотивованою. Обурення викликало несправедливі правила політичної конкуренції та придушення основних свобод, таких як свобода слова. Укріплення державних інституцій разом з слабкістю представницьких установ призвело до демократичного регресу в Грузії. Це спричинило маргіналізацію опозиції [161, с. 163].

Напруга, яка відчувалася у відносинах між урядом та опозицією, призвела до політичної кризи у листопаді 2007 року. Каталізатором кризи був конфлікт між Іраклієм Окруашвілі, колишнім міністром оборони та внутрішніх справ, та президентом. Восени дев'ять опозиційних партій об'єдналися у політичний блок і заявили про те, що обіцянки «Революції

троянд» не було виконано. Вони вимагали відновлення функціонування системи стримувань і противаг, зміцнення судової влади, припинення тиску на ЗМІ та прямих виборів мерів і губернаторів [161, с. 163].

Режим на фоні протестів 17 жовтня 2007 року закликав до проведення позачергових парламентських виборів у квітні 2008 року та позачергових президентських виборів у січні 2008 року. Починаючи з 2 листопада у Тбілісі відбувалися мирні демонстрації. Реакцією уряду на демонстрації було оголошення надзвичайного стану в країні, закриття незалежних телевізійних каналів «Імеді» та «Кавкасія» та припинення мовлення усіх телеканалів і радіоканалів, за винятком державних, що викликало хвилю міжнародної й внутрішньої критики. Уряд заявив, що вжив ці заходи з метою запобігання організованій Росією змови, проте офіційних підтверджень не було надано [12, с. 38].

Для вирішення цієї політичної кризи Міхеїл Саакашвілі пішов у відставку. У січні 2008 року було проведено президентських вибори, на яких Міхеїл Саакашвілі отримав 53,7 % голосів виборців – набагато менша підтримка населення порівняно з виборами 2004 року, коли отримав понад 96 % голосів [117, с. 29]. На парламентських виборах у травні 2008 року правляча партія також перемогла й отримала 59,18 % голосів, що дозволило їй зберегти і надалі конституційну більшість [121, с. 34].

Конфлікт з Російською Федерацією 2008 року за Південну Осетію, який закінчився втратою територій, з подальшим визнанням Росією Абхазії та Південної Осетії незалежними державами й встановленням контролю Росії шляхом військової присутності та економічних дотацій, ще більше поглибив політичну кризу в країні [191, с. 67].

Незважаючи на поразку й на те, що Російська Федерація зупинила хвилю демократизації в регіоні, Міхеїл Саакашвілі оголосив другу хвилю «Революції троянд», спрямовану на зміну балансу влади між президентом і парламентом на користь законодавчої влади, зміцнення приватної власності й

незалежності суддів, розширення свободи діяльності ЗМІ та збільшення впливу опозиції [246, с. 210].

Серпневі події помітно вплинули на найбільше досягнення уряду Саакашвілі – ефективних державних інститутах та забезпеченні суспільної довіри до них. Державні установи продовжували працювати належним чином під час та після бойових дій, але поразка у війні підірвала довіру людей. Громадяни Грузії почали сприймати нову хвилю демократизації як брак успіхів для реалізації проектів уряду. Ротація членів уряду, відмова від або уповільнення деяких проектів реформ сприймалися як підтвердження цього [78, с. 10].

Все це супроводжувалося серйозними труднощами у внутрішній політиці. Лібералізаційні реформи М. Саакашвілі не вирішили проблему безробіття, скорочення виробництва сільськогосподарської продукції та масштабну бідність [239, с. 4]. Економічні виклики були посилені тягарем внутрішньо переміщених осіб та торговельним ембарго Росії. Незадоволення населення зростало, а сили опозиції були фрагментовані й без ефективного лідерства [167, с. 4].

Так завершився другий демократичний транзит в Грузії, який розпочався «Революцією троянд» у 2003 році і базувався на ідеях національного пробудження, спрямованого на укріплення держави і об'єднання нації, але призвів до зміни статус-кво у зонах конфліктів, що вивело внутрішні протиріччя на міждержавний рівень. На думку дослідників Девіда Сікорськи та Давіда Апраїдзе, це є підтвердженням тези Самуеля Гантінгтона про те, що затяжний, а не лише швидкий транзит, у поєднанні з нерівномірним інституційним розвитком та державним націоналізмом, може призвести до політичної нестабільності [232, с. 1239].

Парламентські вибори 2012 року стали історичною подією, оскільки відбувся перший мирний перехід влади в історії незалежної Грузії. Президентство Міхеїла Саакашвілі багато критикували, але його режиму вдалося розірвати з радянською спадщиною й започаткувати мирний

трансфер влади. Опозиційна коаліція «Грузинська мрія», об'єднана грузинським мільярдером Бідзіною Іванішвілі, перемогла на парламентських виборах і закріпила за собою більшість у парламенті, отримавши 54,97 % голосів, тоді як «Єдиний національний рух» отримав 40,34 % [124, с. 33]. Незважаючи на те, що президентський термін Міхеїла Саакашвілі закінчувався у 2013 році, на посаду прем'єр-міністра було призначено лідера коаліції Бідзіну Іванішвілі [77, с. 118].

«Грузинська мрія» прийшла до влади на хвилі економічної рецесії, яка виникла в результаті глобальної економічної кризи у поєднанні зі зростаючим незадоволенням населення урядом «Єдиного національного руху» та реакцією, викликаною появою касет з катуванням державних ув'язнених незадовго до виборів. Обіцянки «Грузинської мрії» під час передвиборчої гонки зосереджувались на проблемі працевлаштування, необхідності боротьби з бідністю, проблемі розвитку сільських районів, покращенні соціального забезпечення та правосуддя [167, с. 8]. Проблема з реалізацію більшості обіцянок полягала у їх вартості та тривалості реалізації. Тому нова правляча партія ініціювала кампанію «відновлення справедливості», спрямовану на усунення опозиційної партії, що призвело до переслідування й арештів посадовців «Єдиного національного руху» і спричинило хвилю міжнародної критики [167, с. 8].

«Єдиний національний рух», у свою чергу, ускладнював діяльність нового уряду, втручаючись до внутрішньополітичної програми й зовнішньої політики, намагаючись закріпити за Б. Іванішвілі імідж російського олігарха, який повернувся до Грузії для того, щоб знищити незалежність країни [167, с. 7].

За нового уряду підвищився рівень свободи засобів масової інформації – ЗМІ стали більш критичними та різноманітними. Давід Апраїдзе пише про те, що з 2012 року у Грузії можна спостерігати нову внутрішню динаміку, що є викликом для подальшої демократизації країни. Цим викликом є автономія від громадян, при якій державний апарат та особи, які його контролюють,

мають джерело прибутків, що робить їх незалежними від громадян [77, с. 121]. Особи, які контролюють автономну владу, можуть здійснювати формальний і неформальний контроль уряду й інших державних установ, не перебуваючи на державній посаді і не будучи підзвітними державі та суспільству. Прикладом такої системи є лідер правлячої коаліції Бідзіна Іванішвілі, який залишив посаду прем'єр-міністра у 2013 році, але продовжує впливати на політичний розвиток Грузії, оскільки має достатньо ресурсів для впливу на грузинську політику шляхом фінансування нинішнього уряду чи альтернативних йому урядів [77, с. 121].

У 2013 році Георгія Маргвелашвілі було обрано четвертим президентом Грузії. За нього проголосували 62, 12 % виборців, тоді як кандидат від «Єдиного національного руху» Девід Бакрадзе отримав 21,72 % голосів виборців [192, с. 26]. Так було консолідовано владу «Грузинської мрії» на національному рівні. У 2014 році відбулася заміна домінуючої партії «Об'єднаного національного руху» на «Грузинську мрію» [77, с. 120].

На виборах у жовтні 2016 року «Грузинська мрія» знову здобула рішучу перемогу, отримавши більшість мандатів у парламенті [126, с. 34]. Те ж відбулося і на місцевих виборах у жовтні 2017 року. В обох випадках виборчий процес було оцінено як вільний і такий, що відповідає демократичним стандартам. Це є свідченням того, що на відміну від країн регіону, у Грузії процес демократизації проходить більш успішно [146, с. 22].

Проте в остаточному звіті моніторингової місії Організації з безпеки та співробітництва в Європі зазначалося про домінування правлячої партії як ключового чинника, що суттєво впливав на виборчий процес [123, с. 1]. Політичний плюралізм, що з'явився після передачі влади у 2012 році в країні, поступився партійній системі домінуючої партії з помітним дисбалансом між сильною правлячою партією й слабкою та роз'єднаною опозицією [187, с. 2].

Найважливішою політичною подією 2017 року було прийняття змін до конституції, які завершили перехід Грузії до парламентської системи від суперпрезидентської моделі та встановили баланс між гілками влади.

Парламент і прем'єр-міністр були наділені більшими повноваженнями, ніж президент. Прем'єр-міністр став більш впливовим політичним актором нової політичної системи й буде обиратися парламентом. Конституційні поправки призвели до зменшення впливу президента, позбавивши його ряду важливих функцій та запровадивши з 2024 року непрямі президентські вибори. Також було запроваджено пропорційну виборчу систему до парламенту починаючи з 2024 року [26]. Всі ці зміни закладають фундамент для подальшої демократизації країни.

Згідно з оцінкою Freedom House Грузія є частково вільною країною, рівень демократичного розвитку якої в 2018 році оцінювався як 4,68 за шкалою від 1 до 7, де 7 – це найменш демократична країна, а 1 – найбільш демократична [190].

Вивчаючи розвиток громадянського суспільства в Грузії необхідно зазначити, що він має не лінійний характер. Після антирадянської масової мобілізації, яка призвела до повалення радянського режиму в Грузії, в середині 1990-х років знову почали з'являтися рухи громадянського суспільства, що відіграли ключову роль в усуненні президента Едуарда Шеварднадзе від влади у 2003 році. Після «Революції троянд» громадські й неурядові організації разом з активним громадянським суспільством продовжують відігравати ключову роль у забезпеченні прозорості політичних процесів. Однак, незважаючи на значний вплив на політичні процеси, громадські та неурядові організації в Грузії все ще страждають від структурної слабкості, їхньою основною проблемою є відсутність внутрішнього фінансування та залежність від фінансових надходжень закордонних донорів [151, с. 134-136].

Грузинські політичні партії мають ті ж недоліки, що й інші політичні партії пострадянського простору. По-перше, грузинським партіям бракує програмних платформ, їх важко ідентифікувати у ліво-правому спектрі класичних політичних ідеологій. Корнелі Какачія й Бідзіна Лебанідзе наголошують, що однією з причин відсутності у грузинських партій

ідеологічного підґрунтя є те, що поява політичних партій в Грузії не була пов'язана з соціальним розшаруванням суспільства й вони не представляють інтереси широких верств населення [151, с. 146]. Відсутність ідеологічного підґрунтя й послідовної політики пов'язана з культом особи в грузинській політиці, який є джерелом поведінки грузинських виборців, що голосують за лідера, а не за партію, що є ознакою незрілої політичної культури [151, с. 146].

Отже, розвиток процесів демократизації в Грузії є достатньо суперечливим. З одного боку, Грузія досягла успіхів в модернізації державних інститутів і є більш вільною країною, ніж сусідні. З іншого боку, різкий перехід Грузії від авторитарної до демократичної системи у перші роки незалежності призвів до того, що з метою здійснення реформ уся влада в країні акумулювалася в руках виконавчої влади, а законодавча й судова гілки влади почали виконувати формальні функції. Це, також, пов'язано з патріархальною культурою грузинського суспільства й історично обумовленою довірою до харизматичного лідера, що пояснює суперпрезидентство Звіада Гамсахурдії, Едурда Шеварднадзе й Міхеїла Саакашвілі.

Грузія продемонструвала, що такі явища як корупція, клієнталізм та інші прояви неопатримоніалістичної держави, які вважають характерними для країн регіону, можна усунути. Реформа державної служби та викоренення корупції підвищили ефективність державного сектора країни й стали моделлю для інших пострадянських країн.

Грузинське суспільство демонструє свою прихильність демократичним цінностям. Однак численні спроби демократичних перетворень поки що не призвели до консолідованої системи демократичних інститутів і тільки один трансфер влади відбувся конституційним шляхом. Грузія має значні внутрішні економічні й соціальні труднощі. Існування невирішених територіальних конфліктів у Абхазії та Південній Осетії є головною перешкодою на шляху до стабільного демократичного розвитку грузинської

держави, а російська військова присутність на цих територіях є основною загрозою національній безпеці.

Висновки до розділу 2

Після 1991 року демократичні перетворення в усіх трьох країнах було ускладнено несприятливими внутрішніми чинниками, такими як відсутність демократичної політичної культури, криміналізація суспільства, неефективні політичні й економічні рішення. Повернення до керівництва країною представників комуністичної партії, як у випадку з Азербайджаном і Грузією, призвело до повторної консолідації радянського типу правління, хоча й у модифікованій формі. Винятком було президенство Левона Тер-Петросяна у Вірменії. Таким чином, президенство Гейдара Алієва й Едуарда Шеварднадзе призвели до інституалізації гібридних політичних режимів, що поєднували громадянські й політичні свободи з обмеженою політичною конкуренцією та участю населення. Задекларована система стримувань і противаг перестала функціонувати, оскільки законодавча й судова гілки влади фактично були підпорядковані виконавчій.

У країнах Південного Кавказу було встановлено гібридні політичні режими. Це пов'язано з труднощами процесу демократизації, як у випадку з Азербайджаном і Вірменією, та проблемами консолідації демократії, як у випадку з Грузією. Також це пов'язано з тим, що процес державного будівництва в усіх трьох країнах відбувався під впливом міжетнічних і міждержавних конфліктів. В результаті процеси становлення націй та держав є незавершеними через порушення територіальної цілісності, особливо в Азербайджані й Грузії. Після здобуття незалежності націоналістично налаштовані еліти прийшли на зміну радянським елітам, створивши власні політичні партії й посприявши створенню багатопартійних систем. Однак в усіх трьох країнах становлення відносин між правлячою елітою й опозицією відбувалося за умов конфлікту, що унеможливлювало досягнення пактів між

політичними силами й шкодило процесу демократизації. Характерні для регіону відносини патрон – клієнт, афіліація з сім'єю, кланом та племенем, які є домінуючими конструктами кавказьких суспільств, негативно вплинули на розвиток політичних процесів в регіоні. Це призвело до того, що виділення й розподіл політичних та економічних ресурсів залишається в руках домінуючого клану, що суперечить демократичним принципам і сприяє формуванню гібридної й нестабільної політичної системи. Багатопартійні системи не було встановлено через непрозорий і нечесний електоральний процес та відсутність простору для функціонування політичних партій, особливо в Азербайджані. В свою чергу політичні партії на Південному Кавказі поділяють на проурядові або опозиційні, оскільки організовані вони навколо лідерів з приблизно однаковими партійними програмами й не відрізняються ідеологічно одна від одної.

Процес формування громадянського суспільства у всіх трьох країнах також був уповільнений і розвивався довкола неурядових організацій. Однак такі проблеми як обмежені ресурси, низька участь громадян і поступова ліквідація політичних можливостей перешкоджають їхній діяльності. Як наслідок, організації громадянського суспільства не здатні впливати на політичні процеси в країні через зменшення їхнього політичного простору. Разом з тим протестна енергія вірменського й грузинського суспільств дозволяє сподіватися на подальшу демократизацію регіону й інституалізацію громадянського суспільства у Вірменії та Грузії. Де-юре у країнах Південного Кавказу функціонують незалежні й опозиційні засоби масової інформації, проте періодично свобода їхньої діяльності обмежується урядами, що негативно впливає на політичні реформи. Найбільше нападів з боку держави зазнають азербайджанські ЗМІ, що демонструє поглиблення авторитарних тенденцій в країні.

«Революція троянд» у Грузії та «Оксамитова революція» у Вірменії дають надію на консолідацію демократичних режимів у цих країнах. Зміни до конституцій, прийняті Грузією та Вірменією, завершують перехід до

парламентських систем, що дозволить встановити новий баланс між гілками влади. Мирний трансфер влади у Грузії й виборчий процес, який після «Революції троянд» почав відповідати міжнародним демократичним стандартам, є свідченням розриву з радянською спадщиною. Окрім того, внаслідок здійснених реформ Грузії вдалося стати найменш корумпованою пострадянською країною, що засвідчує про успішний процес демократизації. Натомість у Азербайджані процес демократизації носить імітаційний характер і є прикриттям для напівавторитарного неосултаністичного режиму, основні зусилля якого спрямовані на укріплення позицій правлячого клану Алієвих, нейтралізацію демократичного контролю з боку суспільства та подальше послаблення опозиційних сил.

Отже, країнам Південного Кавказу попри вже довгий шлях трансформації (майже тридцять років) притаманне незавершене державне та національне будівництво. Слабкість перехідних суспільств посилює вплив на них зовнішніх чинників й нагальною стає необхідність дослідження зовнішніх чинників процесу політичної трансформації країн регіону. Вивчення політики таких глобальних акторів як США й НАТО, ЄС та Російська Федерація дає можливість отримати більш об'єктивне й системне бачення особливостей процесу політичної трансформації в регіоні Південного Кавказу.

РОЗДІЛ 3

ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ ПОЛІТИКО-СИСТЕМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ПІВДЕННОМУ КАВКАЗІ

Після розпаду Радянського Союзу в 1991 році та визнання незалежними суб'єктами міжнародних відносин три держави Південного Кавказу отримали можливість самостійно здійснювати зовнішню політику й обирати зовнішньополітичні орієнтири. У процесі здійснення внутрішніх політичних трансформацій південно-кавказькими країнами значну роль відіграли такі міжнародні актори, як США й НАТО, Європейський Союз, РФ та Туреччина. Динаміка відносин між цими гравцями та Азербайджаном, Вірменією й Грузією впливала на їхню політичну траєкторію.

Визначальною у цьому контексті стала геополітична важливість країн Південного Кавказу для РФ та західних акторів, тому їхній вплив на перебіг політичних перетворень був неминучим. Прикладом безпосереднього зовнішнього втручання до трансформаційного процесу є події в Грузії 2008 року. Інші країни зазнали не менше опосередкованого впливу як міжнародних інституцій, так і провідних акторів міжнародних відносин.

Політика ЄС, НАТО й США зосереджена на основних напрямках – підтримці процесу демократизації й розбудові ринкової економіки у регіоні. Фундамент і загальні засади зовнішньополітичної діяльності західних акторів в кожній з трьох країн Південного Кавказу було закладено на початку 1990-х років, що було обумовлено рядом глобальних тенденцій і знайшло своє втілення в основних чотирьох напрямках співпраці: сприяння демократизації й політичним реформам; зобов'язання з підтримки реформ, спрямованих на перехід до ринкової економіки та приватизації; співпраця в сфері безпеки й боротьби з тероризмом, комплексні зусилля в сфері вирішення конфліктів та їх медіації.

Політика Російської Федерації щодо країн Південного Кавказу значно відрізнялася. У зв'язку зі змінами на регіональній і глобальній арені РФ

перейшла до зовнішньополітичної лінії, спрямованої на відродження втраченої могутності на світовій арені, опору зростаючому впливу Сполучених Штатів, НАТО та ЄС й утримуванні країн Південного Кавказу у своїй сфері впливу з застосуванням комплексного інструменту тиску.

3.1. ЄС як чинник політичних перетворень у південно-кавказькому регіоні

На початку XXI століття роль Європейського Союзу у міжнародних відносинах збільшилася. ЄС вступив у новий етап поглиблення інтеграції та розширення. На порядку денному постали питання, що стосувалися не тільки внутрішньої, але й зовнішньої та енергетичної безпеки країн-членів. Країни ж Південного Кавказу були зацікавлені у розвитку співпраці з ЄС, який посідає особливе місце у їхніх зовнішньополітичних стратегіях, та в присутності якого вони вбачають чинник стабільності в регіоні й противагу російському впливу.

Проте на початку 1990-х років Південний Кавказ був для ЄС віддаленою периферією з численними проблемами, який належав до сфери впливу РФ. У цей час ЄС проходить через процеси внутрішнього реформування: підписуються Маастрихтський (1993), Амстердамський (1997) та Ніщський (2000) договори, що започаткували інституціональну й правову основу для розширення. Окрім цього, до призначення Високого представника ЄС з питань спільної зовнішньої політики й політики безпеки (CFSP) у 1999 році, ЄС не мав розробленого зовнішньополітичного механізму впливу поза зоною традиційної відповідальності [58, с. 354].

Країни РПК уже тоді були зацікавлені у розвитку відносин з ЄС, перш за все з метою зменшення російського впливу. Поступове залучення ЄС до регіональної трансформації відбулося за допомогою програми TACIS (Технічна допомога для Співдружності незалежних держав), спрямованої на надання допомоги республікам колишнього Радянського Союзу у процесі здійснення переходу до ринкової економіки, зміцнення демократії й

верховенства права. З іншого боку, це був ряд тематичних програм та інструментів, які не були орієнтовані тільки на регіон Південного Кавказу, але вирішували такі питання, як забезпечення продовольством і надання гуманітарної допомоги – основні напрямки підтримки ЄС країн Південного Кавказу на початку 1990-х років [215, с. 117].

Саме під егідою TACIS у 1993 році було започатковано програму Транспортного коридору Європа-Кавказ-Азія для налагодження торговельно-економічних відносин у регіоні завдяки створенню мережі транспортної інфраструктури (автомобільний, залізничний та телекомунікаційний маршрути, а також запровадження єдиної тарифної системи для залізничного й морського транспорту з гармонізацією законодавства).

З 1996 року Європейський Союз розпочав перемови з державами Південного Кавказу щодо укладання Угод про партнерство та співробітництво (УПС), які набули чинності у 1999 році й створили правову основу для політичного виміру відносин між ЄС та країнами регіону [66, с. 337]. Проте, незважаючи на підписання УПС, ЄС залишався незалученим до безпекового сектора регіону та вирішення конфліктів – нагальних питань для трьох країн регіону. Це частково пояснювалось присутністю низки інших міжнародних акторів і організацій, що стримувало залучення ЄС, а також географічною віддаленістю регіону, тому конфлікти у Нагірному Карабасі, Південній Осетії та Абхазії не сприймалися як безпосередній виклик безпеці Союзу, на відміну від конфліктів на Балканах [66, с. 335].

Стимулом для подальшого розвитку відносин були події 11 вересня 2001 року. Важливе геостратегічне розташування Південного Кавказу на перехресті між Європою й Азією, Росією та Близьким Сходом і між басейнами Чорного й Каспійського морів, перетворило регіон на матеріально-технічну базу для проведення операції коаліційних сил на території Афганістану. Це призвело до росту геополітичної конкуренції між провідними міжнародними акторами за вплив у регіоні і відкрило нові

можливості для розвитку відносин з Азербайджаном, Грузією та Вірменією [231, с. 231].

Важливою для співпраці між ЄС та регіоном була «Трояндова революція» у Грузії 2003 року та династичний трансфер влади в Азербайджані. На думку Річарда Янгса й Наталії Шаповалової, ці події продемонстрували наскільки відрізняються політичні процеси в країнах регіону. Перехід влади в Азербайджані був свідченням поглиблення авторитарних тенденцій, відсутності ефективною системи стримувань, противаг і стагнації політичної системи країни. «Трояндова революція» призвела до зміни політичної еліти в Грузії й засвідчила здатність пострадянських авторитарних режимів змінюватися. Це вплинуло на підхід ЄС до регіону й перетворило його на одного з ключових акторів у процесі демократизації країн Південного Кавказу. В першу чергу відносини було інтенсифіковано з Грузією, яка більше за інших демонструвала проєвропейську й проатлантичну орієнтацію [226, с. 3].

Наступним важливим етапом у розвитку відносин між ЄС та країнами Південного Кавказу, викликаним зазначеними вище подіями, було запровадження у 2004 році «Європейської політики сусідства» (ЄПС) [241, с. 6]. ЄПС відображає неофункціоналістський підхід, покладений в основу процесу європейської інтеграції з 1950-х років, в межах якого регіональна співпраця, політична стабільність і гарантія безпеки є основними стимулами експорту європейської моделі шляхом застосування м'якої сили, яка базується на спільних політичних та економічних цінностях, нормах і принципах [180, с. 66].

Основним завданням Європейської політики сусідства була стабілізація політичних і соціально-економічних відносин в регіоні. ЄПС була заснована на таких принципах, як диференціація й орієнтація на результат. Вона пропагувала кондиціональність для стимулювання проведення реформ в обмін на винагороди. Пріоритетами цієї політичної ініціативи було визначено сприяння належному управлінню в країнах регіону, спрямоване на

створення справедливого й стабільного суспільства, заснованого на повазі до прав людини й залученні громадянського суспільства. Не менш важливими були такі напрямки, як економічний і соціальний розвиток – основа стабілізації економічної ситуації в регіоні; співробітництво в сфері безпеки, головним чином в таких сферах, як попередження конфліктів, боротьба з тероризмом та енергетична безпека [20].

Головним економічним стимулом, закладеним в Європейській політиці сусідства, була перспектива створення поглибленої й всеохоплюючої зони вільної торгівлі (DCFTA), яка передбачає створення єдиного простору для вільного руху послуг, товарів, капіталу й інвестицій та відкриття європейського ринку для країн Південного Кавказу.

З набуттям членства у ЄС Румунії та Болгарії у 2007 році, Південний Кавказ став ще ближчим до кордонів ЄС. Саме в цей час було завершено формування інституційного апарату для здійснення Спільної зовнішньої політики й політики безпеки (CFSP) і ЄС набув мінімальних можливостей для дій в сфері політики безпеки у межах Європейської політики оборони й безпеки (ESDP), що вплинуло на подальше співробітництво з країнами регіону [58, с. 355]. Європейська стратегія безпеки наголошувала на необхідності уникнення появи нових ліній розмежування в Європі, що мало призвести до більшої зацікавленості ЄС у вирішенні проблем Південного Кавказу [241, с. 7].

Визначальною у цьому напрямку була ініціатива «Чорноморська синергія» від 15 квітня 2007 року Комісії ЄС та Ради Європи. Її головною метою був розвиток співробітництва в Чорноморському регіоні, до якого належать Грузія, Вірменія та Азербайджан, а також між регіоном і Європейським Союзом [114, с. 194]. Чорноморська синергія зосереджувалась на таких питаннях співпраці, як демократичний розвиток, повага до прав людини й ефективне управління, гарантування безпеки, врегулювання заморожених конфліктів, енергетика, транспорт, навколишнє середовище,

морська політика, рибальство, торгівля, наука й освіта, технології, зайнятість населення, вирішення соціальних проблем і розвиток регіону [87].

Наступна віха у відносинах між ЄС та Південним Кавказом пов'язана з війною між Росією та Грузією 2008 року, яка стала тригером для глибшого занурення ЄС до безпекового сектора регіону. ЄС підтримав територіальну цілісність Грузії в межах її міжнародно-визнаних кордонів і виступив посередником при укладанні Угоди про припинення вогню між сторонами конфлікту. За участі країн-членів було сформовано Місію Спостерігачів ЄС в Грузії (EUMM). Ця незбройна цивільна моніторингова місія для контролю за лінією припинення вогню розгорнула свою діяльність 1 жовтня 2008 року. Також було скликано Міжнародну комісію для розслідування дій російської сторони на території Абхазії й Південної Осетії [244, с. 10]. Разом з представниками ООН і ОБСЄ Спеціальний представник ЄС співголоує на Женевських міжнародних переговорах, які було розпочато після припинення бойових дій.

Позиція європейських партнерів щодо агресивних дій РФ знайшла своє відображення у Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи 1633 від 2008 року, яка закликає до «встановлення діалогу між сторонами конфлікту й наголошує на необхідності виконання плану мирного врегулювання, в тому числі відведення російських військ на позиції, які вони займали до початку конфлікту, розгортання спостерігачів ЄС і ОБСЄ в Південній Осетії й Абхазії, а також анулювання російського визнання незалежності Південної Осетії і Абхазії» [214].

Європейський Союз підтримав прийняту Грузією у 2010 році державну стратегію «Співучасть шляхом співпраці» щодо окупованих територій, спрямовану на встановлення гуманітарних контактів по обидва боки від лінії припинення вогню. Разом з тим ЄС має власну стратегію «невизнання та залучення», яка має на меті створення простору для взаємодії з населенням і місцевими органами влади, не допускаючи, зміни позиції ЄС щодо невизнання незалежності цих суб'єктів. «Невизнання та залучення» охоплює

сферу публічної дипломатії, оскільки спрямоване на де-ізоляцію території конфлікту й створює альтернативу відносинам невизнаних республік з Росією. Взаємодія з місцевим населенням зосереджена на співпраці з представниками громадянського суспільства та розбудові економічних зв'язків, що може стати передумовою для довгострокової трансформації конфліктів [156, с. 46].

Події у Грузії змусили ЄС переглянути не тільки безпековий вимір співпраці з регіоном, а й політичний. Вирішальним кроком у цьому напрямку був перехід до більш диференційованого підходу у відносинах з країнами ЄПС, який знайшов своє втілення в ініціативі «Східного партнерства». Ця ініціатива комбінує двосторонні та багатосторонні треки співпраці й керується принципами диференціації й кондиціональності. Таким чином, вона спрямована на вироблення на двосторонньому рівні нових договірних відносин, які відповідають політичній, соціальній та економічній індивідуальності партнерів [66, с. 338].

Головною метою «Східного партнерства» є правова, економічна й політична трансформація держав регіону за європейським зразком для формування сприятливого для ЄС зовнішнього середовища. Ця мета досягається трьома взаємопов'язаними способами: зміцненням політичних зв'язків, поглибленням економічної інтеграції, підвищенням мобільності трудових ресурсів. Умовою реалізації поставлених завдань є стійкий регіональний розвиток, який стимулюється підтримкою багатосторонніх відносин між країнами-учасниками [100].

Однією з інновацій «Східного партнерства» є долучення представників громадянського суспільства шляхом створення Форуму громадянського суспільства й Національних платформ, що надає можливість громадянському суспільству проводити моніторингову діяльність і висувати свої ініціативи [215, с. 116]. Події «Арабської весни» окреслили розуміння того, що ЄС має вибудовувати партнерські відносини з суспільствами країн-партнерів, а не тільки з урядами, і що підтримці недержавних акторів має приділятися

більше уваги у межах стратегій ЄС у процесі здійснення політичних реформ [226, с. 12].

Крім того, «Східне партнерство» є базовим інструментом ЄС у реалізації проекту Південного газового коридору, одного з основних проєктів у сфері гарантування енергетичної безпеки ЄС [232, с. 46]. Оскільки Європейський Союз є найбільшим світовим імпортером та другим у світі споживачем енергії, він особливо вразливий до коливань ринку енергетичних ресурсів [153, с. 60]. Енергетичні кризи 2005-2006 та 2008-2009 років, які виникли в результаті збоїв у російських енергетичних поставках, сильно вдарили по європейському споживачу і стали підтвердженням використання Росією природних ресурсів як політичного інструменту, що надав нового значення енергетичному питанню у відносинах ЄС з країнами Південного Кавказу [231, с. 23].

Сергій Якубовський [70], [248], [249] у своїх дослідженнях приділив особливу увагу вивченню чинників, що впливають на транснаціоналізацію мереж виробництва й збуту енергоносіїв на ринку природного газу, дослідженню досвіду Європейського Союзу з диверсифікації цього ринку. Дослідник зазначав, що метою енергетичної політики ЄС є стійкість, конкурентоспроможність національних виробників і безпека постачання енергоресурсів з головною метою – зменшення залежності окремих держав-членів ЄС від єдиного постачальника природного газу, що в умовах конфлікту між Україною та Росією є суттєвою загрозою для стабільності європейських країн [71, с. 19].

Тому з метою гарантування енергетичної безпеки ЄС було прийнято такі стратегії: інтеграція третіх країн до енергетичного ринку ЄС, диверсифікація маршрутів джерел енергопостачання, поліпшення енергетичної ефективності й використання відновлюваних джерел енергії [232, с. 25]. Таким чином, ЄС через інтеграцію своїх сусідів до загальноєвропейського енергетичного ринку лібералізує й модернізує їхні енергетичні сектори у відповідності з європейськими нормами та

стандартами. Ці намагання інституціалізувалися у Європейському енергетичному співтоваристві, що має на меті експорт власної енергетичної політики до країн, які не є членами ЄС, повної інтеграції регіональних ринків і, як наслідок, зміцнення енергетичної безпеки ЄС [235, с. 131].

У цьому контексті особлива роль належить Азербайджану, з його енергетичними ресурсами, який є важливою ланкою у зусиллях ЄС з диверсифікації маршрутів енергетичних поставок. Це відповідає й інтересам Азербайджану, національна концепція якого визначає інтеграцію до європейських та євроатлантичних політичних, безпекових, економічних та інших інституцій стратегічною метою [184]. Проте азербайджанський політичний експерт Т. Хусейнов наголошує, що на відміну від своїх сусідів, Азербайджан зацікавлений у розвитку горизонтальних відносин з ЄС, приділяючи особливу увагу економічній співпраці й конкретним проектам, орієнтованим на результат [145, с. 81]. Азербайджан має амбітні плани стати не тільки основним постачальником енергоресурсів до ЄС, а також транспортним вузлом, що сприятиме його перетворенню на важливу регіональну державу й посилить його позицію в майбутніх переговорах з ЄС стосовно питань торгівлі [245, с. 142].

Повертаючись до відносин між Грузією та ЄС необхідно зазначити, що вони є більш прогресивними, ніж відносини з іншими країнами Південного Кавказу. Зменшення підтримки США з приходом Адміністрації Б. Обами й погіршення відносин з Росією підштовхнули Грузію до більш тісної співпраці з ЄС. Європейський дослідник Т. Ромменс зазначав, що після Бухарестського саміту НАТО 2008 року, коли Грузії було відмовлено у членстві, грузинські політичні еліти почали вбачати в ЄС гаранта своєї безпеки [215, с. 120].

Головним завданням політики Євросоюзу у відносинах з Грузією у період з 2009 по 2013 рік було створення умов для підписання Угоди про асоціацію – документа, який закріплює двосторонні зобов'язання щодо забезпечення правової, економічної й політичної трансформації Грузії за

європейським зразком [5, с. 201]. Робота в цьому напрямку завершилася підписанням Угоди 27 червня 2014 року й передбачала створення глибокої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (DCFTA). Документ набув чинності у липні 2016 року й має на меті політичну асоціацію та економічну інтеграцію ЄС з Грузією.

Проте необхідно зазначити, що зона вільної торгівлі не поширюється на самопроголошені республіки Грузії – Південну Осетію та Абхазію. Однак передбачена можливість її застосування у цих регіонах після створення необхідних умов [52]. Крім цього надаються додаткові кошти згідно з кондиціональним підходом «більше за більше». На разі ЄС є головним торговим партнером Грузії, який надає технічну й фінансову допомогу в сумі понад 100 млн. євро щорічно [52].

Співпраця між ЄС та Грузією значно інтенсифікувалася у різних сферах. Так, у березні 2014 року набула чинності Рамкова угода про участь Грузії в операціях Спільної політики безпеки й оборони ЄС. Після того Грузія взяла участь в декількох операціях [49]. В період з 2014 по 2016 рік значну увагу було приділено реформі сектора державного управління й правосуддя, сільського господарства й розвитку сільських районів, що сприяло підвищенню економічної стійкості та їхній диверсифікації. Починаючи з 2017 року співробітництво було зосереджено на економічному розвитку, розбудові ринку, зміцненню ринкових інститутів, удосконаленню системи управління, та питаннях енергоефективності й захисту навколишнього середовища [52].

Значна підтримка надавалася інститутам громадянського суспільства. Докладалися зусилля для посилення контактів між людьми, що завершилося введенням безвізового режиму до країн Шенгенської зони для громадян Грузії у березні 2017 року [52].

У 2017 році країна стала членом Енергетичного товариства, яке надає фінансову й технічну допомогу країнам-партнерам у процесі інтеграції їх енергетичних ринків з ринками ЄС [231, с. 26]. Грузія вбачає своє майбутнє

як ключового транзитера енергоресурсів і товарів між країнами Європи, Центральної Азії та Південного Кавказу. На відміну від Вірменії, відносини Грузії з Азербайджаном і Туреччиною є більш насиченими, і всі три країни є стратегічними партнерами у енергетичній, транспортній, політичній, економічній та військовій сферах [192, с. 6].

Незважаючи на значні успіхи, досягнені у співпраці між Грузією та ЄС, країні для подальшої інтеграції з ЄС необхідно відповідати Копенгагенському критерію, визначеному у 1993 році. Угода про Асоціацію є важливою на шляху до досягнення цієї мети. Оскільки виконання зобов'язань Угоди наближає Грузію до демократичних і правових стандартів ЄС. Грузія вже є важливим партнером ЄС в секторі безпеки і поступово буде розділяти відповідальність ЄС за підтримку регіональної стабільності. Виконання вимог економічної частини Угоди допоможе Грузії створити нормативно-правову базу, сумісну з внутрішнім ринком ЄС, що вплине на темпи зростання економіки країни та зменшення бідності завдяки проведенню ефективної політики у різних секторах економіки країни, програмам підтримки малих і середніх підприємств, фінансовій реформі, яка поліпшить інвестиційний клімат і забезпечить усталене зростання [138, с. 124].

Досліджуючи євроінтеграційний шлях Грузії, грузинський експерт Каха Гоголашвілі наголошував, що перспектива членства надається відповідно до амбіцій розширення ЄС, які мають тенденцію до цілих регіонів, а не до окремих країн. Регіон повинен бути однорідним і об'єднаним у своїх прагненнях до інтеграції з ЄС. На сьогодні Південний Кавказ не має «сприятливого регіонального контексту» і всі три країни мають продемонструвати свою готовність стати країнами наступного розширення [138, с. 120]. Стратегія розширення ЄС базується на консолідації, кондиціональності та комунікації, у поєднанні з можливостями ЄС інтегрувати нових членів, що є основою для консенсусу щодо розширення, так званої «здатності до поглинання» [240]. Таким чином, єдиним шансом

Грузії потрапити до амбіцій ЄС з розширення є її розгляд у чорноморському регіональному контексті, разом з Україною та Молдовою [138, с. 117].

Загалом, незважаючи на поглиблення співпраці, політика ЄС на Південному Кавказі засвідчила обмежені результати. ЄПС не виявилась ефективним інструментом просування демократії в регіоні. Більшість пунктів Планів дій ЄПС залишилися невиконаними, особливо ті, що стосувалися розбудови демократичної політичної системи, верховенства права і захисту прав людини. Аманда Пол зазначає такі чинники впливу: по-перше, незважаючи на те, що ЄС став найбільшим торговим партнером усіх трьох держав, він не має стратегічного бачення й чіткої політичної лінії щодо регіону; по-друге, ЄПС та «Східне партнерство» не надають достатньої політичної й економічної підтримки країнам регіону, оскільки багато країн-членів ЄС не розглядають регіон як пріоритетний і не бажають збільшувати фінансування програм, які реалізуються в регіоні; по-третє, відсутньою залишається перспектива набуття членства, що слугувало б стимулом для більш активного проведення реформ країнами Південного Кавказу; по-четверте, не всі країни регіону бажають трансформуватися [199, с. 4].

Оскільки Плани дій ЄПС є політичними документами, у яких зазначено зобов'язання країни-партнера щодо дотримання спільних цінностей та здійснення реформ, вони не є правовою базою, а невиконання пунктів плану не призводило до застосування санкцій. Найбільшим недоліком політики ЄС в регіоні було те, що ЄС не виступив гарантом безпеки й територіальної цілісності країн регіону. Це стало зрозумілим у серпні 2008 року під час російсько-грузинського конфлікту, російської анексії Криму та війни на Донбасі, а також нездатності ЄС зупинити агресивну політику Російської Федерації на пострадянському просторі [199, с. 4].

Попри вищезазначені чинники необхідно враховувати, що за останні роки ЄС зіткнувся з внутрішньою кризою, яка похитнула основи всього європейського проекту. По-перше, ЄС переживало найбільшу міграційну кризу з часів Другої світової війни. По-друге, вперше в історії європейського

інтеграційного проекту одна з держав-членів – Сполучене Королівство – мало на меті вихід з Союзу. По-третє, євроскептичні рухи набули популярності і сили в більшості країн ЄС. Все це вплинуло на процес інтеграції в межах ЄС і його зовнішньополітичну лінію, особливо щодо країн «Східного партнерства» [105, с. 127].

У відповідь на ці виклики ЄС у червні 2016 року запусив «Глобальну стратегію зовнішньої й безпекової політики Європейського Союзу: спільне бачення, спільні дії: сильніша Європа» (Глобальна стратегія ЄС) [102, с. 266]. Глобальна стратегія ЄС визначає основні інтереси й принципи для більш широкої участі у світових справах і надає діяльності Європейського Союзу загального напрямку. Її мета – зробити Європу сильнішою, більш об'єднаною й впливовою на світовій арені, а також більш здатною захистити безпеку своїх громадян, реалізувати їхні інтереси й цінності [15]. Стратегія також спрямована на підвищення ефективності дій ЄС в сферах енергетичної безпеки, міграції, зміни клімату, екстремізму й гібридних воєн.

Ще однією інновацією «Глобальної стратегії ЄС» є те, що замість амбіційної цілі моделі демократії, було запроваджено концепцію «стійкості», здатності держави й суспільства до реформування [102, с. 266]. Так, демократичним називають суспільство, в якому є довіра до державних інститутів і яке усталено розвивається. Така концепція є послабленням амбіцій ЄС бути промоутером демократії на пострадянському просторі, що дозволить уникнути конфронтації з Росією. Це означає, що ініціативи ЄС, спрямовані на сприяння управлінню, заснованому на верховенстві права, повинні йти знизу вгору, а не тільки зверху вниз, оскільки саме вони підвищують контроль громадян над діями уряду й дозволять розірвати традиційні зв'язки з Росією та радянським стилем управління [102, с. 266].

Отже, зусилля ЄС у регіоні Південного Кавказу спрямовані на сприяння демократичним процесам, розбудові ринкової економіки й зміцненні миру та стабільності, що є втіленням його трансформаційної ролі. У цьому контексті важливими інструментами зовнішньої політики

Європейського Союзу є «Європейська політика сусідства» та «Східне партнерство», які є засобами поширення європейської моделі в регіоні.

ЄС започаткував «Європейську політику сусідства» у 2003 році з метою трансформації сусідніх держав та запобіганню появі нових «розподільчих ліній». Тоді як «Східне партнерство» створює нові можливості для ЄС та його партнерів в регіоні – підписання Угод про асоціацію, впровадження поглиблених та всеохоплюючих зон вільної торгівлі й лібералізацію візового режиму.

Хоча правлячі еліти усіх трьох країн регіону заявляють про зацікавленість у більш тісній співпраці з ЄС, не всі докладають однакових зусиль для досягнення цієї мети, оскільки країни Південного Кавказу мають різну зовнішньополітичну орієнтацію, але прагнуть забезпечити свою національну безпеку. Вірменія підтримує тісні відносини з Росією, тоді як Азербайджан і Грузія прагнуть розширити свою участь у міжнародних економічних проектах і вбачають у регіональному економічному співробітництві основу політичної стабільності. Кожна країна регіону має власні інструменти для розбудови відносин з ЄС: у Азербайджану це енергетичні ресурси, у Грузії – традиційна прозахідна політична еліта, у Вірменії – впливова діаспора. Найбільших успіхів у співпраці з ЄС досягла Грузія, яка 2014 році підписала Угоду про асоціацію зі створенням Поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі і для якої було запроваджено безвізовий режим з країнами Шенгенської зони.

ЄС є зацікавленим у розвитку широкої нафто- і газотранспортної мережі, яка б поєднувала Центральну Азію через Кавказ з Європою з метою диверсифікації енергопостачання. Вкрай важливими в цьому контексті є відносини з Азербайджаном – країною виробником та експортером енергоресурсів. Ще більшої актуальності в цьому контексті набуває характерна для регіону нестабільність, що є результатом невирішених етнополітичних конфліктів, й ексклюзивна військово-політична присутність та контроль над транзитними маршрутами енергоресурсів Росії. Тому

невирішені конфлікти в Нагірному Карабасі, Абхазії та Південній Осетії є загрозою не тільки для стабільності в регіоні, але й для ЄС. Ці конфлікти підривають зусилля у сфері регіональної співпраці, перешкоджають економічному розвитку, стабілізації регіону, створюють вакуум безпеки та загрожують реалізації проектів в енергетичній сфері.

Таном на сьогодні політика ЄС в регіоні не досягнула своєї головної мети – системної трансформації регіону. Незважаючи на певний прогрес у проведенні економічних реформ і боротьбі з корупцією у Грузії, показники демократії залишаються низькими, особливо у Азербайджані та Вірменії. Це загрожує нормативній зовнішній політиці ЄС, а відсутність прогресу у вирішенні заморожених конфліктів в регіоні демонструє обмеженість структурного підходу. Це пояснюється кількома чинниками: недостатньою політичною й економічною підтримкою, відсутністю перспективи членства та політичної волі до змін деяких країн-партнерів, а також геополітичними прорахунками ЄС – нездатністю передбачити негативну реакцію Російської Федерації на проєвропейський та проатлантичний вектор країн Південного Кавказу.

3.2. Чинник США та НАТО у політичній трансформації країн Південного Кавказу

Американська зовнішня політика традиційно була заснована на ідеях «ліберального інтернаціоналізму», за яким безпека досягається завдяки розбудові демократичних капіталістичних держав з повагою до громадянських прав та економічного індивідуалізму. Після розпаду Радянського Союзу США запропонували «новий світовий порядок», в якому нові демократичні держави разом зі старими розвиненими демократіями будуть служити справі миру й запобігатимуть війнам. Оскільки Радянський Союз, головний геополітичний суперник США, більше не існував, Сполучені Штати перетворилися на домінуючу силу міжнародної системи й відмовилися від ідеї розділу сфер впливу [238, с. 14].

На початку 1990-х років «доктрина Клінтона» запропонувала завдання демократичного розширення з акцентом на просуванні економічних інтересів США у світі й підтримку демократії, особливо в країнах колишнього Радянського Союзу. США були зосереджені на вирішенні таких нагальних світових проблем, як конфлікти на Балканах, трансформації Росії, майбутньому ядерного арсеналу СРСР та проблемі росту Китаю. Тому американська політика щодо РПК була відносно стриманою, оскільки регіон не сприймали як окрему геополітичну одиницю, а розглядали у контексті політики щодо Росії [104, с. 310]. На думку Євгенія Румера, Річарда Сокольські та Пола Стронські така позиція США базувалася на сподіваннях, що за умови успіху проведення реформ в Росії, її колишні сателіти також виберуть демократичний шлях розвитку.

На той час в центрі уваги американської політичної еліти був розподіл ядерного арсеналу колишнього СРСР між новими незалежними державами. Оскільки на території Вірменії, Азербайджану й Грузії не було розміщено ядерної зброї, вони на цей період випали з американського геополітичного фокусу [236]. США зосередилися на визнанні суверенітету й заохоченні пострадянських держав, в першу чергу Росії, до поваги незалежності країн Південного Кавказу, а також, підтримки їхніх прагнень до здійснення економічних і політичних реформ, необхідних для їхньої поступової інтеграції до світової політичної та економічної системи.

Незважаючи на це, Південному Кавказу все ж таки вдалося посісти особливе місце на пострадянському просторі, оскільки тут одночасно відбувалося три конфлікти – у Нагірному Карабасі, Абхазії та Південній Осетії. Тому першочерговим завданням політичного керівництва США стали не демократизація й проведення ринкових реформ, а припинення бойових дій, надання гуманітарної допомоги біженцям та досягнення стабільності [236]. З часом політичними пріоритетами стало залучення країн регіону до міжнародної контртерористичної коаліції під керівництвом США та підтримка внутрішніх реформ у Грузії [236]. Ще однією стратегічною метою

співпраці США з країнами регіону було створення й підтримка проектів альтернативних транзитних маршрутів для експорту нафти і газу з Каспійського басейну для подолання залежності регіону від російської енергетичної інфраструктури [13, с. 266].

Протягом 1990-х років політика США щодо Вірменії була зосереджена на гуманітарній допомозі з ліквідації наслідків землетрусу, сприянні в процесі демократизації політичної системи, зниженні рівня бідності шляхом економічного реформування й посередництві у процесі вирішення конфлікту в Нагірному Карабасі [13, с. 267].

Нагірно-Карабаський конфлікт є конфліктом, у який Сполучені Штати залучені більше, ніж у інші конфлікти на Південному Кавказі. Наприкінці 1980-х років США активно підтримували майбутніх лідерів Вірменії в їхній боротьбі за незалежність. Боротьба карабаських вірмен за відділення від Радянського Азербайджану теж мала підтримку США, оскільки розглядалася як боротьба народів Радянського Союзу проти комуністичного режиму.

На політику США на Кавказі дуже впливало має вірменське лобі, особливо у питаннях, що стосуються врегулювання Нагірно-Карабаського конфлікту. Одними з найбільш впливових вірменських лобістських груп є Вірменська асамблея Америки та Вірменський національний комітет Америки, діяльність яких спрямована на поглиблення відносин між США та Республікою Вірменія й Нагірно-Карабаською Республікою [4, с. 147].

США стали найбільшим донором Вірменії, яка в цей час страждала від комбінованих ефектів конфлікту – блокади Азербайджану й Туреччини, а також економічної рецесії пострадянського періоду. Ще одним проявом політичної підтримки Вірменії США було доповнення закону «Про підтримку свободи» (Freedom Support Act) розділом 907, який передбачав введення санкцій проти Азербайджану за блокаду Вірменії й обмежував надання допомоги Азербайджану, незважаючи на те, що блокада була відповіддю на вірменську окупацію Нагірного Карабаху та прилеглих до нього азербайджанських районів. Окрім того, США є єдиною державою у

світі (крім Вірменії), яка надає фінансову підтримку НКР — виділення майже 12 млн. долл. на реконструкцію та відновлення Нагірного Карабаху у листопаді 1997 року [13, с. 278].

Єдиним досягненням у процесі врегулювання міжнародним співтовариством конфлікту у Нагірному Карабасі є встановлення режиму припинення вогню з травня 1994 року, який заморозив, але не вирішив конфлікт. Позиція Вірменії в Карабаському конфлікті полягає в тому, що Вірменія підтримає лише такий варіант врегулювання, який задовольнить нагірно-карабаську сторону й гарантуватиме її безпеку. Умови Вірменії такі: 1) відсутність вертикального підпорядкування Нагірного Карабаху Азербайджану; 2) збереження сухопутного кордону між Вірменією й Нагірним Карабахом; 3) міжнародні гарантії безпеки НКР [47, с. 88]. Оскільки Азербайджан дотримується позиції, згідно з якою врегулювання конфлікту можливе лише при збереженні його територіальної цілісності, що передбачає відновлення юрисдикції над Нагірним Карабахом і повернення семи окупованих Вірменією районів, прилеглих до Нагірного Карабаху, перспективи врегулювання конфлікту залишаються малими [47, с. 88].

США як співголова Мінської групи ОБСЄ, яка була створена у 1994 році, разом з Росією та Францією докладають зусиль для врегулювання етнополітичних конфліктів в регіоні й запобігання їхнього переходу у бойову фазу [11]. Діяльність групи поки не дала значних результатів. Механізм групи є таким, що співголови мають мандат на допомогу у процесі пошуку вирішення проблеми конфліктуючими сторонами, а не нав'язують його [235, с. 124]. На думку Сабіни Стрімбовщі, низька ефективність діяльності групи пов'язана зі стратегічним партнерством Вірменії та РФ, що не може не впливати на неупередженість Росії як медіатора у мирному процесі. Перш за все викликає сумнів боєздатність вірменської армії та її спроможність самостійно окупувати 20 % території Азербайджану [235, с. 125].

Основні принципи врегулювання Нагірно-Карабаського конфлікту було узгоджено на саміті «Групи восьми» в Аквілі 10 липня 2009 року

керівниками державами-співголовами Мінської групи ОБСЄ. Цими принципами є: повернення Азербайджану контролю над територіями навколо Нагірного Карабаху; перехідний статус для Нагірного Карабаху, який забезпечує гарантії безпеки й самоврядування; коридор, що з'єднує Вірменію з Нагірним Карабахом; визначення майбутнього остаточно правового статусу Нагірного Карабаху шляхом, що матиме обов'язкову юридичну силу волевиявлення його населення; право усіх внутрішньо переміщених осіб і біженців на повернення до місць колишнього проживання; міжнародні гарантії безпеки, включаючи миротворчу операцію [234].

Досліджуючи зовнішньополітичну динаміку в регіоні, необхідно сказати про важливість співпраці Вірменії з НАТО. З 1998 року Вірменія бере участь у програмі «Партнерство заради миру», а з 2005 року реалізує «Індивідуальний план дій партнерства з НАТО». Військово-політичне співробітництво з Північноатлантичним альянсом – одне з нагальних питань національної безпеки Вірменії [47, с. 90].

Проте Вірменія не висловлює зацікавленості у набутті членства в організації [241, с. 36]. Країна, разом з іншими державами Південного Кавказу, долучилася до операцій Альянсу у Косово та Іраку. Також з 2005 року співпрацює з НАТО у межах двостороннього плану партнерства й долучається до військових навчань, що позитивно впливає на її оборонну систему, реформування армії, врегулювання військово-цивільних відносин тощо [189, с. 131].

Така обмежена співпраця Вірменії з НАТО пояснюється декількома чинниками: залежністю Вірменії від Росії; неврегульованим Нагірно-Карабаським конфліктом з Азербайджаном, який позбавив Вірменію можливості брати участь у процесах регіональної інтеграції та стурбованістю щодо російської реакції на партнерство з НАТО [227, с. 158].

Оскільки Вірменія є членом Євразійського економічного союзу та Організації договору про колективну безпеку, вона пов'язана з Росією договором ОДКБ і має на своїй території російську військову базу – Гюмрі.

Ця база має особливе значення для РФ, оскільки є стратегічним плацдармом для російських інтересів на Південному Кавказі та Близькому Сході [11].

Окрім того, Вірменія не володіє енергоресурсами й не може бути їх транзитером. Азербайджано-турецька блокада фактично підштовхує Вірменію до співпраці з геополітичними суперниками США – Росією та Іраном [189, с. 131]. Це стало причиною занепокоєння у період адміністрації Б. Обама. Посилення економічної співпраці між Вірменією та Іраном, особливо через російський газопровід, яким іранський газ надходить до Вірменії, було спрямоване на зменшення енергетичної залежності від Росії, оскільки країна отримує 90 % енергопоставок з Росії [189, с. 134].

Контроль Росії над значною частиною вірменської транспортної, енергетичної та телекомунікаційної мереж і війна у Грузії 2008 року підштовхнула США до більш активного сприяння нормалізації вірмено-турецьких відносин. У 1993 році Туреччина закрила свої кордони з Вірменією. Між двома державами відсутні дипломатичні відносини, економічна й торгова співпраця здійснюється через треті країни. Вимоги, які висувала Туреччина для нормалізації відносин з Вірменією, пов'язані з Карабаським конфліктом, що є виявом проазербайджанської позиції й питанням визнання геноциду вірмен [47, с. 90].

У 2008-2010 роки з ініціативи президента Вірменії С. Саргсяна та за підтримки США й ЄС було докладено зусиль для вірмено-турецького примирення («футбольна дипломатія»), яке завершилося 10 жовтня 2010 року підписанням цюріхських протоколів, спрямованих на нормалізацію відносин. Однак відразу ж після підписання протоколів Туреччина об'єднала питання ратифікації протоколів з врегулюванням карабаського конфлікту. В результаті 22 квітня 2010 року після публікації дорожньої карти з нормалізації вірмено-турецьких відносин, президент Вірменії Серж Саргсян заявив, що Вірменія виходить з цього процесу [47, с. 90].

Таким чином, для Вірменії ключовим завданням є збереження балансу у відносинах з США та Росією. Вірменія, для якої Росія виступає гарантом національної та енергетичної безпеки, навряд чи ризикне інтегруватися до НАТО та ЄС.

Разом з тим населення країни незадоволене зростаючим російським впливом, а «чотириденна війна» з Азербайджаном у квітні 2016 року похитнула впевненість у надійності Росії як союзника. Співпраця з США має велике значення для економічного та суспільного життя країни [236].

Сприяння вільній торгівлі є основним завданням зовнішньої політики США. У 1997 році внутрішні соціально-економічні й фінансові проблеми, з якими зіткнулася Росія, вплинули на її здатність підтримувати ексклюзивну гегемонію на пострадянському просторі, що дозволило вивести відносини з країнами Південного Кавказу на новий рівень. Адміністрація Білла Клінтона виявила зацікавленість у розвитку енергоресурсів Каспійського басейну [241, с. 45].

В свою чергу, Азербайджан за президенства Абульфазы Ельчібея відхилив пропозицію співробітництва з Росією й мав на меті створення союзу з Туреччиною та США. Розвиток відносин з цими акторами було спрямовано на зменшення російського й іранського впливів. Ставлення до процесу наступного президента Азербайджану Гейдара Алієва було більш прагматичним, оскільки він усвідомлював зростаючу роль економіки у міжнародних відносинах й прагнув проводити збалансовану зовнішню політику, яка передбачала конструктивні відносини з такими державами, як США, ЄС та Туреччина, а також партнерські стосунки з такими акторами, як Росія та Іран [75, с. 27].

Нафтова дипломатія клану Алієвих була дуже успішною й призвела до зближення у відносинах між США та Азербайджаном, яке відбулося після підписання «Контракту століття» у вересні 1994 року, спрямованого на розробку нафтового родовища Азери – Чираг - Гюнешлі [189, с. 128].

США брали участь у енергетичному секторі регіону перш за все у формі інвестицій – американські корпорації у 1990-х роках були провідними інвесторами регіональних енергетичних проектів [160, с. 175]. Створення системи комунікацій для транзиту енергоресурсів з Каспійського басейну мало б знизити ціни на енергетичному ринку, позбавити Росію ролі ключового постачальника енергоресурсів на європейські ринки і не допустити переправлення каспійських ресурсів у східному напрямку. Також зусилля США були спрямовані на мінімізацію ролі Ірану на Близькому Сході та на Кавказі [40, с. 40].

Євгеній Румер, Річард Сокольські та Пол Стронські зазначали, що нафтогазові ресурси Азербайджану розглядалися як економічний двигун, який був універсальною відповіддю на проблеми регіону. Вважалося, що енергоресурси забезпечать прибутки, необхідні для реформування економіки Азербайджану, і будуть мати регіональний мультиплікаційний ефект. Планувалося, що значні запаси нафти й газу, виявлені в Казахстані та Туркменістані, будуть транспортуватися транскаспійським трубопроводом, що проходить через територію Грузії й Туреччини до країн Європейського Союзу. Так Грузія отримувала б прибутки від транзиту енергоресурсів, а Туреччина перетворилася б на енергетичний вузол між Сходом і Заходом. Цей транспортний коридор повинен був не тільки стати імпульсом для економічного розвитку країн Південного Кавказу, а й забезпечити їхню незалежність від Росії, ліквідувавши її монопольний контроль над експортом каспійських енергоресурсів [236]. Проведення економічних реформ в країнах регіону та будівництво транспортного коридору, в свою чергу, спонукало б Вірменію та Азербайджан до діалогу з економічної співпраці, а в перспективі – і політичної. Також це могло вплинути на нормалізацію відносин між Вірменією та Туреччиною.

Таким чином, енергетичні поставки з Каспійського басейну на міжнародні ринки обіцяли зміцнення енергетичної безпеки США та зменшення залежності країн Європи від російського експорту. Саме тому

будівництво мережі для транспортування нафти й газу з Каспійського регіону територією Південного Кавказу на європейські та інші енергетичні ринки стало основним елементом американської політики в регіоні [236].

Ці наміри було реалізовано у таких енергетичних проектах, які мали підтримку США, як нафтопровід Баку – Тбілісі – Джейхан, газопровід Баку – Тбілісі – Ерзурум, Транс-анатолійській трубопровід та Транс-адриатичний трубопровід – останні сегментами енергетичного проекту ЄС Південного газового коридору, спрямованого на диверсифікацію маршрутів і джерел постачання енергоресурсів з Каспійського басейну на європейські ринки [11]. Також США підтримували створення транспортного коридору Баку – Тбілісі – Карс, який поєднував залізницю Азербайджану, Грузії й Туреччини та відкривав нові перспективи для держав Центральної Азії, оскільки забезпечував більш економічний і коротший шлях до Європи й Середземного моря.

За адміністрації Джорджа Буша-молодшого збільшився інтерес США до Південного Кавказу. Було скориговано головний елемент політичної лінії 1990-х років з розвитку енергетичних резервів Каспійського басейну й гарантування безпеки їхніх експортних маршрутів на співпрацю у сфері безпеки та оборони у зв'язку з глобальною війною з тероризмом [13, с. 269].

Інтереси США щодо Азербайджану пов'язані з його геополітичним розташуванням, що робить його вкрай важливим в контексті боротьби з транснаціональними загрозами, оскільки він межує з джерелами міжнародної напруженості. Так, під час проведення операцій силами міжнародної коаліції у Афганістані та Іраку повітряний простір регіону було використано для створення коридору [13, с. 270].

Після подій 11 вересня 2001 року до 907-ої поправки закону «Про підтримку свободи», яка забороняла надання будь-якої допомоги урядом США Азербайджану (доти, поки президент не визначить, що Азербайджан вживає заходи у напрямку скасування блокади й не припинить застосовувати силу проти Вірменії й Нагірного Карабаху) було внесено зміни, які скасували

обмеження на надання допомоги Азербайджану на міжурядовому рівні. Ці зміни позитивно вплинули на відносини між США та Азербайджаном особливо у військовій та безпековій сферах [13, с. 271]. Незважаючи на протести Вірменії, наступні адміністрації США продовжують щорічно скасовувати дію цієї поправки [224].

Адміністрація Джаорджа Буша не надавала вагомого значення недемократичному розвитку Азербайджану з геополітичних міркувань. Це було пов'язано з потенціалом країни у проектах диверсифікації поставок енергоресурсів до Європи та її стратегічним розташуванням як платформи для розміщення військових та людських ресурсів для проведення операції в Афганістані. Саме тому з завершення операції Міжнародних сил з гарантування безпеки наприкінці 2014 року Азербайджан втратив важливий геополітичний важіль у відносинах з США [176, с. 8].

Розглядаючи відносини Азербайджану з НАТО, зрозумілим стає, що незважаючи на участь у проведенні операцій Північноатлантичного альянсу на Близькому Сході, Азербайджан не прагне долучитися до інтеграційних проектів ні країн Заходу, ні Росії. Країна є членом «Руху неприєднання», ключовою ідеєю якого є неучасть у військових блоках. Військово-технічне співробітництво між Азербайджаном та НАТО, не спрямоване на набуття членства в Альянсі й перехід на його стандарти. Можливість збереження нейтрального статусу здебільшого пояснюється стратегічним партнерством з Туреччиною, яка є південним флангом організації [11].

Після того, як США змушені були перенести свою військово-повітряну базу Карші-Ханабад з території Узбекистану у 2005 році, територію Азербайджану розглядали як альтернативну. Проте військова присутність США на території країни не відповідала національним інтересам [189, с. 129]. Це пов'язано з курсом на балансування Азербайджану у відносинах з США, Росією та Іраном.

Надання адміністрацією Буша 3 млн. дол. як фінансової підтримки азербайджанським неурядовим організаціям для проведення чесних та

конкурентних виборів у жовтні 2008 року не сподобалося політичному керівництву Азербайджану. Режим Алієвих демонструє стійкість до американського та європейського проектів демократії. Особливо в контексті того, що за часів адміністрації Дж. Буша-молодшого у ісламських країнах відбувся сплеск антиамериканізму, що також посилює амбівалентність у ставленні до США й керівництва країни, і населення [189, с. 128].

Американо-російське «перезавантаження» за адміністрації Барака Обами продемонструвало пріоритет відносин США з Росією перед відносинами з іншими колишніми радянськими державами [223, с. 185]. Тому було змінено курс у відносинах з країнами Південного Кавказу і знову вбудовано його у контекст американо-російських відносин. Хоча така політика не досягнула своєї мети на фоні розбіжностей щодо базування системи протиракетної оборони у Європі та розширення НАТО на Схід, ядерної програми Ірану, а також конфліктів у Сирії та Україні, американська присутність та її вплив на Південному Кавказі помітно зменшилися [238, с. 24].

До серпневої війни 2008 року азербайджанська політична еліта й значна частина міського населення підтримували інтеграцію країни з Заходом. Це було пов'язано, перш за все, з привабливістю культурного, економічного та політичного устрою західних суспільств, особливо з повагою до таких цінностей, як демократія та секуляризм. А також з міркувань дотримання зовнішньополітичного балансу, оскільки розвиток відносин та інтеграція до західних інституцій розглядалися як гарантія національної безпеки. Азербайджан позиціонує себе як поміркована ісламська держава, тому може виступати в ролі моста між західними та ісламськими країнами, а не між Заходом та Росією. Проте, на думку Георга Мчедлішвілі, розчарування, викликані невирішеністю Нагірного-Карабаської проблеми, призвели до поступового зменшення підтримки прозахідного вектора зовнішньої політики [176, с. 7].

Лейла Алієва зазначала, що принцип «статус в обмін на територію» виявився неефективним і привів до гонки озброєнь та збільшення військових бюджетів. А очікувана підтримка ЄС та США у відновленні територіальної цілісності Азербайджану у міжнародно-визнаних кордонах так і не була надана [74, с. 81].

Ще одним важливим чинником, який вплинув на зміну зовнішньополітичного вектора, була критика США щодо порушень прав людини та громадянина в країні. Так, посилення авторитарних тенденцій в Азербайджані негативно впливає на відносин з США та ЄС [236]. Стратегічне розташування та енергетичні ресурси Азербайджану позбавляють США інструменту тиску у питанні захисту прав людини. Окрім того наголошується на необхідності відповідати західним демократичним стандартам для збереження стратегічного партнерства між сторонами. Азербайджанське керівництво незадоволене тим, що не визнають економічні успіхи країни (збільшення цін на енергоресурси впливає на темпи росту економіки країни) і політичну стабільність. Тому останнім часом, Азербайджан апелює до історичних фактів, звинувачуючи США у подвійних стандартах – згадки про рабство, гендерні бар'єри, расову дискримінацію та корупцію є інструментами діючого режиму для спростування критики щодо недемократичного розвитку [189, с. 133].

Незважаючи на цей аспект, відносини США та Азербайджану навряд чи зміняться у довгостроковій перспективі. Адміністрація Дональда Трампа дотримується курсу на зменшення втручання США у внутрішні справи інших країн та політики ізоляціонізму, що загалом є нехарактерним для республіканських адміністрацій після Другої світової війни. Тому Азербайджан перебуває під меншим тиском за президентства Д. Трампа через порушення прав людини [97, с. 57].

Таким чином, Азербайджан посідає особливе місце в політиці США в регіоні особливо в контексті його геостратегічного розташування та у процесі розбудови регіонального енергетичного сектора й мережі нових

трубопроводів, спрямованих на експорт в обхід Росії та Ірану. Для Азербайджану, в свою чергу, співробітництво зі Сполученими Штатами впливає на діалог з іншими акторами в регіоні, головним чином з Росією, яка намагається утримати енергетичну монополію.

З появою інтересу у США до Південного Кавказу наприкінці 1990-х років, Грузія стала їхнім головним союзником у регіоні. Протекція глобального лідера дозволила Грузії частково нейтралізувати російський тиск, розвивати й зміцнювати державність без впливу РФ, що, в свою чергу, викликало незадоволення з боку РФ, яка вбачає загрозу власним інтересам через присутність США у своїй сфері впливу [67, с. 45].

Відносини між адміністрацією Білла Клінтона та Едуарда Шеварднадзе були досить якісними, але не настільки, як відносини, що склалися між президентами Джорджем Бушем-молодшим та Міхеїлом Саакашвілі. У 2001 році з приходом нової адміністрації Джорджа Буша-молодшого, американська політика щодо Південного Кавказу зазнала змін. Терористична атака 11 вересня 2001 року й військові кампанії в Афганістані та Іраку серйозно вплинули на пріоритети зовнішньої політики США. Енергетичний потенціал Південного Кавказу продовжував залишатися впливовим чинником у відносинах з країнами регіону. Проте на зміну невирішеним проблемам пострадянського перехідного періоду прийшли виклики нової ери, такі як матеріально-технічне забезпечення військової операції в Афганістані та Іраку разом зі створенням міжнародної антитерористичної коаліції [236].

У березні 2002 року США оголосили про початок програми «навчання й оснащення» («Georgia Train and Equip Program») з озброєння та навчання збройних сил Грузії, яка була частиною операції «Непохитна свобода у Панкській ущелині». Загальна вартість програми становила 64 млн. дол. Програма GTEP була спрямована на захист Грузії від російського тиску, пов'язаного з прагненням перехоплення чеченських бойовиків, які могли переховуватися в ущелині на території країни. В результаті проведення

програми грузинським збройним силам було надано спеціалізовану допомогу й підвищено антитерористичний потенціал окремих підрозділів [13, с. 272].

Наступною важливою віхою у відносинах між країнами була «Революція троянд» 2003 року. Нова грузинська політична еліта поставила перед собою амбітну мету інтеграції з Заходом. Ці наміри позитивно зустріли США, оскільки у період президентства Джорджа Буша-молодшого сприяння розвитку демократії було головним пріоритетом американської зовнішньої політики. Тому наміри тогочасної політичної еліти здійснити демократичні перетворення гарантували Грузії суттєву підтримку.

Вважалося, що успіхи Грузії мали сприяти поширенню демократичної ліберальної моделі на пострадянському просторі, де зусилля США з просування демократії наткнулися на опір, особливо за президентства Володимира Путіна (з поглибленням авторитарних тенденції в російській політиці). Аналогічні тенденції проявилися і в країнах Південного Кавказу – династичний трансфер влади 2003 року у Азербайджані, суперництво різних політичних угруповань у Вірменії та характерна для регіону корупція [236].

З приходом до влади Міхеїла Саакашвілі було остаточно оформлено стратегічний курс Грузії на інтеграцію до євроатлантичних структур. Національна концепція країни зазначає, що «членство Грузії в НАТО стане гарантією безпеки та стабільності грузинської нації й відіграватиме важливу роль у зміцненні стабільності в усьому регіоні» [183].

Першими кроками в цьому напрямку було набуття членства в Раді Європи й участь як країна-транзитер у енергетичному проекті Баку – Тбілісі – Джейхан. Ще у листопаді 2002 року на саміті у Празі Грузія стала першою країною Південного Кавказу, яка висловила бажання вступити до Північноатлантичного альянсу [129, с. 603].

У світлі цих подій США переорієнтували свою політику на Південному Кавказі з Азербайджану, газ і нафта якого могли б стати рушійними для розвитку регіону, на Грузію. Вона була безперечним лідером трансформацій на Південному Кавказі й на усьому пострадянському просторі й рішуче

обрала чіткий курс на інтеграцію до НАТО та Євросоюзу. Країна демонструвала прихильність цілям євроатлантичної інтеграції і «Стратегії свободи» президента США Джорджа Буша, тоді як Росія сприймала інтеграцію Грузії до західних політичних і військових організацій як загрозу власним інтересам, особливо в контексті розширення НАТО на Схід.

Грузія надавала й продовжує активно надавати військову та політичну підтримку коаліціям, які очолюють Сполучені Штати. Грузинські підрозділи, що пройшли навчання за програмами допомоги США, успішно брали участь у операції Міжнародних сил сприяння безпеці НАТО в Афганістані. Також Грузія відправила третій за кількістю військовий контингент до Іраку. Хоча Сполучені Штати підтримували Грузію, укріплюючи її сподівання на членство в НАТО, але продовжували заохочувати Грузію співпрацювати з Росією над мирними врегулюванням відносин з сепаратистськими регіонами, Абхазією та Південною Осетією, не заперечуючи проведення Росією миротворчих операцій.

На думку Річарда Гірагосяна, Південний Кавказ є регіоном, який неможливо розглядати поза контекстом російсько-американських відносин. Завданням американської політики в регіоні є врівноваження російської позиції в регіоні й підтримка співробітництва з Росією у сфері безпеки в контексті боротьби з міжнародним тероризмом [13, с. 281]. Тому нова адміністрація Б. Обама прагнула скоректувати політичну лінію, якої дотримувалися її попередники. Це передбачало перехід до більш узгодженого багатостороннього зовнішньополітичного курсу США. Така зміна інтересів і стратегічних цілей адміністрацією Барака Обама призвела до зміни політики США щодо Південного Кавказу в цілому [13, с. 273].

Річард Гірагосян зазначав, що США були зацікавлені у підвищенні активності ЄС у регіоні для розподілу геополітичної відповідальності. Більше залучення ЄС до регіону врівноважило б конфронтацію між інтересами та впливом США й Росії, що могло позитивно вплинути на реформування американо-російських відносин [13, с. 276].

Проте російсько-грузинська війна 2008 року стала значним випробовуванням для політики «перезавантаження» відносин і була ключовою подією у еволюції політики США щодо не тільки Грузії, але й Південного Кавказу. Під час конфлікту США вивели військовий контингент Грузії з Іраку та повернули його до Грузії [221, с. 132]. Також було виділено 30 млн. дол. як гуманітарна допомога та багаторічний пакет економічної допомоги у сумі 1 млрд. дол. для стабілізації економіки, вирішення проблем переміщених осіб та для підтримки демократичного розвитку країни [189, с. 132]. Вкрай важливою була дипломатична підтримка, надана США, особливо у питанні невизнання суверенітету та деокупації Абхазії й Південної Осетії [67, с. 47]

Під час конфлікту проявилася значна перевага Росії на Південному Кавказі – військова присутність в регіоні та готовність протидіяти впливу США та їхніх союзників, вдаючись до застосування сили. Стало зрозумілим, що набуття членства в Північноатлантичному альянсі неможливе для будь-якої пострадянської держави. США і їхні союзники, в свою чергу, не були готові до конфлікту з Росією через процес розширення НАТО [236].

Для Грузії конфлікт з Росією серпня 2008 року був руйнівним. Матеріальна шкода, завдана країні, оцінювалась приблизно в 1 млрд. дол., переважна кількість ударів була нанесена по військових базах, аеродромах та зенітних системах [150, с. 16]. Не було завдано значної шкоди цивільним об'єктам. Однак, на думку К. Какачії, найбільші втрати були репутаційні, оскільки Грузія втратила імідж надійного об'єкта для інвестування та не змогла гарантувати безпеку транспортним маршрутам, які проходять її територією [150, с. 16]. Так, серпнева війна виявила ризики, пов'язані з функціонуванням енергетичного коридору в регіоні. Зрозумілою стала необхідність надання більш вагомих гарантій безпеки регіону західними гравцями, оскільки було продемонстровано що, регіональна енергетична інфраструктура є об'єктом для нанесення ударів від час конфліктів [150, с. 16].

Не меншої шкоди було завдано транзитному потенціалу Південного Кавказу, як ланки між Центральною Азією та Європою. До конфлікту Азербайджан, Грузія та Туреччина мали на меті побудову залізничної мережі Баку – Ахалкалакі – Карс, яка поєднувала б залізничні системи трьох країн. Реалізація цього проекту створила б набагато коротший та швидший залізничний коридор між Європою та Азією, перетворивши Грузію й Азербайджан на ключові вузли євразійської транспортної мережі [150, с. 17].

Незважаючи на зазначені вище негативні наслідки, російська військова агресія не змогла змінити курс Грузії на демократію та інтеграцію до НАТО [183]. Політичний діалог та практичне співробітництво з Грузією було посилено, у тому числі через Комісію НАТО – Грузія та Річну національну програму. 9 січня 2009 року було підписано американо-грузинську Хартію про стратегічне партнерство, яка передбачає поглиблення інтеграції Грузії з Північноатлантичним альянсом. НАТО надає підтримку Грузії у процесі імплементації реформ, зокрема демократичних, виборчих та судових, а також реформ у сфері безпеки й оборони. З метою кращої координації зусиль Грузії на шляху до Альянсу було створено Офіс зв'язку НАТО у Грузії.

НАТО також виступає на захист територіальної цілісності й суверенітету Грузії у її міжнародно-визнаних кордонах та заохочує учасників Женевських переговорів відігравати конструктивну роль у мирному вирішенні конфлікту, закликаючи Росію відмовитись від визнання південно-осетинського та абхазького регіонів Грузії незалежними державами [18].

Внесок Грузії до миротворчої операції міжнародної коаліції у Афганістані позитивно вплинув на її імідж стратегічного партнера західних країн, що підтвердило включення Грузії до числа країн-аспірантів на Лісабонському саміті НАТО 2010 року [18].

Євгеній Румер, Річард Сокольські та Пол Стронські характеризували політику США на Південному Кавказі після російсько-грузинського військового конфлікту як спробу збереження статус-кво, ніж як таку, яка була спрямована на просування нових ініціатив. Політика США була

спрямоана на запобігання ескалації між Росією й Грузією та допомогу Грузії в процесі переходу влади в країні до нової політичної еліти [236].

Прихід до влади в Грузії у 2012 році нової політичної сили – коаліції «Грузинська мрія» – суттєво не вплинув на зовнішньополітичні пріоритети. Після парламентських виборів 2012 року уряд країни проводив більш стриману й збалансовану зовнішню політику, намагаючись встановити діалог з Росією, одночасно дотримуючись курсу на інтеграцію з європейськими та євроатлантичними структурами [129, с. 604].

Українська криза 2014 року також спричинила значні зрушення в політиці США на Південному Кавказі і в цілому вплинула на євроатлантичну безпеку. Анексія Криму й подальші дії РФ продемонстрували не тільки протест РФ проти вступу колишніх радянських республік до НАТО, а й російську опозицію щодо підписання угод про асоціацію з Європейським Союзом [236]. На думку експертів, було покладено край рівній відповідальності ЄС, Росії та США за колективну безпеку й відмові від концепції «сфер впливу», тому діючі засади зовнішньої політики США виявилися нерелевантними, а нові ще не було розроблено [236].

Характерно, що з адміністрацією Дональда Трампа політика США щодо регіону не зазнала жодних змін. Дослідниця Мадіна Аублаа зазначала, що США послідовно дотримуються політики невизнання сепаратистських режимів на території Грузії та інших країн пострадянського простору. У травні 2017 року США на законодавчому рівні визнали Абхазію та Південну Осетію окупованими територіями. Було накладено заборону на надання фінансової підтримки країнам, які визнали незалежність Абхазії та Південної Осетії, що є формою політичного тиску на них [81, с. 317].

У 2016 році було підписано двосторонній Меморандум про поглиблення партнерства між Грузією й Сполученими Штатами в сфері оборони та безпеки й рамкову угоду на 2016 – 2019 роки, які розширили можливості модернізації грузинських збройних сил. Угода визначає довгострокові завдання двосторонньої співпраці Грузії й США,

синхронізацію пріоритетів і узгоджене використання ресурсів, а також будівництво Центру об'єднаної багатонаціональної готовності (JMRC) за аналогією з німецькою військовою базою Хохенфельс, де станом на сьогоднішні проходять тренування грузинські військовослужбовці в межах підготовки до миротворчих місій НАТО. Також у травні 2017 року було підписано Угоду щодо обміну розвідувальною інформацією та боротьби з тероризмом [11]. Окрім цього, Конгресом США 115-го скликання було затверджено ряд законопроектів, спрямованих на збереження курсу на євроатлантичну інтеграцію країни, підтримку суверенітету, незалежності та територіальної цілісності, які засуджують російську окупацію грузинських територій [11]. Все це є свідченням послідовності американської політики щодо Грузії.

Як відомо, Грузії для набуття членства в НАТО необхідно відновити територіальну цілісність та вирішити довготривалі сепаратистські суперечки на своїй території. Однак, укладений в листопаді 2014 року Росією та Абхазією Договір про союз та інтеграцію, який передбачав створення російсько-абхазької об'єднаної групи сил, та аналогічний договір з Південною Осетією, укладений в лютому 2015 року, негативно впливають на перспективи членства Грузії у НАТО. Тому перед Грузією все ще постає питання пошуку політичного шляху врегулювання цих конфліктів [129, с. 605].

Трейсі Герман, досліджуючи позицію НАТО, зауважив, що Альянс у свою чергу, все ще не має чіткого стратегічного бачення Південного Кавказу та пострадянського простору в цілому [129, с. 614]. На Саміті НАТО в Уельсі 2014 року Грузія так і не отримала План дій щодо членства. Проте діалог було поглиблено і країна отримала істотну підтримку Альянсу, яка передбачає розбудову оборонного потенціалу, спільні навчання, зміцнення відносин та розширення можливостей взаємодії між сторонами, що знайшло своє втілення у відкритті спільного навчального центру НАТО – Грузія у Вазіані у серпні 2015 року [166, с. 227].

Так, незважаючи на те, що Грузія володіє усіма інструментами для набуття членства (Комісія НАТО – Грузія, Щорічна національна програма, Істотний пакет НАТО – Грузія), Альянс, у свою чергу, не готується до розширення, особливо на тлі останніх подій. Перш за все це пов'язано з зовнішньополітичною лінією Росії, яка перешкоджає розширенню НАТО на пострадянському просторі. Тому Т. Герман вважає, що керуючись принципом гри з нульовою сумою у відносинах зі своїми сусідами, які бажають тісно співпрацювати з ЄС та НАТО, Росія стимулює появу нових ліній розмежування на європейському субконтиненті [129, с. 614].

Таким чином, Грузія є основним союзником і партнером США на Південному Кавказі й Чорноморському регіоні. Особливе значення має співпраця в оборонному й безпековому секторах, разом з економічними та торговельними відносинами. Підтримка США є вкрай важливою для Грузії після російської агресії 2008 року у контексті деокупації грузинських територій, відновленні територіальної цілісності та зміцненні демократичних інституцій.

Отже, підтримка незалежності та суверенітету країн Південного Кавказу є основою політики США в регіоні. З кінця 1990-х років діяльність Сполучених Штатів була зосереджена на фінансовій допомозі та стимулюванні розбудови демократичних інститутів в Азербайджані, Вірменії та Грузії разом з заохоченням їх у прагненнях до євроатлантичної інтеграції. Одним з головних завдань зовнішньополітичного курсу США було і є стримування Росії в регіоні, разом з не менш важливим аспектом — участю в енергетичних проектах у Каспійському басейні.

Вірменія, Азербайджан та Грузія були зацікавлені у розвитку відносин з глобальним лідером і використовували власні інструменти для його залучення до регіону. У Вірменії це лобістські організації та діаспора, у Азербайджані – енергетичні ресурси, які є альтернативою іранським та російським. Грузія, завдяки своєму геостратегічному розташуванню і відносинам з Вірменією та Азербайджаном, а також готовністю слугувати

плацдармом для політичного впливу США та НАТО на Південному Кавказі, є важливою ланкою у контексті реалізації регіональних проєктів.

Важливий етап політики США в регіоні був пов'язаний з «Революцією троянд» у Грузії 2003 року, яка стала імпульсом для демократичного оновлення південно-кавказьких країн і окреслила нові перспективи для поширення західних інститутів на пострадянському просторі. Грузія досягла значних успіхів у проведенні внутрішніх трансформацій, проте Азербайджан та Вірменія не наслідували її приклад.

Серпневі події 2008 року, коли РФ вдалася до застосування сили для захисту своїх інтересів за кордоном, вплинули не лише на країни Південного Кавказу, але й на інших партнерів США на пострадянському просторі. Після цього політика США у регіоні фактично втратила свою опору. Оскільки відносини США з Азербайджаном ускладнилися у зв'язку з поглиблення авторитарних тенденцій, а Вірменія не може бути провідником американських інтересів у регіоні у контексті її стратегічних відносин з Росією. США необхідно було сповільнити темпи співпраці з Грузією у зв'язку з бажанням уникнути конфронтації з РФ.

Наразі США надають суттєву дипломатичну підтримку Грузії й виступають на захист її територіальної цілісності, надавши Абхазії та Південній Осетії статусу окупованих територій. Також Сполучені Штати співголовують у Мінському процесі, спрямованому на врегулювання конфлікту у Нагірному Карабасі. Врегулювання конфліктів в регіоні є важливим аспектом політики США в регіоні, оскільки ескалація на Південному Кавказі може стати загрозою для союзників НАТО в Чорноморському регіоні й стане на заваді реалізації економічних і енергетичних проєктів. Проте необхідно зазначити, що суттєвих результатів на шляху просування демократичних інституцій, окрім Грузії, чи вирішення конфліктів не було досягнуто.

3.3. Вплив РФ на процеси трансформації країн Південного Кавказу

Російська політика щодо країн Південного Кавказу за роки їх незалежності пройшла складний шлях розвитку й відображає різні стадії становлення посткомуністичної Росії та зміни її зовнішньополітичних пріоритетів як на глобальному, так і регіональному рівнях.

У зв'язку зі змінами на регіональній та глобальній арені, що відбулися після розпаду Радянського Союзу і переходом від біполярної міжнародної системи, Росії нелегко було розробити й реалізувати нову зовнішньополітичну стратегію. Причин тому було багато, але головними можна назвати втрату гегемонії на міжнародній арені, відсутність єдиної політичної лінії, недосконала система прийняття рішень і відсутність розуміння ситуації, в якій опинилася країна. Головними внутрішньо- та зовнішньополітичними завданнями було вирішення економічних проблем, опір зростаючому впливу Сполучених Штатів, відродження втраченої могутності Росії на світовій арені [17, с. 49].

Ліберальна зовнішньополітична парадигма російського Міністерства закордонних справ часів Андрія Козирєва, Єгора Гайдара, Олександра Шохіна та інших найбільш ліберальних представників нової російської еліти ґрунтувалася на ідеї інтеграції Росії до західної демократичної спільноти. На концептуальному рівні нові підходи російських демократів базувалися на тезі про вторинний характер воєнних загроз та вирішенні конфліктів політичними засобами [2, с. 193]. Отже, на цьому етапі керуючим принципом зовнішньої політики РФ було незастосування сили у відносинах з сусідніми країнами.

Проте відсутність жорсткої зовнішньополітичної позиції була обумовлена у тому числі й відсутністю ефективного механізму впровадження зовнішньополітичних рішень та державних інститутів, які б забезпечували національну безпеку та інтереси країни за кордоном [2, с. 194]. Тому створення у травні 1992 року Міністерства оборони кинуло концептуальний і інституційний виклик ліберальним підходам МЗС. Актуалізувався підхід, за

яким безпека Росії розглядалася нерозривно з пострадянським простором [2, с. 194].

Політичне керівництво країни дійшло висновку, що в умовах невіршених етнополітичних конфліктів на південних кордонах – у країнах Південного Кавказу та Середньої Азії – для власної безпеки найбільш ефективним інструментом буде російська присутність в регіоні. Пострадянська Росія повернулася до імперської політики на Кавказі ХІХ – початку ХХ століть [217, с. 13]. Кавус Абушов наголошував, що у цьому контексті російську політику щодо колишніх республік Радянського Союзу в постбіполярний період можна охарактеризувати як неоімперіалістичну. Період розбудови демократії уряду Бориса Єльцина був досить коротким – невдалий процес приватизації, корупція та чеченська криза порушили питання щодо життєздатності західної ліберальної демократії та ринкової економіки в Росії, в результаті чого політична еліта та суспільство повернулися до політики протистояння у відносинах з Заходом [73, с. 189].

Андрій Рябов зазначив, що нове стратегічне бачення зовнішньої політики щодо Південного Кавказу було обумовлено декількома чинниками: відсутністю можливостей швидко вирішити регіональні конфлікти завдяки компромісу чи обопільної згоди сторін; відсутністю у регіоні та на пострадянському просторі держави або військово-політичної структури, яка могла б вплинути на досягнення угоди між конфліктуючими сторонами [60, с. 291]. Ці чинники призвели до того, що наприкінці 1992 року російська зовнішньополітична стратегія була змінена на користь російської присутності та гегемонії у зв'язку з інтересами забезпечення національної безпеки. Новим зовнішньополітичним заданням було врегулювання збройних конфліктів у сусідніх країнах, запобігання їх поширення на російській території й забезпечення прав російськомовного населення за кордоном [73, с. 191].

Таким чином, після нетривалого періоду «інтернаціоналістичного ідеалізму» у зовнішній політиці Росії відбувся центристський зсув. Головною

засадою зовнішньої політики Росії стало забезпечення привілейованого права врегулювати міждержавні відносини на пострадянському просторі (за винятком Прибалтики). У цьому контексті проведення миротворчих операцій розглядалося як універсальний засіб для вирішення проблемних вузлів. Неодмінною умовою для гарантування безпеки країни була присутність на Чорноморському узбережжі, тому військово-політична співпраця з Грузією (у зв'язку з її географічним розташування) набула нового виміру [2, с. 195]. Іншими зовнішньополітичними засадами стали інтеграція пострадянських країн в межах СНД та долучення до Договору про колективну безпеку, а також підтримка лояльних до Росії політичних режимів [2, с. 195].

Ваагн Аглян наголошував на тому, що з січня 1993 року МЗС РФ офіційно проголосило пострадянський простір зоною особливих інтересів і відповідальності Росії, де вона може вдатися до ряду політичних та інших заходів з метою захисту власних інтересів та попередження намагань третіх сил увійти до цієї зони [2, с. 197].

Наступною віхою в еволюції сучасної зовнішньої політики РФ є консолідація нової владної еліти на чолі з Володимиром Путіним. Саме за його керівництва остаточно сформувалася ідея повернення Росії статусу великої держави, яка є частиною національної ідентичності росіян. Необхідно зауважити, що з ідеологічної точки зору важливу роль у цьому контексті відіграє характерний Росії націоналізм, який пропагує унікальність російської цивілізації та протиставляє її іншим цивілізаціям (частіше Заходу чи прозахідним країнам – Грузії, Україні та Молдові) [170, с. 193]. Саме положення великої держави визначає тип відносин між Росією та трьома країнами Південного Кавказу.

Іранські дослідники зазначали, що для встановлення контролю над регіоном Росією застосовується трикомпонентний інструмент тиску, який має економічну складову – перш за все енергетичні ресурси та їх експорт, військову – роль РФ у процесах врегулювання регіональних конфліктів, та

політичну – підтримка колишніх радянських лідерів і забезпечення статус-кво [115, с. 30].

Особливе місце у зовнішньополітичній стратегії Росії належить енергетиці. Оскільки було визначено, що для збереження своїх позицій у світовому змаганні та відновленні могутності Росії необхідно досягнути економічних успіхів, важливими у цьому контексті є енергетичні ресурси, а Південний Кавказ з його стратегічно важливим географічним положенням та чималими енергетичним потенціалом може забезпечити реалізацію російських інтересів у політичній, економічній та безпековій сферах. Такий підхід відмінний від радянського, при якому головним інструментом досягнення та підтримки статусу великої держави була військова перевага [115, с. 34]. Тому Росії в регіоні Південного Кавказу необхідно отримати перевагу над третіми країнами перш за все у енергетичному секторі, що забезпечить виграшну позицію у геополітичному суперництві за регіон, а у перспективі – й у світовому змаганні.

Таким чином, головними причинами російської зацікавленості у регіоні можна вважати такі.

1. Внутрішні конфлікти на Південному Кавказі, які є головним джерелом нестабільності в регіоні та на пострадянському просторі. Це зазначено у Статті 18 Стратегії національної безпеки Російської Федерації, яка визначає врегулювання регіональних конфліктів зовнішньополітичним пріоритетом [64]. Головна загроза цих конфліктів для Росії полягає в тому, що окрім того, що вони є джерелом напруженості, відкриваються можливості залучення для інших міжнародних гравців, російських суперників в регіоні, що загрожує її домінуванню. До того ж конфлікти в регіоні ставлять під загрозу енергетичну безпеку [17, с. 50].

2. Оволодіння джерелами енергоресурсів, в тому числі в басейні Каспійського моря й Центральній Азії, що зазначено у Статті 11 Стратегії національної безпеки РФ до 2020 року [64]. Оскільки Південному Кавказу належить важлива роль в розробці енергоресурсів Каспійського басейну, у

яких зацікавлені західні гравці (країни ЄС, НАТО), змагання між регіональними і нерегіональними державами за контроль над енергетичними ресурсами Каспійського басейну також є джерелом невизначеності. Окрім цього, можливості транспортування енергоресурсів є чинником конкуренції, у зв'язку з тим, що Росія ставить за мету контроль над транспортними коридорами з Каспію на світовий енергетичний ринок.

3. Занепокоєння розширенням НАТО на Схід [64], [31]. У Стаття 61 Концепції зовнішньої політики РФ йдеться про «здійснювану Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) і Європейським союзом (ЄС) геополітичну експансію при небажанні приступити до реалізації політичних заяв про формування загальноєвропейської системи безпеки й співробітництва» [31]. Стаття 70 зазначає, що «розширення НАТО, наближення його військової інфраструктури до російських кордонів та нарощування його військової активності в прикордонних з Росією регіонах є діями, що порушують принцип рівної й неподільної безпеки, що призводить до поглиблення старих і появи нових ліній розмежування в Європі» [31]. Так, Росія прагне не допустити появи військових баз на території країн Південного Кавказу в зв'язку з можливим розширенням НАТО на Схід. Оскільки це суперечить меті поширення свого впливу й гегемонії в регіоні та на пострадянському просторі [250, с. 293].

4. Іран і Туреччина посідають особливе місце в російській зовнішній політиці, а Південний Кавказ межує з ними. З моменту проголошення незалежності держав Південного Кавказу, Туреччина намагається розширити свій вплив в регіоні, апелюючи до історичної, культурної та мовної спільності з деякими його країнами. Світлана Коч [34], [35], [36], [158] досліджуючи геополітичні суперечки в епоху пост-правди та політику Туреччини щодо регіону, стверджує що, країна активно втілює зовнішньополітичний наднаціональний регіоналізм, розвиваючи пантюркізм, й одночасно співпрацюючи з країнами Заходу, що й перетворює Туреччину в конкурента Росії у здійсненні її геополітичних концепцій в Євразії [34, с. 213].

В свою чергу Іран забезпечує Росії вихід до Перської затоки й не підтримує політичних відносин з головним конкурентом Росії в регіоні – Сполученими Штатами [41, с. 140].

Російсько-грузинський конфлікт бере свій початок в кінці 1980-х років, коли мета демократичного розвитку Грузії виявилася несумісною з політичними та геостратегічними інтересами Радянського Союзу, а потім і Росії [37, с. 21]. Націоналістична політика адміністрації президента З. Гамсахурдії негативно вплинула на розвиток відносин не тільки з автономними регіонами – Абхазією та Південною Осетією, а й з РФ, що ускладнило процес встановлення діалогу [170, с. 194]. З. Гамсахурдія висунув ідею «Кавказького дому», яка була спрямована на розвиток і укріплення відносин з північно-кавказькими республіками та Азербайджаном. Кавус Абушов зазначає, що ця ініціатива могла створити першу антиросійську коаліцію на Кавказі [73, с. 192]. Проте ідея спільного кавказького дому так і не була реалізована, оскільки президенство Звіада Гамсахурдії не було довготривалим, окрім того існували концептуальні прогалини щодо основ цього проекту та його організації [65]. За Звіада Гамсахурдії було прийнято рішення про те, що Грузія залишиться поза межами СНД [73, с. 193].

Хоча в міжнародних відносинах не існує єдиного визначення «великої держави», Барри Бузан та Оле Вівер зазначали, що однією з характеристик «великої держави» є полярність регіонального комплексу безпеки, тому така держава має бути єдиним полюсом цього безпекового комплексу [95, с. 458]. Будь-який союз, який призводить до появи нових полюсів, впливає на статус «великої держави». Таке бачення зовнішньої політики є основою російської політики щодо Південного Кавказу. Тому Росія наполягала й наполягає на тому, щоб СНД був домінуючим міжнародно-правовим режимом для вирішення суперечок та врегулювання відносин на пострадянському просторі [73, с. 200].

Таким чином, конфлікти в Абхазії та Південній Осетії перетворились на важіль примусу до вступу країни до СНД у 1993 році. Ще влітку 1992 року було створено Змішану контрольну комісію для підтримки миру в зоні грузино-осетинського конфлікту, пізніше, у 1994 році було підписано грузино-абхазьку угоду про припинення вогню й розподіл військ, а російські підрозділи під прапором миротворців Співдружності Незалежних Держав зайняли позиції з обох сторін лінії конфлікту [73, с. 198]. Остаточні двосторонні відносини інституалізувалися у 1994 році з підписанням Договору про дружбу та співробітництво між Грузією та РФ [73, с. 194]. Окрім того, Росії вдалося розмістити бази на території Грузії: дванадцять військова база в Батумі, шістдесят друга військова база в Ахалкалакі, а також штаб ГРВЗ (група російських військ в Закавказзі) в Тбілісі й аеродром у Вазіані [42, с. 96].

Починаючи з 1995 року наступний президент незалежної Грузії, Едуард Шеварднадзе, за відсутності підтримки Москви у спробах відновити суверенітет над Південною Осетією та Абхазією, намагався розвивати відносини з США та НАТО для врівноваження російського впливу, в якому грузинська політична еліта вбачала головну причину нестабільності в регіоні. Крім того, Грузія вбачала в членстві в НАТО необхідний крок на шляху до вступу до Європейського Союзу й отримання фінансової допомоги. Проте офіційно відносини між Грузією й НАТО розпочалися у 1994 році, коли Грузія приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру». У 1997 році Грузія стала першою державою Південного Кавказу, яка подала заявку на членство в Альянсі. Це не могло не викликати незадоволення російської сторони, яка сприймала розширення НАТО на Схід як порушення гарантій, наданих М. Горбачову у 1990 році [173, с. 26].

Наступним ударом по військовій присутності Росії в регіоні був Стамбульський саміт ОБСЄ 1999 року. Росії довелося вивести свої військові бази з території Грузії, в тому числі з Абхазії. Керівництво Грузії з підозрою ставилося до російських військової присутності на своїй території, в якій

вбачало допоміжний ресурс сепаратистським режимам. Також на саміті ОБСЄ було досягнуто домовленості між Грузією, Азербайджаном та США щодо будівництва нафто-, а пізніше газопроводів, які поєднували Каспійське та Чорне моря. Трубопровід Баку – Тбілісі – Джейхан мав транспортувати нафту з Каспійського басейну на європейський ринок, минаючи Новоросійський трубопровід. У цьому контексті необхідно зазначити ще й такі проекти, як газопровід Баку – Тбілісі – Ерзурум, проект з відновлення стародавнього Шовкового шляху, який поєднує Європу й Азію за програмою ТРАСЕКА, залізницю Баку – Тбілісі – Карс [51, с. 82].

Таким чином, грузино-азербайджанські відносини перетворилися на один з ключових чинників, що впливають на регіональну політику й проблеми безпеки на Південному Кавказі. Вони впливають на торгівлю енергоресурсами, в тому числі на транзитну сферу – пріоритетну сферу співробітництва між Азербайджаном і Грузією. Не менш важливою є військова співпраця Азербайджану й Грузії у формі двосторонніх та багатосторонніх навчань та миротворчих заходів [46, с. 60].

Співпраця полегшується тим, що Азербайджан і Грузія дотримуються приблизно однакових концептуальних підходів до врегулювання етнополітичних конфліктів 1990-х років, в результаті яких обидві країни втратили контроль над автономними утвореннями, які належали до їх складу за радянського періоду. У цьому питанні країни підтримують одна одну на міжнародній арені, що значно розширює їхню взаємодію [46, с. 57].

Азербайджано-грузинські відносини засновані на широкій політико-правовій базі (Декларація про мир, безпеку й співпрацю в Кавказькому регіоні, Угода про взаємну безпеку, співробітництво та зміцнення дружби). Окрім того, обидві держави стали членами Ради Європи та ГУАМ, регіонального альянсу Грузії, України, Азербайджану та Молдови. ГУАМ є організацією, яка об'єднує зусилля та позиції держав-членів з низки питань, серед яких утвердження демократичних цінностей, верховенства права, поваги до прав людини та основних свобод; досягнення стійкого соціально-

економічного розвитку й гарантування безпеки й стабільності в регіоні; зміцнення глобальної енергетичної безпеки; надання території держав-членів для транспортування ресурсів на світові ринки, вирішення етно-територіальних конфліктів і протидія сепаратизму [3].

Намагання членів об'єднання змінити модель врегулювання конфліктів за рахунок залучення таких міжнародних гравців як США та ЄС було одним з основних напрямів роботи, оскільки вони критично ставилися до процесу та ролі, яку відіграє РФ у їхньому вирішенні. В свою чергу, ГУАМ розглядався Росією як інструмент, що обмежує її вплив в інтересах Заходу [51, с. 82]. Наміри держав-членів організації до європейської та євроатлантичної інтеграції, пошуки підтримки США та намагання гарантувати енергетичну безпеку своїх країн завдяки енергетичним та транспортним коридорам із залученням країн Заходу не можуть не викликати незадоволення російської сторони.

Окрім того, країни регіону є членами ще одного інтеграційного проекту – Організації чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), створеної в 1992 році, яка мала бути механізмом долучення держав-членів до загальноєвропейського інтеграційного процесу. Основними напрямками діяльності організації згідно з її Статутом є: торгівля й економічний розвиток; банківська справа та фінанси; зв'язок; енергетика; транспорт; сільське господарство; охорона довкілля; туризм; наука й техніка; співробітництво між митними та іншими прикордонними органами; боротьба з організованою злочинністю, незаконним обігом наркотиків, зброї, радіоактивних матеріалів тощо [62].

Проте регіональне співробітництво в межах цієї організації виявилось малоефективним. Держави-члени ОЧЕС мають різні інтереси та зовнішньополітичні пріоритети, що добре демонструє приклад РПК, до якої належить Азербайджан, що дотримується збалансованої зовнішньополітичної позиції, Грузія, що намагається інтегруватися до ЄС та НАТО й Вірменія, яка поки є членом ОДКБ та Митного союзу. Окрім того,

даються ознаки відсутності чіткої моделі регіонального співробітництва ОЧЕС, лідера, що повинен залучатися загальною підтримкою. Наотомість організація розривається конфліктними відносинами між більшістю її членами й браком ресурсів для реалізації вигідних для всіх проектів.

Військова присутність в регіоні Сполучених Штатів, які після подій 11 вересня 2001 року прагнули розширити свою присутність, викликала занепокоєння Росії, особливо коли Азербайджан і Грузія почали демонструвати зацікавленість у поглибленні співпраці з НАТО, а РФ сприйняла це як тактичний хід, покликаний витіснити її зі сфери впливу, в результаті чого суперництво між Росією й США набуло нової форми. Геостратегічні плани Росії головним чином пов'язані з розвитком співробітництва в форматі системи колективної безпеки у межах СНД, ОДКБ і ШОС [17, с. 55].

Побоювання Росії щодо зміни балансу сил у регіоні не на її користь і зовнішньополітична активність США, ЄС та НАТО відіграли роль у зміні зовнішньополітичного курсу щодо країн регіону. А. Рябов зазначає, що після операції Міжнародної коаліції в Іраку почалося поступове погіршення відносин між Росією, США і НАТО. Окрім того, підтримка адміністрацією Дж. Буша-молодшого «кольорових революцій» спочатку в Грузії, а потім в Україні, які поклали початок просуванню демократії на Схід, сприймалися Росією як загроза її внутрішньополітичній стабільності [60, с. 299]. Також російську політичну еліту турбував проголошений грузинським керівництвом курс на інтеграцію країни до НАТО й наміри відновити територіальну цілісність за підтримки ЄС і Північноатлантичного альянсу [60, с. 299].

Важливо зазначити, що російське керівництво не сприймало «Революцію троянд» негативно з самого її початку. Адрій Макаричев та Олександра Яцюк, застосовуючи теорію кооперативної гегемонії, дійшли висновку, що перемога Міхеїла Саакашвілі на президентських виборах у 2004 році не заперечувалася російською стороною, а навпаки, Росія відіграла

конструктивну роль, виступаючи медіатором у конфлікті між представниками різних політичних сил і сприяла відставці тодішнього президента Едуарда Шеварднадзе. Гегемонічна складова російської політики 2004 року повторювала роль, яку вона зіграла у Грузії у 1992 році, коли було усунуто першого президента Грузії Звіада Гамсахурдію та прокладено шлях Едуарду Шеварднадзе. У 2003 році криза легітимності правління Едуарда Шеварднадзе підштовхнула Росію підтримати зміну влади в країні [168, с. 77]. Окрім того, дотримуючись прагматичної позиції, російське керівництво не виступило проти відставки президента Аджарії Аслана Абашидзе, напівнезалежний статус якої був можливий лише завдяки підтримці РФ [170, с. 195].

Однак напруженість зросла, коли президент Міхеїл Саакашвілі поставив за мету відновлення територіальної цілісності країни. Необхідно зауважити, що з середини 1992 року до середини 2004 року ситуація в Південній Осетії залишалася мирною. Події серпня 2004 року, коли грузинські війська здійснили спробу відновлення контролю над столицею Південної Осетії Цхінвалі, остаточно зруйнували відносини між Росією та Грузією. Російське керівництво не вбачало у Міхеїлі Саакашвілі надійного партнера, а Грузія, в свою чергу, зрозуміла те, що сподівання на допомогу Росії у відновленні територіальної цілісності були марними [60, с. 293].

Напруженість у російсько-грузинських відносинах поступово посилювалася. Влітку 2005 року Росія відкрила свою військову базу в Аджарії [168, с. 79]. Після виведення російських військовослужбовців, звинувачених у шпигунстві, РФ відповіла введенням візового режиму в 2006 році для грузинських громадян та їх масовою депортацією з країни [60, с. 301]. У відповідь Грузія у 2007 році домоглася закриття й інших російських військових баз. І лише в Абхазії й Південній Осетії залишалися російські миротворчі сили.

Було розпочато нову політику щодо колишніх грузинських автономій, яка отримала неофіційну назву «зближення без визнання». З квітня 2008 року

було розпочато надання предметної допомоги Абхазії та Південній Осетії [60, с. 300]. Проте, Росія змінила ізоляціоністську позицію щодо Абхазії та Південної Осетії ще у 1999 році й відкрила свій кордон з Абхазією, проігнорувавши торговельне та військові ембарго. З 2000 року Росія ввела візовий режим для громадян Грузії, здійснюючи, при цьому, політику натуралізації громадян Абхазії та Південної Осетії, залишаючи за собою право гуманітарної інтервенції [76, с. 1147].

Під час першого терміну президента Міхеїла Саакашвілі з 2004 по 2008 р. Росія вдалася до політичних та економічних засобів впливу на прозахідну Грузію. Починаючи з 2000 року, за адміністрування Володимира Путіна та Дмитра Медведєва, було розпочато використання енергетичних ресурсів, зокрема поставок природного газу як потужного важелю впливу у відносинах з сусідніми країнами. За радянських часів енергетичні системи союзних республік було об'єднано в єдину мережу, контрольовану Російською Радянською Республікою. Тому після здобуття незалежності країни пострадянського простору стали залежними від Росії за відсутності альтернативи російській енергетиці [187, с. 164].

Як вже зазначалося, Росія застосовує щодо країн регіону трикомпонентний інструмент тиску. У випадку з Грузією спочатку було застосовано економічний компонент, а саме його енергетичну складову: перебої у постачанні; непрозора модель підвищення цін; спроби контролювати стратегічні енергомаршрути, енерговиробничі та розподільчі компанії [243, с. 938]. Так, при застосуванні енергетичного компоненту тиску з 2004 по 2006 роки ціна на газ для Грузії зросла майже на 500 %, з 50 дол. до 235 дол. за тисячу кубометрів [188, с. 164]. Проте, починаючи з 2008 року, Грузія закуповувала природний газ з Азербайджану, що позитивно вплинуло на відносини між країнами. Грузія вигравала від нижчих та стабільних цін на енергоресурси – витрати знизилися більше ніж удвічі. Азербайджан, в свою чергу, вигравав на транзитних зборах через територію Грузії до західних споживачів [188, с. 165].

Також було застосовано економічний тиск у формі затримки поставок грузинських товарів через тривалі митні інспекції, а якість грузинських вин та мінеральних вод було поставлено під сумнів. Грузинський експорт до Росії знизився до 21 млн. дол. у 2009 році, що становило лише 13 % від показника 2005 року (154 мільйони дол.) [188, с. 166].

Розглядати серпневий конфлікт 2008 року неможливо поза контекстом євроатлантичного курсу Грузії та визнання західними країнами незалежності Косова у 2007-2008 роках, який, на думку Люка Марча, був сприйнятий Росією як неприйнятний західний геополітичний демарш, що сприяє сепаратизму в СНД [170, с. 195]. Безумовно, цей конфлікт відповідав деяким довготерміновим військовим та безпековим цілям Росії, а саме: рішуча протидія намірам набуття членства Грузії в НАТО, збереження контролю над регіоном та протест прозахідним тенденціям на пострадянському просторі [170, с. 197].

З метою відновлення територіальної цілісності адміністрація Міхеїла Саакашвілі вдалася до застосування сили, і це було її головним прорахунком. 8 серпня 2008 року грузинські війська перейшли в наступ на Цхінвалі. У відповідь на це РФ порушила територіальну цілісність Грузії, окупувавши 20 % грузинської території [49, с. 109].

З основних політичних наслідків для сторін конфлікту – Грузії, Абхазії, Південної Осетії та Росії – слід виокремити повну ліквідацію грузинських анклавів на території Південної Осетії (Тамарашені, Кехві, Ередві), депортацію місцевого грузинського населення та встановлення контролю Цхінвалі над всією територією колишньої Південно-осетинської автономної області, в тому числі і над Ахалгорським районом, який з 1992 року фактично контролювався грузинською адміністрацією. В Абхазії головним підсумком бойових дій було встановлення повного контролю абхазької влади над територією всієї колишньої Абхазької автономної республіки після того, як абхазькими військами за підтримки російських бойових сил було зайнято Кодорську ущелину [49, с. 109]. На окупованих російськими військами й

силами сепаратистів територіях масовими стали порушення прав людини. Окрім того, здійснивши агресію проти Грузії, Російська Федерація не допустила розгортання місій спостерігачів ЄС, ООН і ОБСЄ ні в Абхазії, ні у Південній Осетії [49, с. 109].

Фактично ситуація закріпилася після підписання 12 серпня 2008 року в Москві так званих «Шести пунктів Медведєва-Саркозі». Тоді президент Російської Федерації Д. Медведєв та президент Французької Республіки Ніколя Саркозі підтримали такі принципи вирішення конфлікту: «1) не вдаватися до застосування сили; 2) остаточне припинення бойових дій; 3) вільний доступ до гуманітарної допомоги; 4) виведення грузинських військ на їхні постійні бази; 5) відведення сил РФ до лінії початку бойових дій, й поки не буде створено міжнародний механізм регулювання, російські миротворці вживатимуть додаткові заходи безпеки; 6) відкрита міжнародна дискусія щодо довгострокового механізму безпеки й стабільності для Південної Осетії та Абхазії» [218].

Головним політичним наслідком регіонального рівня є юридичне визнання 26 серпня 2008 року незалежності Абхазії та Південної Осетії Росією [48, с. 59]. Так, на думку А. Рябова, після серпневої війни Росія змінила свою роль в регіоні, перетворившись з країни, яка зберігала *status quo*, у ревізійніську державу [60, с. 304].

Для російського керівництва основні цілі серпневої війни було досягнуто: подальша інтеграція Грузії до НАТО була призупинена й відновлена російська військова присутність в Абхазії та Південній Осетії на основі довготривалих двосторонніх договорів [60, с. 304]. Після встановлення дипломатичних відносин керівництво Росії домовилось з керівництвом Абхазії про створення російських військової бази у Гудауті (там було розміщено сьому військову базу Росії). У Південній Осетії також з 2009 року була дислокована четверта військова база російських збройних сил у містах Цхінвалі й Джава [42, с. 96]. Окрім цього, у відносинах Росії з Абхазією та Південною Осетією можна констатувати високий рівень

інтеграції, особливо у сфері гарантування безпеки, економіки й гуманітарної співпраці. У статті 57 Концепції зовнішньої політики Російської Федерації визначено подальший напрямок розвитку відносин з цими суб'єктами, а саме «сприяння становленню Республіки Абхазія та Республіки Південна Осетія як сучасних демократичних держав, зміцненню їхніх міжнародних позицій, гарантування надійної безпеки й соціально-економічного відновлення» [31].

Для Грузії серпнева війна 2008 року й визнання Російською Федерацією незалежності Абхазії та Південної Осетії стали однією з найбільш трагічних подій у новітній історії країни. Це визнання порушило один з найважливіших фундаментальних принципів міжнародного права – принцип територіальної цілісності держави й недоторканості її державних кордонів, зафіксований в Статуті ООН, а також Декларації про принципи міжнародного права від 1970 року й Заключному акті Гельсінкської наради з безпеки та співробітництва в Європі, прийнятому 1 серпня 1975 року. Відповідно до пункту 4 статті 2 Статуту ООН «усі Члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в їхніх міжнародних відносинах від погрози сили або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і якимось іншим чином, несумісним із Цілями Об'єднаних Націй» [61]. Таким чином, порушення територіальної цілісності держави й зміна її кордонів є порушенням принципів міжнародного права, а російське визнання незалежності Абхазії та Південної Осетії є порушенням цих принципів.

З 2008 року одним з головних завдань зовнішньої політики Грузії стало відновлення її територіальної цілісності мирним шляхом, припинення окупації регіонів Абхазія та Південна Осетія й визнання незалежності окупованих територій. Після того, як Росія визнала Південну Осетію та Абхазію незалежними державами, уряд Грузії почав проводити політику невизнання сепаратистських регіонів, яка отримала підтримку міжнародної спільноти – Європейського Союзу, НАТО, західних держав. Ефективна реалізація політики невизнання містить кілька елементів: 1) розширення

дипломатичних зав'язків; 2) активна співпраця з країнами Заходу й міжнародними організаціями та їхня участь в реалізації політики невизнання; 3) проведення одночасно з політикою невизнання політики спонукання до відкликання вже існуючих актів визнання незалежності Абхазії та Південної Осетії [49, с. 111].

Позиція міжнародної спільноти щодо серпневої кризи знайшла своє відображення у Резолюції Парламентської асамблеї НАТО від 16 листопада 2010 року «Про ситуацію в Грузії», яка засуджує військову агресію Росії й окупацію території суверенної країни. В Резолюції зазначено, що НАТО «глибоко стурбоване гуманітарною ситуацією в Абхазії та Південній Осетії – окупованих територій Грузії, а також, відмовою у праві на повернення грузинського населення, переміщеного з цих двох регіонів». Організація «глибоко стурбована тривалою відсутністю міжнародних механізмів моніторингу на грузинських територіях Абхазії та Південної Осетії після блокування Росією продовження місій ОБСЄ й ООН у Грузії, разом з милітаризацією окупованих територій і будівництвом російських військових баз у сецесіоністських регіонах» [205].

Наразі Росія не заперечує можливість нормалізації відносин з Грузією. У Статті 59 Концепції зовнішньої політики зазначено, що «Росія зацікавлена в нормалізації відносин з Грузією у тих сферах, в яких до цього готова Грузинська Сторона, з урахуванням політичних реалій, що склалися на Закавказзі» [31]. Іншими словами, головною умовою є відсутність територіального питання на порядку денному переговорного процесу. При цьому в довгостроковій перспективі розглядається можливість налагодження прямого діалогу Грузії з колишніми автономіями та створення конфедерації Грузії з Абхазією й Південною Осетією [60, с. 304]. Така позиція є неприйнятною для грузинської сторони, яка вважає, що основою для початку процесу нормалізації двосторонніх відносин має бути відмова Росії від визнання незалежності колишніх автономій і відновлення територіальної цілісності Грузії.

У жовтні 2012 року, після перемоги на парламентських виборах коаліції «Грузинська мрія», було сформовано новий уряд на чолі з Бідзіною Іванішвілі. Нове керівництво країни повідомило про бажання відновити відносини з Росією, Бідзіна Іванішвілі призначив спеціального представника у відносинах з Росією, що стало важливим кроком на шляху до врегулювання відносин [37, с. 22].

Росія, в свою чергу, дуже позитивно сприйняла кінець президенства Міхеїла Саакашвілі. Російські лідери привітали з перемогою на виборах коаліцію «Грузинська мрія» у 2012 році, було обговорено можливість відновлення дипломатичних відносин, розпочато послаблення економічного тиску [188, с. 169]. Позитивним моментом було зняття заборони та відновлення влітку 201 року експорту грузинського вина й мінеральної води до Росії [42, с. 97].

Однак підписання Угоди про асоціацію між ЄС та Грузією у червні 2014 року викликало незадоволення російської сторони, враховуючи бажання РФ про подальшу співпраці Грузії з Євразійським Союзом, Білоруссю, Казахстаном та Вірменією [37, с. 18]

Таким чином, на думку Шорени Лордкіпанідзе, «відносини Грузії з Росією завжди були обумовлені необхідністю й амбівалентністю». Історична необхідність пов'язана з тим, що Росія як православна імперія захистила Грузію від мусульманської загрози. Амбівалентність ж цих відносин обумовлена культурним домінуванням Росії та імперіалістичними амбіціями, що створює загрозу суверенітету, незалежності й національній ідеї Грузії [37, с. 23].

Досліджуючи політику Росії щодо двох інших південно-кавказьких держав – Вірменії та Азербайджану, насамперед, необхідно розглянути Нагірно-карабаський конфлікт. Конфлікт за Нагірний Карабах – один з найжорстокіших етнічних конфліктів з моменту розпаду Радянського Союзу. Він є одним з інструментів тиску Росії як на Вірменію, так і на Азербайджан.

За адміністрації першого президента незалежного Азербайджану Абульфаза Ельчібея країна взяла політичний курс на відмежування від Росії та радянської спадщини [115, с. 32]. Урядом Азербайджану було відхилено ратифікацію угоди між Азербайджаном та СНД. Дослідники характеризували цей період у азербайджано-російських відносинах як найгірший [115, с. 32]. У 1992 року Азербайджан вимагав закриття російських військових баз на своїй території, Вірменія, в свою чергу, не заперечувала їх розміщення. Тому допомога Вірменії та карабаським вірменам у конфлікті була російським важелем у відносинах з Азербайджаном для того, щоб примусити його вступити до СНД, розмістити на азербайджанській території військові бази та спільно використовувати ресурси Каспійського моря [73, с. 196]. Яскравим прикладом цього є те, що після відмови приєднатися до Договору про колективну безпеку, було відкрито Лачинський коридор, що дозволило вірменським та карабаським силам зайняти спірну територію й фактично призвело до об'єднання Карабаху з Вірменією. Також Росія пішла на підтримку державного перевороту в Азербайджані, в результаті якого уряд А. Ельчібея було усунено.

До приходу до влади у Азербайджані Гейдара Алієва та встановлення перемир'я на фронтах домінуюча роль в процесі врегулювання конфлікту перейшла до Росії. У цей період активізувалася російська дипломатія. Росія увійшла до складу створеної у 1992 році Мінської групи ОБСЄ з врегулювання конфлікту в Нагірному Карабасі [60, с. 291]. Основними елементами російського плану врегулювання були проведення операції з підтримки миру в зоні конфлікту під егідою СНД та імперативність визнання Степанакерта стороною конфлікту з залученням НКР до переговорного процесу. Було сформульовано принцип «земля в обмін на статус», який передбачав передачу під контроль НКР (за східним та південним кордоном) районів в обмін на визнання незалежного статусу Нагірного Карабаху Азербайджаном [2, с. 199]. У цьому контексті необхідно зазначити, що до осені 1993 року карабаським силам самооборони вдалося завершити

створення буферної зони безпеки навколо НКР. В. Аглян зазначає, що з військової точки зору вірменську сторону влаштовувала будь-яка угода про перемир'я [2, с. 199].

Наступний президент Азербайджану Гейар Алієв, на відміну від свого попередника, вважав, що налагодження відносин з Росією, вступ до СНД та задоволення російських інтересів дозволить перейти до пошуку вирішення конфлікту з Вірменією. У 1993 році, після вступу Азербайджану до СНД та приєднання до ДКБ, було створено інституційні й політичні передумови для врегулювання конфлікту в межах Співдружності [115, с. 32].

У грудні 1993 року вже виявилися протиріччя між Росією та країнами Заходу у питанні мандату й складу миротворчих сил. Відносної визначеності щодо миротворчого контингенту було досягнуто на Будапештському саміті НБСЄ у грудні 1994 року. Згідно з прийнятим рішенням спрямування миротворчих сил СНД було знято з порядку денного: сили з підтримки миру могли бути дислоковані лише після досягнення політичного рішення конфлікту, що відтермінувало й відправку міжнародних миротворчих сил [2, с. 200].

Того ж місяця Азербайджан вирішив воєнним шляхом змінити встановлений військово-стратегічний порядок, здійснивши наступ по всьому периметру фронту [2, с. 199]. Однак уже в лютому 1994 року наступальний потенціал азербайджанської армії було вичерпано. Тим часом і Туреччина, і НАТО утрималися від надання безпосередньої військової допомоги азербайджанській стороні.

Фактичне перемир'я було досягнуто після долучення Азербайджану до Бішкекського протоколу, який встановлював режим припинення вогню між Вірменією та Азербайджаном з 9 травня 1994 року [7]. Незважаючи на це російська підтримка Вірменії не припинилася, Вірменія продовжувала отримувати військову допомогу від Росії. В свою чергу Азербайджан, долучившись до СНД та ДКБ, не змінив позиції щодо російської військової

присутності та відмовився від спільної російсько-азербайджанської розробки енергоресурсів Каспійського моря [73, с. 196].

Зміна російської політики щодо конфлікту відбулася за президенства Володимира Путіна. На початку 2000 року Росія почала більш активно здійснювати посередницьку діяльність з врегулювання конфлікту, маючи намір стати гарантом мирної угоди. З 2003 року Росія почала балансувати між Вірменією та Азербайджаном у пошуках рішення конфлікту, заснованого на компромісі, що задовольнило б обидві сторони [115, с. 32].

З ініціативи Дмитра Медведєва 2 листопада 2008 року було підписано «Декларацію трьох президентів» з Нагірного Карабаху, згідно з якою Азербайджан взяв на себе зобов'язання з врегулювання Карабахського конфлікту виключно мирним шляхом. У липні 2009 року російський представник разом з представниками урядів США та Франції, які є співголовами Мінської групи, взяв активну участь в підготовці оновленої версії «Мадридських принципів» мирного врегулювання Нагірно-Карабаського конфлікту, яка була покликана стати новим стимулом для переговорного процесу між Вірменією та Азербайджаном [60, с. 295].

Наразі політика РФ щодо Нагірно-Карабаського конфлікту залишається незміною, що закріплено у 58 статті Концепції зовнішньої політики від 2016 року, яка зазначає, що «Росія активно виступає за політико-дипломатичне врегулювання конфліктів на пострадянському просторі, зокрема врегулювання Нагірно-Карабаського конфлікту у взаємодії з іншими державами – співголовами Мінської групи Організації з безпеки й співпраці в Європі (ОБСЄ) та на основі принципів, викладених у спільних заявах Президента Російської Федерації, Президента Сполучених Штатів Америки та Президента Французької Республіки, укладених у 2009 – 2013 роках» [31].

Проте позиція Азербайджану з конфлікту за Ільхама Алієва все більше набуває характеристик «нульового підходу». Протягом останніх років Азербайджан значно збільшив свій оборонний потенціал завдяки прибуткам від експорту нафти. Залежно від того, як відбувається економічний ріст

Азербайджану та посилення його позицій, відносини з Росією поліпшуються, особливо у економічній сфері. З 2010 року кількість озброєнь та військової техніки, яку Росія продає до Азербайджану, зростає. Едуард Абрахамян та Мойсей Тер-Оганесян наголошували, що це збільшує ризик ескалації й змінює військовий баланс на користь Азербайджану. Продажах зброї став головними чинником чотирьохденної війни квітня 2016 року, конфлікту, в результаті якого Вірменія вперше після 1994 року зазнала територіальних втрат [72, с. 1].

Незважаючи на деяку інтенсифікацію між Азербайджаном та Росією, стратегічний вибір Азербайджану є ширшим, аніж у його сусідів – Вірменії та Грузії. Азербайджан з 1992 року працює з НАТО, хоча влада країни не подавала формальної заявки на вступ до Північноатлантичного альянсу й не має на меті набуття членства в Альянсі. Також у 1999 році Азербайджан вийшов з Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ), долучившись до Руху неприєднання в 2011 році [17, с. 56].

Політичне керівництво Азербайджану завжди ставилося з деякою недовірою до політичного курсу Росії у регіоні, й у відповідь на союз Вірменії з Росією Азербайджан поглибив зв'язки з Туреччиною. На думку Річарда Гірагосяна, вибір Туреччини як стратегічного партнера був природнім, враховуючи історичну спадщину, релігійну спорідненість та енергетичне партнерство між країнами. Енергетичний чинник лише посилював стратегічне значення Азербайджану як ключової країни у енергетичних проектах Заходу [130, с. 182].

У цьому контексті важливим завданням зовнішньої політики РФ на Південному Кавказі є утримання ролі ключового транзитера енергоресурсів. У 1999 році всупереч негативному ставленню з боку Росії урядами Туреччини, Грузії та Азербайджану було підписано угоду про будівництво нафтопроводу Баку – Тбілісі – Джейхан, спрямованого на експорт нафти з Каспійського басейну до Європи в обхід російської енергомережі. Російська сторона вбачала в цьому спробу порушити домінування на енергетичному

ринку й обмежити вплив в важливому для неї регіоні, але не могло не вплинути на азербайджано-російські відносини, з урахуванням того, що саме Азербайджану належить провідна роль у диверсифікаційних проектах [60, с. 295].

Окрім того, ще однією проблемою у двосторонніх відносинах тривалий час було питання делімітації державного кордону р. Самур та статус Каспійського моря. Проблему кордону було вирішено лише у 2010 році з підписанням договору про державний кордон і «Угоди між Урядом Російської Федерації і Урядом Азербайджанської Республіки про раціональне використання та охорону водних ресурсів транскордонної річки Самур» [42, с. 93].

Отже, політику Росії щодо Азербайджану можна охарактеризувати як спрямовану на утримання його у сфері свого впливу. Важливим інструментом для досягнення цієї мети є конфлікт у Нагірному Карабасі. Однак, на відміну від інших країн регіону, Азербайджан, завдяки своїм економічним успіхам та компліментарній зовнішній політиці, зазнає значно менше російського тиску.

Досліджуючи відносини між Вірменією та Росією слід зазначити, що існуючий політичний, військовий та економічний союз перетворює країну на форпост РФ у регіоні. Для Вірменії, в свою чергу, Альянс з Росією є стратегічним вибором, пов'язаним з необхідністю зовнішніх гарантій безпеки, особливо у контексті конфлікту з Азербайджаном за територію Нагірного Карабаху [115, с. 33].

Цей стратегічний вибір підштовхнув Вірменію до набуття членства у Організації договору про колективну безпеку, в якому домінуючою силою є Росія, та дозволу у 1995 році на розміщення російської військової бази у м. Гюмрі [130, с. 180]. У серпні 1997 року було укладено Договір про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу між Росією й Вірменією, в якому значну увагу було приділено кооперації у військовій і безпековій сферах. Російські й вірменські збройні сили спільно охороняють вірмено-

турецький та вірмено-іранський кордони, які є зовнішніми кордонами СНД. Також під спільною охороною перебуває повітряний простір Вірменії. В аеропорту «Еребуні» поблизу Єревану дислокуються спільні ВПС Вірменії та Росії [42, с. 94]. Таким чином, Росія виступає гарантом безпеки Вірменії у постбіполярну епоху.

Проте Річард Гірагосян зазначав, що російська військова присутність на території Вірменії слугує більше інтересам РФ, ніж інтересам вірменської сторони. Російське керівництво вбачає у союзницьких відносинах з Вірменією можливість збереження балансу сил на Південному Кавказі, що стримує прагнення інших гравців посилити свої позиції в регіоні [130, с. 181]. До російсько-грузинського конфлікту 2008 року й розміщення у сецесіоністських регіонах Грузії, Абхазії та Південної Осетії військових баз, російська база у Вірменії була єдиною, що забезпечувала присутність РФ у регіоні.

У вірмено-російських відносинах з моменту приходу до влади В. Путіна відбулася економізація, а також посилювалося військово-співробітництво [115, с. 33]. Після встановлення контролю над частиною прикордонних азербайджанських територій (створений так званий «пояс безпеки» Нагірного Карабаху) країна фактично опинилася в ситуації напівізоляції, залишившись без можливості обирати економічних партнерів [130, с. 181]. Наразі провідне місце у вірменській економіці належить саме російському бізнесу. Також за Росією закріплена ключова позиція в енергетичному секторі країни [42, с. 95].

Про роль Росії у гарантуванні енергетичної безпеки країни навіть зазначено у Стратегії національної безпеки: «Республіка Вірменія, володіючи обмеженими природними ресурсами, перебуває в енергетичній залежності. Здійснені реформи дозволять зменшити цю залежність, сформувавши ефективні взаємини в енергетичній сфері як усередині країни, так і з основним партнером з постачання енергоносіїв – Російською Федерацією» [64]. Росія, до початку експлуатації в 2007 році газопроводу Іран – Вірменія,

була єдиним постачальником природного газу до Вірменії. Газопровід Іран – Вірменія має велике значення у контексті неординарних ситуацій, оскільки газ з Росії потрапляє до Вірменії через територію Грузії. На газовому ринку країни активно функціонує компанія «АрмРосгазпром», яка на 80 % належить російському «Газпрому». Саме ця компанія здійснює проект «Раздан-5» [42, с. 94]. У 2006 році між Урядом Вірменії та «Газпромом» було підписано угоду, відповідно до якої «АрмРосгазпром» купує активи п'ятого енергоблоку Разданської ТЕС із зобов'язанням завершити його будівництво й модернізацію [42, с. 94].

Таким чином, однією з головних перешкод на шляху до економічного розвитку Вірменії є обмеженість природних ресурсів. Це, зокрема, виявляється в її залежності від поставок російського газу й нафти, що надходять транзитом через Грузію. Тільки врегулювання Карабаського конфлікту й подолання транспортно-комунікаційної ізоляції можуть створити сприятливі умови для виходу економіки країни на шлях розвитку. Маршрут транспортування каспійської нафти через територію Вірменії був би досить конкурентоздатним, проте за умов невирішеного конфлікту з Азербайджаном і Туреччиною, яка його підтримує, це малоймовірно. РФ також не зацікавлена у такому транспортуванні, бо це позбавляє одного з важливих впливів на Вірменію.

Також, дослідники знаходять прояви кооперативної гегемонії й у відносинах між Вірменією та Росією. Росія не виступила проти переговорів Вірменії з ЄС до 2013 року. Однак Вірменія була змушена відмовитися від підписання Договору про асоціацію з ЄС та відкриття зони вільної торгівлі на користь Євразійського економічного союзу [168, с. 86]. У статті 51 Концепції зовнішньої політики РФ наголошено про роль Вірменії у ЄАЕС, головному економічному інтеграційному проекті РФ на пострадянському просторі: «Ключовим завданням поглиблення й розширення інтеграції у межах Євразійського економічного союзу (ЄАЕС) з Республікою Вірменія є забезпечення свободи переміщення товарів, послуг, капіталу та трудових

ресурсів, створення майданчика для реалізації спільних інфраструктурних й інвестиційних проектів» [31]. Таким чином, участь Вірменії у цьому економічного угрупованні унеможлиблює її членство у інших інтеграційних економічних проектах.

Вірменія, будучи залежною від Росії, водночас шукає нових зовнішньополітичних партнерів, одним з яких є Іран. Річард Гірагосян писав про виникнення геополітичної осі Вірменія – Росія – Іран. Він наголошує на тому, що появи такої осі сприяли різні зовнішньополітичні вектори країн Південного Кавказу: Грузія з її прозахідним вектором, яка тяжіє до ЄС і НАТО, та Азербайджан, який зближується з центральназіатськими країнами у зв'язку зі своїми енергетичними інтересами, водночас закупаючи зброю у Росії [130, с. 184].

Останні роки були кризовими для вірмено-російських відносин з притаманною їм асиметрією й відсутністю паритету [130, с. 194]. Криза, здебільшого, була спричинена збільшенням обсягів продажу російського воєнно-промислового комплексу до Азербайджану. Події квітня 2016 року, коли Азербайджан вперше після 1994 року відновив бойові дії в Нагірному Карабасі завдяки великому арсеналу зброї, що постачається Росією, призвели до розчарування у вірмено-російському союзі [130, с. 196].

У відповідь на це Вірменія у зовнішній політиці вдалася до політики балансування, спрямованої на подолання суперечок стратегічного партнерства з Росією. Вірменії вдалося значно поглибити зв'язки з Заходом шляхом двосторонніх угод із західними країнами (Францією, Німеччиною, Грецією та США) та інституційною співпрацею в межах програми НАТО «Партнерство заради миру» [130, с. 181].

Співпраця з Росією є важливим елементом зовнішньої та оборонної політики Вірменії. Двосторонні відносини мають стратегічний характер, що зумовлено важливою роллю Росії в гарантуванні безпеки Вірменії й широкомасштабним торгово-економічним співробітництвом, роллю Росії у врегулюванні Нагірно-Карабаського конфлікту, а також наявністю в Росії

численної вірменської діаспори. Військова присутність Росії на Кавказі особливу важливу для Вірменії як чинник забезпечення військово-політичної рівноваги в регіоні. Для Росії російсько-вірменські відносини є основою безпекової політики в регіоні, єдиним компонентом діяльності ОДКБ на Південному Кавказі й майданчиком для утримання та поширення впливу в регіоні [47, с. 88].

Таким чином, після короткого ліберального періоду у російській зовнішній політиці початку 1990-х років, коли пріоритетним було проведення демократичних реформ та їх підтримка сусідніми державами, разом з інтеграцією до західного політичного суспільства відбулася зміна зовнішньополітичного курсу, яка асоціюється з президентом Володимиром Путіним. Росія була ідентифікована як євразійська держава, стратегічною метою якої є досягнення статусу «великої держави», що, перш за все, пов'язано з відновленням впливу на пострадянському просторі. Саме тому регіон Південного Кавказу почали розглядати як складову російської сфери впливу в глобалізованому світі, яку мають визнати інші міжнародні гравці. Для досягнення цієї зовнішньополітичної мети керівництвом країни застосовується тривимірний інструмент, який складається з економічного, політичного й військового компонентів. Росія використовує конфлікти в регіоні для утримання своїх позицій, протидії розширенню НАТО та появи нових форм регіонального співробітництва. Тому роль посередника та миротворчі сили РФ у зонах конфліктів регіону перетворилися на інструменти контрольованої нестабільності, яка перешкоджає процесу державотворення й демократизації в країнах регіону та їхньої інтеграції до світового політичного суспільства. Яскравим прикладом цього є Нагірно-Карабаський конфлікт, який використовують для тиску у відносинах з Азербайджаном та Вірменією. Саме завдяки ролі, яку відіграє Росія у цьому конфлікті, й енергетичній залежності можливе подальше утримання Вірменії як форпосту РФ на Південному Кавказі.

Енергетичне домінування в регіоні розглядають як один з найважливіших чинників відродження статусу провідного гравця міжнародних відносин. Тому відбувається інструменталізація енергетичної вразливості Грузії й Вірменії з використанням їх залежності від енергетичних поставок. Однак це не стосується всіх країн регіону – Азербайджан використовує свої енергетичні ресурси як важіль для досягнення більшої незалежності від Росії й налагодження відносин з країнами Заходу.

Присутність Сполучених Штатів як третьої сили на Південному Кавказі створювала загрозу політичним і економічним інтересам Росії, а також її інтересам у сфері безпеки. В результаті регіон перетворився на об'єкт російської політики, зовнішній вплив на який вона намагалася зменшити, особливо коли Грузія та Азербайджан почали демонструвати зацікавленість у співпраці з НАТО. Російська політична еліта сприймає НАТО як загрозу її ідентичності як світової держави, оскільки вважається, що розширення НАТО зменшує роль Росії та стає перешкодою історичним прагненням досягнення статусу великої держави нарівні з Сполученими Штатами. РФ для того, щоб не допустити інтеграцію Грузії до НАТО, навіть вдалася до застосування жорсткої сили, порушивши територіальну цілісність країни. Однак агресивна політика Росії щодо регіону не досягає своєї кінцевої мети й держави регіону продовжують самостійно обирати зовнішньополітичні орієнтири та укріплювати незалежність. Грузія для досягнення цієї мети встановлює більш тісні відносини з Заходом та не полишає намірів інтегруватися до НАТО та ЄС. Вірменія, незважаючи на те, що дотримується проросійської орієнтації, шукає нових зовнішньополітичних партнерів, тоді як Азербайджан намагається балансувати між західними партнерами й Росією.

Висновки до розділу 3

Дослідивши політику основних світових акторів у регіоні Південний Кавказ, можна зробити такі висновки. Діяльність Сполучених Штатів зосереджена на сприянні демократичному транзиту Азербайджану, Вірменії та Грузії разом з заохоченням їх у прагненнях до євроатлантичної інтеграції. Зовнішня політика США щодо регіону спрямована на стримування Росії разом з розбудовою енергетичних проектів у Каспійському басейні.

ЄС, в свою чергу, з метою забезпечення власної безпеки, реалізує політику зі створення «кола друзів» у регіоні, тому він є зацікавленим у стабільному політичному та економічному розвитку Азербайджану, Вірменії та Грузії. Зрештою, ці провідні актори докладають зусиль для підтримки геополітичного плюралізму Південного Кавказу та не сприймають агресивної політики Росії щодо нього.

Важливим етапом у політиці США та ЄС в регіоні є «Революція троянд» у Грузії 2003 року, яка могла стати імпульсом для демократичного оновлення південно-кавказьких країн. Проте серпневі події 2008 року, коли РФ вдалася до застосування сили для захисту власних інтересів, вплинули на подальшу демократизацію регіону. Наразі ЄС, США, НАТО виступають за відновлення територіальної цілісності Грузії. Також Сполучені Штати та країни-члени ЄС є співголовами Мінського процесу ОБСЄ, спрямованого на врегулювання конфлікту в Нагірному Карабасі. Врегулювання конфліктів у регіоні є важливим аспектом політики західних гравців, оскільки їхня ескалація може стати загрозою для власної безпеки й стане на заваді реалізації економічних і енергетичних проектів.

Необхідно зазначити, що політика США, НАТО та ЄС в регіоні не досягнула своєї головної мети – системної трансформації. Незважаючи на певний прогрес у проведенні економічних реформ і боротьбі з корупцією в Грузії, показники демократії залишаються слабкими, особливо у Азербайджані та Вірменії. Це загрожує проєвропейському та

проатлантичному зовнішньополітичному вектору країн Південного Кавказу та перешкоджає успішній реалізації політики західних акторів щодо регіону.

Розглянувши зовнішньополітичну лінію РФ щодо південно-кавказького регіону стає зрозумілим, що відновлення колишньої російської та радянської імперії – головне прагнення російської зовнішньої політики. Російське керівництво застосовує економічний, політичний та військовий примус, спрямований на збільшення залежності країн Південного Кавказу та протидію збільшенню впливу в регіоні інших міжнародних гравців. Однак, незважаючи на те, що політична й економічна залежність південно-кавказьких країн від РФ забезпечує їй провідну позицію та можливість реалізовувати свої національні інтереси, вона все ж натикається на протидію своїм намаганням встановити бажаний політичний порядок і безпековий режим.

Це пояснюється тим, що у період значних геополітичних змін зовнішньополітичні вектори країн Південного Кавказу є досить різними. Країни Південного Кавказу зацікавлені у розвитку співпраці з США, НАТО та ЄС, які займають особливе місце у їхніх зовнішньополітичних стратегіях, та в присутності яких вони вбачають чинник стабільності в регіоні й противагу російському впливу. Грузія дотримується курсу на євроатлантичну та європейську інтеграцію, прагнучи дистанціюватися від Росії. Вірменія намагається, не нашкодивши стратегічному партнерству з Росією в галузі безпеки та оборони, розбудовувати відносини з західними гравцями. Азербайджан дотримується курсу на комплементарну зовнішню політику з опорою на власні енергетичні ресурси. Таким чином, можна сформулювати головну південно-кавказьку дилему, подібну до дилеми інших посткомуністичних країн: «Південний Кавказ між колективним Заходом та Росією», що й визначає еволюцію політичних трансформацій внутрішньо слабких та крихких режимів регіону.

ВИСНОВКИ

Досліджуючи чинники політичної трансформації країн Регіону Південного Кавказу авторка виявила їхні спільні та відмінні риси, що в перспективі допоможе спрямувати подальші дослідження інших перехідних суспільств пострадянського простору.

1. Концептуальні засади дослідження було вироблено на основі критичного аналізу досягнень двох напрямів розвитку сучасних соціальних наук – теорії міжнародних відносин й транзитології. Зокрема, було застосовано неореалістичній підхід К. Уолца до структури міжнародних відносин у поєднанні з транзитологічним виміром дослідження особливостей гібридних режимів у країнах Південного Кавказу. Серед міжнародників особливо корисними стали праці З. Бжезинського та К. Стонер-Вейс, які зазначали, що роль міжнародної системи в демократизації після закінчення «холодної війни» змінилася, а також С. Гантінгтона, який першим зазначив, що повна відсутність досвіду демократії є значною політичною перешкодою для подальшої демократизації. Як саме ці процеси відбувалися, стає більш зрозумілим з праць транзитологів. Так, Д. Растоу першим наголосив на ролі перемінних чинників політичної динаміки. М. Макфол зазначав, що при так званій «четвертій хвилі» демократизації кордони держав, які здійснюють перехід, не було визначено, що стало дуже важливим у кейсах Південного Кавказу, де все ще тривають територіальні суперечки. Невизначені кордони, перш за все, перешкоджають демократизації, оскільки не дозволяють встановити й розвинути інституціональну систему. Л. Морліно зазначав, що, гібридні режими замінюють авторитарні й виникають як результат традиційного режиму, монархії чи султанізму або в результаті кризи демократичного режиму. Тому, спираючись на класичні праці, для кращого розуміння рис трансформаційного процесу, притаманного саме країнам РПК, в дисертації було акцентовано на більш пізній версії концепції імітаційної / фасадної демократії, що особливо спрацювало при дослідженні процесів

перетворень у Вірменії та Грузії. Натомість поєднання теорії неосултанізму (у новій версії Ф. Гулієва) й напіваторитаризму (за М. Оттавей) засвідчило кращі результати при дослідженні Азербайджану. Авторкою було виявлено, що країни Південного Кавказу мають різнотипні проблеми, пов'язані як з консолідацією демократії (у Грузії), так і з гальмуванням демократизації (в Азербайджані й Вірменії).

2. Політичні трансформації в країнах регіону Південного Кавказу привертали увагу науковців багатьох національних шкіл, які висвітлювали різні політичні аспекти та зовнішні чинники процесу трансформації. Підходи американських та західноєвропейських дослідників еволюціонували від оптимізму, пов'язаного з падінням Радянського Союзу та приходом до влади нових націоналістично налаштованих еліт, до розчарування підсумками політичної трансформації, що стало результатом повернення радянських практик управління й провалу програм реформування. Таким чином, західні політологи дійшли висновку, що демократичний транзит не став єдиним «шаблоном» для колишніх соціалістичних режимів. Вагомий внесок у дослідження трансформації Південного Кавказу здійснили такі аналітичні інститути, як Фонд імені Генріха Белля, Фонд Карнегі за міжнародний мир, Стокгольмський інститут дослідження проблем миру, Центр досліджень проблем безпеки Федеральної вищої технічної школи Цюріха, неурядова організація «Фрідом хауз». Представники південно-кавказьких наукових шкіл досліджували політичну трансформацію країн регіону переважно з позиції лібералізму, висвітлюючи нагальні проблеми демократизації регіону та роль зовнішніх чинників у цьому процесі. Разом з тим представники російської політичної думки були сконцентровані на питаннях посткомуністичного розвитку Російської Федерації та її політики на пострадянському просторі. З цієї точки зору розглядали не тільки особливості її зовнішньополітичної стратегії та інструментарію, а й хід та підсумки перетворень у РПК. Окреме місце у вивченні політичної трансформації РПК посідають праці українських науковців. Доробок

української політологічної школи здебільшого висвітлює проблеми, актуальні для України, серед них неопатримоніалізм та роль неформальних інститутів у сучасних політичних процесах перехідних суспільств.

3. Здобувши незалежність, три країни регіону: Азербайджан, Грузія та Вірменія, як і більшість пострадянських країн, взяли курс на побудову ліберально-демократичного суспільства. Однак процеси демократизації та лібералізації у регіоні РПК виявилися складнішими і навіть наразилися на спротив, що безпосередньо пов'язано з внутрішніми чинниками трансформації.

По-перше, переосмислення національних ідентичностей у поєднанні з відсутністю демократичної політичної культури уже в останні роки існування Радянського Союзу призвело до виникнення міжетнічних та міждержавних конфліктів в регіоні, що на початку 1990-х рр. вплинуло на процеси становлення націй та держав. Ці процеси й досі є незавершеними, особливо в Азербайджані та Грузії, де було порушено територіальну цілісність. Грузинській центральній владі не вдалося зміцнити свої кордони й забезпечити стабільність, особливо в таких регіонах, як Абхазія та Південна Осетія. Разом з тим, Вірменія та Азербайджан опинилися у стані міждержавного конфлікту за територію Нагірного Карабаху.

По-друге, становлення багатопартійних систем в країнах регіону відбувалося в умовах конфліктів всередині правлячої еліти, що унеможливило досягнення пактів між політичними силами, а це є однією з головних умов усталеного процесу демократизації.

По-третє, трансформації заважала успадкована від радянського режиму система владної вертикалі при неефективності політичних рішень правлячих еліт. У результаті політичних прорахунків перших демократичних урядів відбулася реконсолідація радянського типу правління в Азербайджані та Грузії, що вплинуло на інституалізацію гібридних політичних режимів, які підпорядкували судову й законодавчу гілки влади виконавчій, поєднували

громадянські й політичні свободи з обмеженою політичною конкуренцією, перешкоджали розвитку громадянського суспільства.

По-четверте, швидкими темпами пройшла криміналізація суспільства й характерні для цього регіону відносини «патрон – клієнт» та афіліація з групами, що домінують у кавказьких суспільствах, вкрай негативно вплинула на процес трансформації. Це призвело до того, що виділення та розподіл політичних і економічних ресурсів залишалося в руках домінуючого клану й сприяло формуванню внутрішньо нестабільної політичної системи. Отже, відсутність успіхів демократичного транзиту може бути пов'язана з історично обумовленими культурними особливостями південно-кавказьких суспільств.

У результаті таких несприятливих внутрішніх чинників сьогодні можна лише сподіватися на демократичні зміни. «Революція троянд» у Грузії та «Оксамитова революція» у Вірменії сприяли мирному трансферу влади, а виборчий процес став відповідати міжнародним демократичним стандартам. Це є свідченням розриву з радянською спадщиною. Однак лише Грузії, внаслідок здійснених реформ, вдалося стати найменш корумпованою пострадянською країною, що свідчить про успішність демократизації. Ще одним значним здобутком на шляху до розбудови демократичної політичної системи в Грузії та Вірменії є завершення переходу від напівпрезидентської до парламентської, що позитивно впливає на перерозподіл владних функцій і попереджує домінування однієї гілки влади над іншими.

Натомість в Азербайджані процес демократизації продовжує носити імітаційний характер і є прикриттям для напівавторитарного султаністського режиму, який поєднує персоналізовану владу клану Алієвих з модерною соціально-економічною доктриною й докладає зусилля до нейтралізації демократичного контролю з боку суспільства та подальшого послаблення опозиційних сил.

4. Найважливішою рисою політичної трансформації країн РПК є взаємодія та взаємовплив внутрішніх і зовнішніх чинників, що впливають на

перехідні процеси. Ці дві групи чинників безпосередньо або опосередковано впливають на формування політичного порядку денного.

Країни Південного Кавказу історично були об'єктом для впливу більш могутніх держав. Інкорпорація земель регіону до Російської імперії, а згодом до Радянського Союзу привели до втрати незалежності Азербайджаном, Вірменією та Грузією, й вплинули на їхній політичний устрій. Отже, у зв'язку з лабільністю до зовнішнього впливу країн регіону у дослідженні було виокремлено акторів, які впливають на перебіг трансформаційного процесу – це ЄС, США й Російська Федерація. США у якості світового політичного лідера в умовах постбіполярної епохи та наддержаву, ЄС — найсильнішого актора на європейському континенті, та Росію як правонаступницю СРСР, яка прагне утримати регіон в сфері власного впливу. Зовнішній вплив цих акторів характеризується з точки зору їхніх власних інтересів щодо Азербайджану, Вірменії та Грузії; відповідності їхнього впливу завданням порядку денного політичної трансформації країн регіону, й ефективності їхнього впливу на процес політичної трансформації.

США та ЄС додали Південний Кавказ до свого зовнішньополітичного фокусу через його геостратегічне положення й енергетичні ресурси. Для ЄС у межах власних диверсифікаційних проєктів вкрай важливим є поглиблення співпраці з Азербайджаном як країною-виробником й транзитером, та Грузією як країною-транзитером енергоресурсів. Проте політика «колективного Заходу» не досягнула своєї мети – демократичної трансформації південно-кавказького регіону. Незважаючи на певний прогрес у економічному реформуванні та боротьбі з корупцією у Грузії, показники демократичного розвитку у Азербайджані та Вірменії залишаються слабкими. Дослідивши динаміку відносин між ЄС, США та країнами Південного Кавказу, можна зробити висновок, що політика західних гравців на Південному Кавказі дала вкрай обмежені результати й продемонструвала відсутність прогресу у вирішенні регіональних конфліктів – нагальної проблеми у контексті демократичного розвитку країн РПК.

РФ вдається у РПК до застосування жорсткої сили задля збереження власних позицій у світі. Присутність інших акторів в регіоні сприймається як перешкода на шляху до досягнення статусу великої держави. Маючи на меті відновлення впливу на пострадянському просторі, російські політичні еліти розглядають регіон як складову російської сфери впливу у глобалізованому світі. Це пояснює агресивну політику, здійснювану Росією за допомогою тривимірного політичного інструменту, який складається з економічного, політичного та військового компонентів. Російська Федерація маніпулює конфліктами в регіоні для утримання своїх позицій та протидії розширенню НАТО, що дозволяє підтримувати стан контрольованої нестабільності на Південному Кавказі, перешкоджати демократизації країн регіону та їхній інтеграції до Великої Європи. Не менш важливим є енергетичне домінування в регіоні. Інструменталізація енергетичної залежності Грузії та Вірменії від енергетичних поставок дозволила Росії впливати на перебіг внутрішньополітичних процесів в країнах та на їхню зовнішньополітичну орієнтацію. Єдина держава Південного Кавказу, що менше за інші перебуває під російським енергетичним тиском, – це Азербайджан, який, завдяки власним енергетичним ресурсам, налагоджує економічні відносини з країнами Заходу. Військовий компонент російського тиску складається з розташування військових баз на території Вірменії, Південної Осетії та Абхазії, разом з продажем озброєнь конфліктуючим країнам, як у випадку Азербайджану та Вірменії.

Країни Південного Кавказу перебувають у складному геополітичному становищі й кожна з них обирає власний шлях: Грузія дотримується курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію, Вірменія є форпостом РФ в регіоні й останнім часом намагається проводити комплементарну політику, а Азербайджан вибудовує власну модель розвитку, дотримуючись рівновіддаленої зовнішньополітичної позиції, зосереджуючись на економічній та енергетичній співпраці. Тим не менш, можна зробити висновок, що з усіх зовнішніх чинників політичної трансформації країн РПК

російський залишається найбільш вагомим. Зворотний зв'язок процесів політичної трансформації Південного Кавказу й глобальних процесів сучасної системи міжнародних відносин полягає, насамперед, у тому, що домінуючи у регіоні, РФ зміцнює свої позиції у світовій політиці.

5. Цілісне бачення трансформаційного процесу на Південному Кавказі надало можливість виокремити основні проблеми трансформації у політичній сфері.

Серед них можна зазначити типові риси посткомуністичної трансформації: посилення на тлі кризових економічних процесів міжетнічної ворожнечі, корупцію, слабкість інституціональної системи, відсутність верховенства права та справедливого й прозорого електорального процесу, нерозвинуте громадянське суспільство та придушення діяльності незалежних ЗМІ, розквіт клієнталістських мереж разом з корупцією. Країни Південного Кавказу та Україна мають низку важливих спільних рис: незавершений процес трансформації до консолідованої демократії; економічні проблеми, пов'язані з корупцією та неефективним реформуванням; як Грузія, так і Україна прагнуть інтегруватись до ЄС та поглибити співпрацю з НАТО, що передбачає значні внутрішні перетворення, адаптацію та перехід на європейські стандарти та норми. Нарешті, Україна, як і країни РПК, розглядається Російською Федерацією як частина своєї невід'ємної сфери впливу. Конфлікт на Донбасі та анексія Кримського півострова є джерелом нестабільності, яке використовує Росія для тиску на зовнішню політику й перешкоджає демократичному розвитку нашої країни. Тому результати дослідження політичної трансформації країн Південного Кавказу можуть бути практично використані в Україні для внесення змін до національної моделі трансформації та розробки подальшої зовнішньополітичної стратегії.

Країни Південного Кавказу мають ряд спільних характеристик політичної трансформації. Всі вони мають проблеми, пов'язані з процесом демократизації (Азербайджан та Вірменія) та консолідацією демократії (Грузія). Після набуття незалежності не було завершено процес державного

будівництва (особливо в Азербайджані та Грузії), головним чином з причини міжетнічних та міждержавних конфліктів, оскільки територіальна цілісність і недоторканність кордонів не забезпечуються. Військові конфлікти та територіальні спори несумісні зі становленням стабільної демократії та ринкової економіки. Протягом перших років незалежності всі три держави зазнали серйозних проблем через політичну ворожнечу, беззаконня та економічний колапс – проблеми, які були зумовлені міжетнічною боротьбою. Це й привело повторно до влади колишнє керівництво комуністичної партії, як у випадку з Азербайджаном та Грузією, і відбулася повторна консолідація радянського типу правління, хоча і в модифікованій формі.

При цьому між країнами Південного Кавказу є відмінності, які мають важливе значення. Політичні системи Вірменії та Грузії є неконкурентними, в умовах яких розпад формальних інститутів призвів до їх заміщення неформальними. Обидві країни характеризуються синдромом доміантної влади. Проблема корупції та клієнталістських мереж є нагальною. Грузинській центральній владі не вдалося зміцнити свої кордони й забезпечити стабільність особливо в таких регіонах, як Абхазія та Південна Осетія. А для Вірменії, в свою чергу, перешкодою для стабільності є конфлікт за територію Нагірного Карабаху. Незважаючи на суттєві прибутки Азербайджану від нафти, населення країни залишається бідним, корупція є величезною проблемою. В Азербайджані встановився султаністичний тип режиму. Президенти Азербайджану дотримуються авторитарного типу правління, яке стає все більш персоналістським. Незважаючи на це, режим допускає існування опозиції, яка складається з різноманітних рухів і груп. Що стосується економіки, то необхідно наголосити на ролі енергетичних ресурсів в економіці країн регіону: прибережна держава Каспійського моря – Азербайджан, багата на нафту та газ, а інші дві держави дуже залежать від імпорту енергії (Вірменія, яка не має власних енергетичних ресурсів і виходу до моря) та транзиту енергетичних ресурсів (Грузія, яка має великий транзитний потенціал). Релігійний чинник також відіграє важливу роль,

оскільки Грузія та Вірменія є православними, а в Азербайджані домінує шиїтський іслам.

б. Можна виокремити такі основні сценарії розвитку політичної трансформації РПК. Нагальною проблемою для країн РПК є «заморожені» конфлікти, які перешкоджають завершенню процесу державного будівництва, розбудові демократичної політичної системи та співпраці між державами регіону.

Відтак, пошук вирішення регіональних конфліктів є відправною точкою оптимістичного сценарію. ЄС та США необхідно було б виробити чіткішу стратегію щодо регіону та розробити план дій для врегулювання регіональних конфліктів. Активний пошук вирішення конфліктів призведе до нормалізації міждержавних відносин у регіоні й сприятливо впливатиме на реалізацію економічних, енергетичних та транспортних проєктів західних гравців. Окрім того, це позбавить РФ важелів впливу на країни регіону й дозволить скорегувати траєкторію політичного розвитку, що позитивно вплине на демократичний розвиток цих країн. Крім значного позитивного ефекту для державного будівництва, створення сприятливих умов для проведення реформ і відновлення партнерських відносин в регіоні, вирішення міжетнічних конфліктів позитивно вплинуло б на торгівельно-економічні відносини, і в перспективі призвело б до повномасштабного регіонального співробітництва й формування нової регіональної системи безпеки.

Песимістичний сценарій може здійснитися за умов, якщо внутрішні та зовнішні гравці не зможуть досягти прогресу у мирному вирішенні конфліктів та відновленні цілісності країн регіону, які зазнали територіальних втрат. Відновлення бойових дій між Азербайджаном та Вірменією за Нагірний Карабах призведе до кризи у Вірменії, а також поглибить авторитарні тенденції в Азербайджані й нашкодить реалізації міжнародних енергетичних проєктів. У такому разі особливу роль відіграватиме Туреччина. Партнерство Росії з Туреччиною, незважаючи на

періодичні протиріччя, створює ситуацію, коли регіональні конфлікти вирішуються між цими двома гравцями, попереджуючи участь третіх країн, перш за все західних гравців, і закріплює за ними статус політичних центрів сили в регіоні. Блокування участі США та ЄС у вирішенні регіональних конфліктів для Росії важливіше, ніж попередження посилення інших регіональних держав. Це, наразі, відповідає інтересам Туреччини, що однаково готова працювати разом з Росією й витискати її в регіонах, які вважає важливими для себе. Отже, Росію й Туреччину об'єднує спільне протистояння Заходу (незважаючи на її членство в НАТО) у їх намаганнях посилити власну роль на світовій арені. Це є свідченням того, що у сучасних умовах міжнародних відносин формування коаліцій відбувається відповідно до власних інтересів. Окрім того, слід враховувати відносини стратегічного партнерства між Туреччиною й Азербайджаном, які у цьому питанні виступають єдиним блоком. Союз Росії з Туреччиною, Азербайджану з Туреччиною, за умови відсутності у Вірменії дипломатичних відносин з Туреччиною, тільки ускладнюють становище Вірменії у ситуації конфлікту з Азербайджаном. Окрім того, враховуючи міжнародний імідж Росії, російське заступництво може тільки нашкодити Вірменії, особливо у разі її намагань подальшої співпраці з Заходом. Однак, відмова Вірменії від Карабаху є малоімовірною, і Росія, як союзник Вірменії, надасть їй необхідну підтримку. В результаті конфлікту між Азербайджаном та Вірменією можлива зміна статусу-кво з незначними втратами для Вірменії – повернення Азербайджану окупованих територій.

Нейтральний сценарій полягає у збереженні статус-кво. У межах цього сценарію основні загрози безпеці та територіальній цілісності держав збережуться, оскільки остаточного вирішення регіональним конфліктам не буде знайдено. Політична нестабільність у Вірменії та Грузії перешкоджатиме консолідації демократичних режимів, тоді як в Азербайджані її забезпечення буде досягатися за рахунок подальшого придушення будь-яких проявів демократії. На думку авторки, такий сценарій

є найбільш вірогідним, а «повзуча криза» у розбудові демократичних політичних систем в регіоні залишатиметься у середньостроковій перспективі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аббасов Ш. Азербайджан: достижения и упущенные возможности / Ш. Аббасов. // Южный Кавказ – 20 лет независимости / Ш. Аббасов. – Тбилиси: Фонд Фридриха Эберта, 2011. – С. 118–133.
2. Аглян В. Р. Формирование внешнеполитических приоритетов России на постсоветском пространстве в первой половине 1990-х гг. и проблема урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта / В. Р. Аглян. // Постсоветские исследования. – 2018. – №2. – С. 193–202.
3. Бакинська декларація «ГУАМ: об'єднуючи континенти» [Електронний ресурс]. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/886_012?lang=uk#Text.
4. Баласанян Г. А. Влияние лоббистских организаций на внешнюю политику США на Южном Кавказе / Г. А. Баласанян. // Внешняя политика Республики Армения. Проблемы и вызовы / Г. А. Баласанян. – Ереван: Издательство ЕГУ, 2014. – С. 146–153.
5. Барахвостов П. А. Кавказское измерение «Восточного партнерства» (2009-2016 гг.) / П. А. Барахвостов. // Вестник МГИМО-Университета. – 2016. – №49. – С. 199–208.
6. Бжезинский З. Великая шахматная доска / З. Бжезинский. — М.: Международные отношения, 1998. – 256 с.
7. Бишкекский протокол [Електронний ресурс] // http://www.parliament.am/library/LGH/doc_9.pdf
8. Брусиловська О. І. Гібридна стратегія Адміністрації Д. Трампа у контексті реконфігурації світоустрою / О. І. Брусиловська. // Міжнародні та політичні дослідження. – 2019. – №32. – С. 13–26.
9. Брусиловська О. І. Динаміка політичних трансформацій на пострадянському просторі: цілі та моделі транзиту / О. І. Брусиловська. // Вісник ОНУ. Серія: Соціологія і політичні науки. – 2013. – №2 (18). – С. 110–115.

10. Брусиловська О. І. Системні трансформації посткомуністичних країн Європи. 1989-2009 / О. І. Брусиловська. – Одеса: Астропринт, 2011. – 448 с.
11. Гегелашвили Н. А. Политика администрации Д. Трампа в отношении стран Закавказья [Электронный ресурс] / Н. А. Гегелашвили. // Россия и Америка в XXI веке. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: <https://rusus.jes.su/s207054760004627-6-1/>.
12. Гегешидзе А. Политическая трансформация Грузии: зигзаг демократии / А. Гегешидзе. // Южный Кавказ – 20 лет независимости / А. Гегешидзе. – Тбилиси: Фонд Фридриха Эберта, 2011. – С. 27–45.
13. Гирагосян Р. Национальные интересы США и стратегии деятельности на Южном Кавказе / Р. Гирагосян. // Южный Кавказ – 20 лет независимости / Р. Гирагосян. – Тбилиси: Фонд Фридриха Эберта, 2011. – С. 263–284.
14. Глебов С. В. Постбіполярний регіоналізм як політична, світоглядна і функціональна парадигма / С. В. Глебов. // Міжнародні відносини та політика держав в умовах глобальних трансформацій: аналіз сучасної політичної думки / С. В. Глебов. – Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова, 2016. – С. 48–71.
15. Глобальная стратегия Европейского Союза по внешней политике и политике безопасности [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eu_global_strategy_ru.pdf.
16. Государственная власть Грузии на центральном уровне: баланс между ее ветвями / [В. Хмаладзе, А. Деметрашвили, А. Налбандов та ін.]. // Процесс конституционно-политической реформы в Грузии, в Армении и в Азербайджане: политическая элита и голос народа / [В. Хмаладзе, А. Деметрашвили, А. Налбандов та ін.]. – Тбилиси: Кавказский институт мира, демократии и развития, 2005. – С. 9–28.
17. Гударзи М. Р. Политика взаимного сдерживания России и Соединенных Штатов на Южном Кавказе: достижения и препятствия / М. Р.

Гударзи, А. Б. Лашаки, С. Талеби. // Кавказ & Глобализация. – 2014. – №3. – С. 47–57.

18. Декларація Лісабонського саміту [Електронний ресурс] // Організація Північноатлантичного Договору. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: https://www.nato.int/cps/uk/natolive/official_texts_68828.htm.

19. Дубовик В. «Перезавантаження» США – Росія: скептичний погляд / В. Дубовик. // PONARS Євразія з питань політики. – 2011. – №171. – С. 56–59.

20. Европейская политика соседства [Електронний ресурс] // EU NEIGHBOURS – Режим доступу до ресурсу: <https://www.euneighbours.eu/ru/policy>.

21. Зейналов М. Президент Азербайджана назначил досрочные выборы. Зачем ему это нужно? [Електронний ресурс] / М. Зейналов. // BBC News. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.bbc.com/russian/features-42948109>.

22. Золян М.С. «Бархатная революция» в Армении: достижения и неудачи / М. С. Золян. // Южный Кавказ – 20 лет независимости / М. С. Золян. – Тбилиси: Фонд Фридриха Эберта, 2011. – С. 45-65.

23. Йобелиус М. Авторитарный либерализм Грузии / М. Йобелиус. // Южный Кавказ – 20 лет независимости / М. Йобелиус. – Тбилиси: Фонд Фридриха Эберта, 2011. – С. 84–101.

24. Как победившая оппозиция в Армении относится к России и чего от нее ждать [Електронний ресурс] // BBC News. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.bbc.com/russian/43872457>.

25. Коваль І. М. США та новий «Східноєвропейський порядок денний»: оцінка американських політологів / І. М. Коваль. // Міжнародні відносини та політика держав в умовах глобальних трансформацій: аналіз сучасної політичної думки / І. М. Коваль. – Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова, 2016. – С. 346–354.

26. Конституционный закон Грузии О внесении изменений в Конституцию Грузии [Электронный ресурс] // Законодательный вестник Грузии. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/3811818?publication=1>.

27. Конституція Азербайджанської Республіки [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://static2.president.az/media/W1siZiIsIjIwMTgvdMDkY3dodDN2dzF0X0tvbnN0dXRpc3lhX1JvUy5wZGYiXV0?sha=83f38924a4086483>

28. Конституція Республіки Вірменія 1995 рік [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.gov.am/u_files/file/Constitution/Constitution-hin.pdf.

29. Конституція Республіки Вірменія 2005 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.president.am/ru/constitution-2005/>.

30. Конституція Республіки Вірменія зі змінами [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=rus#5>

31. Концепция внешней политики Российской Федерации [Электронный ресурс] // Президент России. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <http://kremlin.ru/acts/bank/41451>.

32. Концепция внешней политики Российской Федерации [Электронный ресурс]. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: <https://legalacts.ru/doc/kontseptsija-vneshnei-politiki-rossiiskoi-federatsii-utv-prezidentom/>.

33. Концепция внешней политики Российской Федерации [Электронный ресурс] // Президент России. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: <http://kremlin.ru/acts/news/785>.

34. Коч С. В. Транскордоння: простір соціально-політичного порядку / С. В. Коч. – Одеса: Фенікс, 2019. – 357 с.

35. Коч С. В. Любовь, яка рухає кордони: діаспоральна політика Туреччини / С. В. Коч. // Сучасне суспільство. Збірник наукових праць. – 2018. – №2. – С. 119 – 134.

36. Коч С. В. Кліважування простору північного Причорномор'я: геополітичні суперечки в епоху пост-правди / С. В. Коч. // Політичне життя. – 2018. – №4. – С. 90 – 96.

37. Лордкипанидзе Ш. Российско-грузинские отношения в свете демократизации: влияние и перспективы. / Ш. Лордкипанидзе. // В поисках путей нормализации российско-грузинских отношений. / Ш. Лордкипанидзе. – Тбилиси: Грузинский фонд стратегических и международных исследований, 2014. – С. 17–24.

38. Максименко І. В. Європейський Союз та врегулювання конфліктів: досвід та уроки для України [Електронний ресурс] / І. В. Максименко // Міжнародні відносини. Серія "Політичні науки". – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/issue/view/164.

39. Максименко І. В. Перспективи інтеграції регіону Чорного моря та інтереси ЄС / І. В. Максименко. // Чорноморська безпека. – 2018. – №2. – С. 33–37.

40. Малышева Д. Международные факторы российско-грузинских отношений / Д. Малышева. // В поисках путей нормализации российско-грузинских отношений / Д. Малышева. – Тбилиси: Грузинский фонд стратегических и международных исследований, 2014. – С. 37–45.

41. Мансуров Т. З. Южный Кавказ в системе национальной безопасности Российской Федерации / Т. З. Мансуров. // Казанский педагогический журнал. – 2015. – №1. – С. 136–142.

42. Марабян К. П. Современная политика России на Южном Кавказе / К. П. Марабян. // Вестник МГИМО-Университета. – 2014. – №4. – С. 92–100.

43. Мациевский Ю. В ловушке гибридности: политический режим в Украине после революции 2014 года / Ю. Мациевский. // ПОЛИС. Политические исследования. – 2018. – №1. – С. 96–115.
44. Мацієвський Ю. Етнічний конфлікт – вивчений феномен / Ю. Мацієвський. // Політичний менеджмент. – 2006. – №4. – С. 108–123.
45. Мацієвський Ю. Спокуси авторитаризмом / Ю. Мацієвський. // Критика. – 2011. – №5. – С. 2–7.
46. Минасян С. Асимметричные отношения между Азербайджаном и Грузией / С. Минасян. // Центральная Азия и Кавказ. – 2014. – №2. – С. 56–66.
47. Минасян С. Внешняя политика постсоветской Армении: 20 лет одновременно на нескольких стульях / С. Минасян. // Мировая экономика и международные отношения. – 2013. – №1. – С. 85–92.
48. Минасян С. Военно-политические итоги «Пятидневной войны» / С. Минасян. // 21-й век. – 2009. – №1. – С. 53–75.
49. Модебадзе В. Политика непризнания отколовшихся регионов Грузии: проблемы и перспективы / В. Модебадзе, Ф. М. Саин. // Центральная Азия и Кавказ. – 2013. – №4. – С. 108–115.
50. Навасардян Б. Управление и Политика в Армении: Перспективы Демократизации / Б. Навасардян. // Южный Кавказ – 20 лет независимости / Б. Навасардян. – Тбилиси: Фонд Фридриха Эберта, 2011. – С. 101–117.
51. Омаров В. А. Межгосударственные отношения на Южном Кавказе / В. А. Омаров, С. Я. Гусейнов. // Научен вектор на Балканите. – 2019. – №1. – С. 81–84.
52. Отношения ЕС-Грузия. Справочный материал [Электронный ресурс] // European Union External Action – Режим доступа до ресурсу: [https://eeas.europa.eu/headquarters/headquartersHomepage_pl/26617/%3Cscript%20type=.](https://eeas.europa.eu/headquarters/headquartersHomepage_pl/26617/%3Cscript%20type=)

53. Пашаєва К. Ф. Внутрішньополітична трансформація Грузії на початку ХХІ століття / К. Ф. Пашаєва. // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. – 2018. – №21. – С. 139–147.

54. Пашаєва К. Ф. Теоретичні засади дослідження внутрішньополітичної трансформації Вірменії / К. Ф. Пашаєва. // Актуальні проблеми політики. – 2019. – №63. – С. 82 – 98.

55. Пашаєва К. Ф. Грузія в політиці Сполучених Штатів Америки щодо Південного Кавказу в постбіполярний період / К. Ф. Пашаєва. // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут. Політологія. Соціологія. Право». – 2019. – №4. – С. 84–88.

56. Пашаєва К. Ф. Азербайджан у південно-кавказькій політиці Російської Федерації [Електронний ресурс] / К. Ф. Пашаєва // Міжнародні відносини Серія «Політичні науки». – 2019. – Режим доступу до ресурсу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3890.

57. Пашаєва К. Ф. Економічний фактор політичної трансформації країн Південного Кавказу / К. Ф. Пашаєва // *Evropský politický a právní diskurz*. – 2020. – Svazek 7. – 5. vydání. – S. 26–32

58. Попеску Н. Европейская политика добрососедства и Восточное партнерство: важные инструменты для Южного Кавказа? / Н. Попеску. // Южный Кавказ – 20 лет независимости / Н. Попеску. – Тбилиси: Фонд Фридриха Эберта, 2011. – С. 351–373.

59. Протесты против Сержа Саргсяна в Армении: что происходит? [Електронний ресурс] // BBC News. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.bbc.com/russian/features-43801331>.

60. Рябов А. Российские интересы и стратегии на Южном Кавказе / А. Рябов. // Южный Кавказ – 20 лет независимости / А. Рябов. – Тбилиси: Фонд Фридриха Эберта, 2011. – С. 285–307.

61. Статут Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс] // Організація Об'єднаних Націй – Режим доступу до ресурсу: http://www.un.org.ua/images/UN_Charter_Ukrainian.pdf.

62. Статут Організації Чорноморського економічного співробітництва [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_009#Text.

63. Стратегия национальной безопасности Республики Армения [Електронний ресурс] // Министерство иностранных дел Республики Армения – Режим доступу до ресурсу: <https://www.mfa.am/ru/security-and-defense>.

64. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года [Електронний ресурс] // Президент России. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: <http://kremlin.ru/supplement/424>.

65. Хаиндрава И. Кавказский дом по тбилисскому проекту [Електронний ресурс] / И. Хаиндрава. // Россия в глобальной политике. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <https://globalaffairs.ru/articles/kavkazskij-dom-po-tbilisskomu-proektu/>.

66. Хальбах У. Европейский Союз на Южном Кавказе: история нерешительного сближения. / У. Хальбах. // Южный Кавказ – 20 лет независимости / У. Хальбах. – Тбилиси: Фонд Фридриха Эберта, 2011. – С. 333–350.

67. Шарашенидзе Т. Политика перезагрузки и ее влияние на Грузию / Т. Шарашенидзе. // В поисках путей нормализации российско-грузинских отношений, / Т. Шарашенидзе. – Тбилиси: Грузинский фонд стратегических и международных исследований, 2014. – С. 45–50.

68. Юнусов А. Азербайджан в начале XXI века: конфликты и потенциальные угрозы / А. Юнусов. – Баку: Институт мира и демократии, 2007. – 245 с.

69. Юнусов А. Независимый Азербайджан двадцать лет спустя / А. Юнусов. // Южный Кавказ – 20 лет независимости / А. Юнусов. – Тбилиси: Фонд Фридриха Эберта, 2011. – С. 66–87.

70. Якубовський С. О. Принципи державного регулювання національної економіки в умовах глобалізації / С. О. Якубовський, Є. І.

Масленніков, В. В. Белякова. // Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка. – 2017. – №22. – С. 65–69.

71. Якубовський С. О. Диверсифікація ринку природного газу ЄС та України в умовах транснаціоналізації міжнародного бізнесу / С. О. Якубовський. // Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка.. – 2017. – №22. – С. 18–21.

72. Abrahamyan E. Geopolitical Implications Amid Armenia's Velvet Revolution [Електронний ресурс] / E. Abrahamyan, M. Ter-Oganesyan. // The National Interest. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://nationalinterest.org/feature/geopolitical-implications-amid-armenias-velvet-revolution-25823>.

73. Abushov K. Policing the near abroad: Russian foreign policy in the South Caucasus / K. Abushov. // Australian Journal of International Affairs. – 2009. – №2. – P. 187–212.

74. Alieva L. Resolution of the Nagorno Karabakh Conflict: Hostage to Unfavorable Power Balance and Internal Political Stagnation / L. Alieva. // Post-Soviet Conflicts Revisited / L. Alieva. – Bern: Peter Lang, 2013. – P. 63–82.

75. Alieva L. The EU's Uneven Soft Power Influence in the Eastern Neighbourhood, and the Case of Azerbaijan: Failure of Democracy Promotion or Convergence of Interests? [Електронний ресурс] / L. Alieva // CNIS. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://pdfs.semanticscholar.org/5e76/705c78fc62e81282f55bb74232de15e9c4d9.pdf>.

76. Allison R. Russia Resurgent? Moscow's Campaign to “Coerce Georgia to Peace” / R. Allison. // International Affairs. – 2008. – №6. – P. 1145 – 1171.

77. Aprasidze D. 25 Years of Georgia's Democratization: Still Work in Progress / D. Aprasidze. // 25 Years of Independent Georgia. Achievements and Unfinished Projects / D. Aprasidze. – Tbilisi: Ilia State University & Konrad-Adenauer-Stiftung, 2016. – P. 91–129.

78. Aprasidze D. Lost in Democratization and modernization: What next in Georgia? / D. Aprasidze. // *Caucasus Analytical Digest*. – 2009. – №2. – P. 9–11.
79. Aprasidze D. The Bureaucratic-Patrimonial State in Georgia: Has the “Rose Revolution” Given It a New Lease of Life. / D. Aprasidze. // *Central Asia and the Caucasus*. – 2004. – №25. – P. 42–48.
80. Atanesyan A. Democratization in Armenia: Some Trends of Political Culture and Behavior / A. Atanesyan, V. Sahakyan // *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. – 2006. – №3. – P. 347–354.
81. Aublaa M. Possible Challenges to the Republic of Abkhazia in the Focus of Trump Administration’s Geopolitical Interests in the South Caucasus / M. Aublaa. // *Kafkasya Çalışmaları*. – 2018. – №6. – P. 307–324.
82. Babayan N. The European Union’s Democracy-building Efforts in Conflict-affected States in the South Caucasus [Электронный ресурс] / N. Babayan. // *International IDEA*. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/eu-democracy-building-efforts-in-conflict-affected-states-in-the-south-caucasus.pdf>.
83. Bader M. Understanding Party Politics in the Former Soviet Union: Authoritarianism, Volatility and Incentive / M. Bader. // *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* – 2009. – №2. – P. 100–120.
84. Barner–Berry C. The politics of change. The transition of former Soviet Union / C. Barner–Berry, C. A. Hoby. – New York: St. Martin`s Press, 1995. – 360 p.
85. Berglund C. Redefining the Nation: From Ethnic Fragmentation to Civic Integration? / C. Berglund, T. Blauvelt. // *25 Years of Independent Georgia: Achievements and Unfinished Projects* / C. Berglund, T. Blauvelt. – Tbilisi: Ilia State University & Konrad-Adenauer-Stiftung, 2016. – P. 11–55.
86. Bertelsmann Transformation Index 2003. Armenia [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: https://www.bti-project.org/content/en/downloads/reports/country_report_2003_ARM.pdf

87. Black Sea Synergy: Review of a Regional Cooperation Initiative period 2015-2018 [Электронный ресурс] // Council of the European Union. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7119-2019-INIT/en/pdf>.
88. Brusylovska O. Systemic Transformation of the Region Eastern Europe (1989-2004) / O. Brusylovska. – Saarbrücken, 2016. – 328 p.
89. Brusylovska O. Russian Politics Toward Ukraine: was there Ever a Strategic Partnership? / O. Brusylovska, I. Koval. // Przegląd Strategiczny. – 2019. – №12. – P. 131–144.
90. Brusylovska O., Glebov S. “Russian World” in the Black Sea Region: The Case of Ukraine / O. Brusylovska, S. Glebov. // Baltic-Black Sea Regionalisms / O. Brusylovska, S. Glebov. – Cham: Springer, 2019. – P. 225–234.
91. Brusylovska O. Political transformations in the post-Soviet states: Methodological approaches and research problems / O. Brusylovska. // Odesa National University Herald. Sociology and Politics. – 2017. – №2. – P. 11–17.
92. BTI 2018 Country Report — Armenia [Электронный ресурс] // Bertelsmann Stiftung. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: https://www.bti-project.org/content/en/downloads/reports/country_report_2018_ARM.pdf.
93. Bunce V., McFaul M., Stoner-Weiss K. The Changing Character of the Global Struggle for Democracy / V. Bunce, M. McFaul, K. Stoner-Weiss. — New York: Cambridge University Press, 2010. – 360 p.
94. Bunce V.J., Wolchik S.L. International Diffusion and Postcommunist Electoral Revolutions / V.J. Bunce, S.L. Wolchik. // Communist and Post-Communist Studies. – 2006. – №39. – P. 283–304.
95. Buzan B. Regions and Powers: The Structure of International Security / B. Buzan, O. Wæver. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 570 p.
96. Carothers T. The End of the Transition Paradigm / T. Carothers. // Journal of Democracy. – 2002. – №1. – P. 5–21.

97. Chapichadze K. The US South Caucasian Policy Under Donald Trump / K. Chapichadze. // *Ante Portas – Studia nad Bezpieczeństwem*. – 2018. – №1. – P. 55–60.
98. Chehabi H. E., J. Linz J. *Sultanistic Regimes* / H. E. Chehabi, Linz J. – London: The Johns Hopkins University Press, 1998. – 296 p.
99. Collins K. Clans, pacts, and politics in Central Asia / K. Collins. // *Journal of Democracy*. – 2002. – №3. – P. 137–152.
100. Communication 823 (2008) from the Commission to the European Parliament and the Council [Электронный ресурс] // Commission of the European Communities. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2008/EN/1-2008-823-EN-F1-1.Pdf>.
101. Cooley A. Georgia: The Interconnections between Democracy and Security / A. Cooley, L. Mitchell. // *Caucasus Analytical Digest*. – 2010. – №17. – P. 2–3.
102. Cornell S. The Impact of the Ukraine and Syria Conflicts on the Geopolitics of the South Caucasus / S. Cornell. // *Geopolitics and Security: A New Strategy for the South Caucasus* / S. Cornell. – Tbilisi: Konrad-Adenauer-Stiftung Regional Program South Caucasus, 2018. – P. 231–265.
103. Countries and Territories [Электронный ресурс] // Freedom House – Режим доступа до ресурсу: <https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores>.
104. Dawisha K. The Making of Foreign Policy in Russia and the New States of Eurasia / K. Dawisha, S. F. Starr. – New York: Routledge, 1995. – 376 p.
105. Delcour L. The Internal-external Nexus in the Eastern Partnership: Consequences of the EU's Crisis for the South Caucasus / L. Delcour, H. Kostanyan. // *Geopolitics and Security: A New Strategy for the South Caucasus* / L. Delcour, H. Kostanyan. – Tbilisi: Konrad-Adenauer-Stiftung Regional Program South Caucasus, 2018. – P. 207–230.

106. Democracy and Authoritarianism in the Postcommunist World / Edited by V. Bunce, M. Mcfaul, K. Stoner–Weiss. – New York: Cambridge University Press. – 2010. – 361 p.

107. Diamond L. Is the Third Wave Over? / L. Diamond. // Journal of Democracy. – 1996. – №3. – P. 20–37.

108. Diamond L. J. Thinking about Hybrid Regimes Journal of Democracy / L. J. Diamond. // Journal of Democracy. – 2002. – №2. – P. 21–35.

109. Dubovyk V. Defying marginality: explaining Ukraine's and Georgia's drive towards Europe / V. Dubovyk, K. Kakachia, B. Lebanidze. // Journal of Contemporary European Studies. – 2019. – №2. – P. 451–462.

110. Dubovyk V. EU – U.S. Relations under President Trump / V. Dubovyk. // Prospects of Development in EU Politics: Global and Regional Dimensions / V. Dubovyk. – Odesa: Odesa Mechnikov National University Press, 2019. – P. 116–135.

111. Dubovyk V. The Changing Face of Black Sea Security [Электронный ресурс] / V. Dubovyk. // PONARS Eurasia. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.ponarseurasia.org/article/changing-face-black-sea-security>.

112. Dubovyk V. The Implications of the Crimean Annexation for Black Sea Security [Электронный ресурс] / V. Dubovyk. // PONARS Eurasia. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.ponarseurasia.org/article/implications-crimean-annexation-black-sea-security>.

113. Dubovyk V. Ukraine and Georgia: How Much of a Common Faith? [Электронный ресурс] / V. Dubovyk. // Georgian Institute of Politics. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <http://gip.ge/ukraine-and-georgia-how-much-of-a-common-faith/>.

114. Efe H. Foreign Policy of the European Union Towards the South Caucasus / H. Efe. // International Journal of Business and Social Science. – 2012. – №17. – P. 187–199.

115. Farajirad A. Russia`s Foreign Policy toward the Caucasus under Vladimir Putin / A. Farajirad, A. Khezerzade. // *Central Asia and the Caucasus*. – 2010. – №4. – P. 20–40.

116. Fish M. S. The Impact of the 1999–2000 Parliamentary and Presidential Elections on Political Party Development / M. S. Fish. // *The 1999–2000 Elections in Russia Their Impact and Legacy* / M. S. Fish. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – P. 186–212.

117. Fisun O. A. Developing Democracy or Competitive Neopatrimonialism? The Political Regime of Ukraine in Comparative Perspective [Электронный ресурс] / O. A. Fisun. – 2003. – Режим доступа до ресурсу: https://www.researchgate.net/profile/Oleksandr_Fisun/publication/310502143_Developing_Democracy_of_Competitive_Neopatrimonialism_The_Political_Regime_of_Ukraine_in_Comparative_Perspective/links/58305d9808ae102f0731c73c/Developing-Democracy-of-Competitive-Neopatrimonialism-The-Political-Regime-of-Ukraine-in-Comparative-Perspective.pdf.

118. Freedom in the World 2018 [Электронный ресурс] // Freedom House. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/FreedomintheWorld2018COMPLETEBOOK_0.pdf.

119. Gel'man V. Post–Soviet Transitions and Democratization: Towards Theory–Building / V. Gel'man. // *Democratization*. – 2003. – №2. – P. 87–104.

120. Georgia 3-25 November 2003 OSCE/ODIHR Election Observation Mission [Электронный ресурс] // OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. – 2003. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.osce.org/odihr/elections/georgia/17822?download=true>

121. Georgia Extraordinary Parliamentary Presidential Elections 5 January 2008 OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report [Электронный ресурс] // OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.osce.org/odihr/elections/georgia/30959?download=true>

122. Georgia Extraordinary Presidential Election 4 January 2004 OSCE/ODIHR Election Observation Mission [Электронный ресурс] // OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. – 2004. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.osce.org/odihr/elections/georgia/24600?download=true>

123. Georgia Local Elections 21 October and 12 November 2017 OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report [Электронный ресурс] // OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.osce.org/odihr/elections/georgia/373600?download=true>

124. Georgia Parliamentary Elections 1 October 2012 OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report [Электронный ресурс] // OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.osce.org/odihr/elections/98399?download=true>

125. Georgia Parliamentary Elections 21 May 2008 OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report [Электронный ресурс] // OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.osce.org/odihr/elections/georgia/33300?download=true>

126. Georgia Parliamentary Elections 8 and 30 October 2016 OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report [Электронный ресурс] // OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.osce.org/odihr/elections/georgia/297551?download=true>

127. Georgia Partial Parliamentary Elections 28 March 2004 OSCE/ODIHR Election Observation Mission Report <https://www.osce.org/odihr/elections/georgia/34196?download=true>

128. Georgia's Libertarian Revolution Part One: Georgia as a Model [Электронный ресурс] // European Stability Initiative. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: https://www.esiweb.org/pdf/esi_-_georgias_libertarian_revolution_-_part_one_-_georgia_as_a_model_-_10_april_2010.pdf.

129. German T. Heading west? Georgia's Euro-Atlantic path / T. German. // *International Affairs*. – 2015. – №3. – P. 601–614.
130. Giragosian R. Promise and Peril: the Armenia-Russia-Iran Axis / R. Giragosian. // *Geopolitics and Security. A New Strategy for the South Caucasus* / R. Giragosian. – Tbilisi: Konrad-Adenauer-Stiftung Regional Program South Caucasus, 2018. – P. 177–206.
131. Glebov S. The EU's Policy of Integration in the Context of European Regionalization / Glebov // *Prospects of Development in EU Politics: Global and Regional Dimensions* / S. Glebov. – Odesa: Odessa Mechnikov National University Press, 2019. – P. 20–32.
132. Glebov S. War as an Instrument: the Five-Day War and Political Crisis in Ukraine [Електронний ресурс] / S. Glebov // *Georgian Institute of Politics*. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://gip.ge/war-as-an-instrument-the-five-day-war-and-political-crisis-in-ukraine/>.
133. Glebov S. Borders of In/Security in the “Border” Regions of the Black Sea and the Case of Ukraine: Social Spaces, Identity, and Military Power / S. Glebov. // *Old Borders – New Challenges, New Borders – Old Challenges: De-bordering and Re-Bordering in Contemporary Europe* / S. Glebov. – Berlin: Logos Verlag Berlin, 2019. – P. 19–30.
134. Glebov S. From “Europe of The Regions” to “The Regions of Europe”: Does Fragmentation in the Black Sea Region Make the EU Safer? / S. Glebov. // *UA: Ukraine Analytica*. – 2019. – №2. – P. 27–35.
135. Glebov S. Russia's Policy towards the Black Sea Region and EU-Russia Relations / S. Glebov. // *Avoiding a New “Cold War”: The Future of EU-Russia Relations in the Context of the Ukraine Crisis* / S. Glebov. – London: LSE Ideas, 2016. – P. 57–63.
136. Glebov S. Separatism and disputed territories (the case of Ukraine) / S. Glebov. // *Theorizing Security in the Eastern European Neighbourhood: Issues and Approaches* / S. Glebov. – Bratyslava, Kyiv: Vistka, 2018. – P. 28–40.

137. Glebov S. Ukraine between Russia and the West: Russian Challenge to Euro-Atlantic Security / S. Glebov. // *Russia in the Changing International System* / S. Glebov. – Cham: Springer Nature Switzerland AG, 2019. – P. 153–168.
138. Gogolashvili K. In Search of the European Perspective: Georgia after the Association Agreement. / K. Gogolashvili. // *Geopolitics and Security: A New Strategy for the South Caucasus* / K. Gogolashvili. – Tbilisi: Konrad-Adenauer-Stiftung Regional Program South Caucasus, 2018. – P. 101–127.
139. Guliyev F. Oil Wealth, Patrimonialism, and the Failure of Democracy in Azerbaijan / F. Guliyev. // *Caucasus Analytical Digest*. – 2009. – №2. – P. 2–5.
140. Guliyev F. Post-Soviet Azerbaijan: Transition to Sultanistic Semiauthoritarianism? An Attempt at Conceptualization / F. Guliyev. // *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. – 2005. – №3. – P. 393–435.
141. Hamowy R. *The Encyclopedia of Libertarianism* / R. Hamowy. – Thousand Oaks: SAGE Publications, 2008. – 664 p.
142. Heinrich A. The Formal Political System in Azerbaijan / A. Heinrich. // *Caucasus Analytical Digest*. – 2011. – №24. – P. 2–5.
143. Heinrich A. The Formal Political System in Azerbaijan and Kazakhstan. A Background Study [Электронный ресурс] / A. Heinrich. // *Arbeitspapiere und Materialien – Forschungsstelle Osteuropa*. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.forschungsstelle.uni-bremen.de/UserFiles/file/06-Publikationen/Arbeitspapiere/fsoap107.pdf>.
144. Huntington S. P. *The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century* / S. P. Huntington. – Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1993. – 384 p.
145. Huseynov T. The EU and Azerbaijan: Destination Unclear / T. Huseynov. // *Europe in Dialogue*. – 2009. – №1. – P. 49–89.
146. Ishiyama J. An Oasis of Democracy in an Authoritarian Sea? Civil Society, Social, and Institutional Trust in Georgia / J. Ishiyama, L. Mezvrishvili,

N. Zhgenti. // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2018. – №51. – С. 19–26.

147. Ishiyama J. Superpresidentialism and Political Party Development in Russia, Ukraine, Armenia and Kyrgyzstan / J. Ishiyama, R. Kennedy. // *Europe Asia Studies*. – 2008. – №8. – P. 1177–91.

148. Iskandaryan A. War, Business and Politics: Informal Networks and Formal Institutions in Armenia. / A. Iskandaryan, H. Mikaelian, S. Minasyan. – Yerevan: Caucasus Institute, 2016. – 144 p.

149. Jayhun M. Azerbaijan and the Caspian Basin: Pipelines and Geopolitics / M. Jayhun. // *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. – 1998. – №1. – P. 28–34.

150. Kakachia K. Challenges to the South Caucasus regional security aftermath of Russian–Georgian conflict: Hegemonic stability or new partnership? / K. Kakachia. // *Journal of Eurasian Studies*. – 2011. – №1. – P. 15–20.

151. Kakachia K. Georgia`s Protracted Transition: Civil Society, Party Politics and Challenges to Democratic Transformation / K. Kakachia, B. Lebanidze. // *25 Years of Independent Georgia. Achievements and Unfinished Projects* / K. Kakachia, B. Lebanidze. – Tbilisi: Ilia State University & Konrad-Adenauer-Stiftung, 2016. – P. 130–161.

152. Kakachia K., Pataraiia T., Cecire M. Networked Apathy: Georgian Party Politics and the Role of Social Media / K. Kakachia, T. Pataraiia, M. Cecire. // *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. – 2014. – №2. – P. 255–276.

153. Kalyuzhnova Y. The EU and the Caspian Sea region: An energy partnership? / Y. Kalyuzhnova. // *Economic Systems*. – 2005. – №1. – P. 59–76.

154. Karl T. L. The Perils of the Petro–State: Reflections on the Paradox of Plenty / T. L. Karl. // *Journal of International Affairs*. – 1999. – №53. – P. 31–48.

155. Kaufman S. J. Ethnic Fears and Ethnic War In Karabagh [Электронный ресурс] / Kaufman. – 1998. – Режим доступа до ресурсу: <https://csis-website->

prod.s3.amazonaws.com/s3fspublic/legacy_files/files/media/csis/pubs/ruseur_wp_008.pdf.

156. Kirova I. Public Diplomacy and Conflict Resolution: Russia, Georgia and the EU in Abkhazia and South Ossetia [Электронный ресурс] / I. Kirova. // CPD Perspectives on Public Diplomacy. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.uscpublicdiplomacy.org/sites/uscpublicdiplomacy.org/files/useruploads/u35361/2012%20Paper%207.pdf>.

157. Koval I. Post – Communist Transformation after 2004: Cases of Poland and Hungary / I. Koval, O. Brusylovska. // Man, Society, Politics: Topical Challenges of the Modernity / I. Koval, O. Brusylovska. – Lviv-Torun: Liha-Pres, 2019. – P. 56–71.

158. Koch S. Decentralization vs Centralization: Scenarios of Regional Development of Ukraine in the Context of Internal Stability Establishment. / S. Koch, Y. Uzun. // Przegląd Strategiczny. – 2020. – №13. – P. 243–262.

159. Krouse R. W. Polyarchy & Participation: The Changing Democratic Theory of Robert Dahl / R.W. Krouse. // Polity. – 1982. – №3. – P. 441–463.

160. Kubicek P. Energy Politics and Geopolitical Competition in the Caspian Basin / P. Kubicek. // Journal of Eurasian Studies. – 2013. – №2. – P. 171–180.

161. Lanskoj M. Georgia's year of Turmoil. Journal of Democracy / M. Lanskoj, G. Areshidze. // Journal of Democracy. – 2008. – №4. – P. 154–167.

162. Levitsky S. Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War (Problems of International Politics) / S. Levitsky, A. Lucan. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 536 p.

163. Levitsky S. Competitive Authoritarianism: The Origins and Dynamics of Hybrid Regimes in the Post–Cold War Era [Электронный ресурс] / S. Levitsky, L. A. Way. – Режим доступа до ресурсу: <http://homes.ieu.edu.tr/~ibagdadi/INT435/Readings/General/Levitsky-Way-Stanford%20-%20Competitive%20Authoritarianism.pdf>.

164. Levitsky S., Way L. A. The Rise of Competitive Authoritarianism / S. Levitsky, L. A. Way. // *Journal of Democracy*. – 2002. – №2. – P. 51–65.
165. Linz J. J., Stepan A. Toward Consolidated Democracies / J. J. Linz J., A. Stepan. // *Journal of Democracy*. – 1996. – №2. – P. 14–33.
166. MacFarlane S. N. Georgia's Security Predicament / S. N. MacFarlane. // *25 Years of Independent Georgia. Achievements and Unfinished Projects* / S. N. MacFarlane. – Tbilisi: Ilia State University & Konrad-Adenauer-Stiftung, 2016. – P. 208–236.
167. MacFarlane S. N. Two Years of the Dream: Georgian Foreign Policy During the Transition [Электронный ресурс] / S. N. MacFarlane. // Chatham House. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/20150529GeorgianForeignPolicyMacFarlane.pdf>.
168. Makarychev A. Russia's Cooperative Hegemony in the South Caucasus: A Retrospective Actualization of the Model / A. Makarychev, A. Yatsyk. // *Geopolitics and Security A New Strategy for the South Caucasus* / A. Makarychev, A. Yatsyk. – Berlin: German Council on Foreign Relations, 2018. – P. 74–100.
169. Maksymenko I. Conflicts and Security Threats in the Wider Black Sea Region / I. Maksymenko, M. Vorotnyuk. // *Black Sea Calling* / I. Maksymenko, M. Vorotnyuk. – Vienna: Favorita Papers. – P. 72–77.
170. March L. Is Nationalism Rising in Russian Foreign Policy? / L. March. // *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. – 2011. – №3. – P. 187–208.
171. Markarov A. Armenia's Foreign Policy Priorities. Are There Any Major Changes Following the Spring 2018 Political Transformation? / A. Markarov. // *Caucasus Analytical Digest*. – 2018. – №104. – P. 3–7.
172. Matsiyevsky Y. Informal Institutions in Hybrid Regimes: The Case of Ukraine [Электронный ресурс] / Y. Matsiyevsky. // *Institute of Slavic, East European, and Eurasian Studies*. – 2012. – Режим доступа до ресурсу:

<https://pdfs.semanticscholar.org/1341/fb299c5b51bc1fcd58b7cca079477f99bc43.pdf>.

173. McCwire M. NATO Expansion: “A Policy Error of Historic Importance” / M. McCwire. // *International Affairs*. – 2008. – №6. – P. 1281–1301.

174. McFaul M. The “International System” as the Link between Third and Fourth Wave Models of Democratization / M. McFaul. // *CRDDL Working Paper*. – 2006. – №58. – P. 3–29.

175. McFaul M. The Forth Wave of Democracy and Dictatorship. Noncooperative Transitions in the Postcommunist World / M. McFaul. // *World Politics*. – 2002. – №54. – P. 212–244.

176. Mchedlishvili G. Changing Perceptions of the West in the South Caucasus: Adoration No More [Электронный ресурс] / G. Mchedlishvili. // Chatham House. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2016-02-12-west-south-caucasus-mchedlishvili-final.pdf>.

177. Meissner H. Informal Politics in Azerbaijan: Corruption and Rent-Seeking Patterns / H. Meissner. // *Caucasus Analytical Digest*. – 2011. – №24. – P. 6–9.

178. Mikaelian H. War, Business and Politics: Informal Networks and Formal Institutions in Armenia. / H. Mikaelian, S. Minasyan. – Yerevan: Caucasus Institute, 2016. – 144 с.

179. Mitchell L. Georgia’s Rose Revolution / L. Mitchell. // *Current History*. – 2004. – №675. – P. 342–348.

180. Moga T. Forging Good Societies in the EU's Eastern Neighbourhood / T. Moga. // *European Journal of Science and Theology*. – 2013. – №2. – P. 65–72.

181. Morlino L. Hybrid Regimes or Regimes in Transition? [Электронный ресурс] / L. Morlino. // *FRIDE’s Working Papers*. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: http://fride.org/download/WP70-Hybrid_regimes_ENG_sep08.pdf.

182. Mouravi G. T. External Political Actors and Influences in the South Caucasus / G. T Mouravi. // *Sociology and Anthropology*. – 2016. – №.8. – P. 698–709.

183. National Security Concept of Georgia [Электронный ресурс] // Ministry of Defense of Georgia – Режим доступа до ресурсу: <https://mod.gov.ge/uploads/2018/pdf/NSC-ENG.pdf>.

184. National Security Concept of the Republic of Azerbaijan [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://www.files.ethz.ch/isn/154917/Azerbaijan2007.pdf>.

185. Nations in Transit 2017. Azerbaijan [Электронный ресурс] // Freedom House – Режим доступа до ресурсу: <https://freedomhouse.org/country/azerbaijan/nations-transit/2017>.

186. Nations in Transit 2018 - Georgia [Электронный ресурс] // Freedom House. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.refworld.org/docid/5b3cc28d4.html>.

187. Nations in transit: Georgia [Электронный ресурс] // Freedom House – Режим доступа до ресурсу: <https://freedomhouse.org/country/georgia/nations-transit/2020>.

188. Newnham R. E. Georgia on My Mind? Russian Sanctions and the End of the “Rose Revolution” / R. Newnham. // *Journal of Eurasian Studies*. – 2015. – №2. – P. 161–170.

189. Nixey J. The South Caucasus: Drama on Three Stages [Электронный ресурс] / J. Nixey. // Chatham House. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Americas/us0510_nixey.pdf.

190. Nodia G. The Political Landscape of Georgia / G. Nodia, A. P. Scholtbach. – Delft: Eburon Delft, 2006. – 268 p.

191. Nodia G. The Story of Georgia’s State-Building: Dramatic but Closer to Completion / G. Nodia. // *25 Years of Independent Georgia. Achievements and*

Unfinished Projects / Nodia. – Tbilisi: Ilia State University & Konrad-Adenauer-Stiftung, 2016. – P. 56–90.

192. Nuriyev E. EU Policy in the South Caucasus: A view from Azerbaijan [Электронный ресурс] / E. Nuriyev. // CEPS. – 2007. – Режим доступа до ресурсу: https://www.files.ethz.ch/isn/34100/272_EU%20Policy%20in%20the%20South%20Causasus.pdf.

193. O'Donnell G. Illusions about Consolidation / G. O'Donnell. // Journal of Democracy. – 1996. – №2. – P. 34–51.

194. O'Donnell G. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, P. C. Schmitter. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. – 96 p.

195. Oliker O. Faultlines of Conflict in Central Asia & the South Caucasus / O. Oliker, T. S. Szayna. – Santa Monica: Rand Publishing, 2003. – 408 p.

196. OSCE/ODIHR Election Observation Mission Report Georgia Presidential Election 27 October 2013 [Электронный ресурс] // OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. – 2004. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.osce.org/odihr/elections/110301?download=true>.

197. Ottaway M. Democracy Challenged: The Rise of Semi-Authoritarianism / M. Ottaway. – Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 2003. – 256 p.

198. Panossian R. Post-Soviet Armenia: Nationalism and Its (Dis)contents / R. Panossian. // After Independence: Making and Protecting the Nation in Postcolonial and Postcommunist States / R. Panossian. – Ann Arbor: University of Michigan Press. – P. 225–247.

199. Paul A. The EU and the South Caucasus 25 Years Since Independence [Электронный ресурс] / A. Paul. // Heinrich Böll Stiftung. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <https://eu.boell.org/en/2016/11/25/eu-and-south-caucasus-25-years-independence>.

200. Pashaieva K. F. Sultanism and Semi-Authoritarianism in Post-Soviet Azerbaijan / K. F. Pashaieva. // Odesa National University Herald. Sociology and Politics. – 2018. – №2. – P. 105–114.

201. Pashaieva K. Energy Resources of the South Caucasus Region: the Political and Security Dimensions / K. Pashaieva. // Politicus. – 2019. – №5.– P. 54 – 58.

202. Pashaieva K. Azerbaijan and the Security Complex of the South Caucasus / K. Pashaieva. // Reality of Politics. Estimates – Comments – Forecasts. – 2020. – P. 13–29.

203. Pearce K. E. Political Trust in the Post-coup Attempt Republic of Armenia / K. E. Pearce. // Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization. – 2010. – №19. – P. 58–83.

204. Petrosyan D. The Political System of Armenia: Form and Content / D. Petrosyan. // Caucasus Analytical Digest. – 2010. – №17. – P. 8–12.

205. Policy Recommendations Adopted in 2010 by NATO Parliamentary Assembly [Электронный ресурс] // International Secretariat – Режим доступа до ресурсу: <http://www.ft.dk/samling/20101/almdel/npa/bilag/13/953895.pdf>.

206. Pipchenko N. Current Challenges to the EU Integration Policy / N. Pipchenko, I. Makarenko, M. Ryzhkov. // On-Line Journal Modelling the New Europe. – 2019. – №31. – P. 37–60.

207. Pipchenko N. Promotion of Ukraine's cultural diplomacy in the EU / N. Pipchenko, T. Moskalenko. // Politologija. – 2017. – №2. – P. 124–154.

208. Pipchenko N. Foreign policy factors of public diplomacy: comparative context of changes during 2013-2018 / N. Pipchenko, M. Ryzhkov. // Actual Problems of International Relations. – 2019. – №140. – P. 36–46.

209. Republic of Armenia Parliamentary Election 12 May 2007 OSCE/ODIHR Election Observation Mission Report [Электронный ресурс] // OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. – 2007. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.osce.org/odihr/elections/armenia/26606?download=true>

210. Republic of Armenia Parliamentary Elections 2 April 2017 OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report [Электронный ресурс] // OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.osce.org/files/f/documents/6/7/328226.pdf>.

211. Republic of Armenia Presidential Election 19 February 2008 OSCE/ODIHR Election Observation Mission Report [Электронный ресурс] // OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.osce.org/odihr/elections/armenia/32115?download=true>

212. Republic of Azerbaijan Early Presidential Election 11 April 2018 OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report [Электронный ресурс] // OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. – 2003. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.osce.org/odihr/elections/azerbaijan/388580?download=true>

213. Republic of Azerbaijan Presidential Election 15 October 2003 OSCE/ODIHR Election Observation Mission Report [Электронный ресурс] // OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. – 2003. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.osce.org/odihr/elections/azerbaijan/13467?download=true>

214. Resolution 1633: The consequences of the war between Georgia and Russia [Электронный ресурс] // Parliamentary Assembly. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17681>.

215. Rommens T. The Eastern Partnership in Georgia: Europeanizing Civil Society? / T. Rommens. // Communist and Post-Communist Studies. – 2017. – №2. – P. 113–123.

216. Ross M. Does Oil Hinder Democracy? / M. Ross. // World Politics. – 2001. – №3. – P. 325–361.

217. Rumer E. B. Toward a Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region [Электронный ресурс] / E. B. Rumer, J. Simon. // Institute for National

Strategic Studies National Defense University. – 2006. – Режим доступа до ресурсу:

https://www.files.ethz.ch/isn/49706/200604_Toward%20Euro%20Atlantic%20Strategy.pdf.

218. Russian Federation: Draft Resolution [Электронний ресурс] // United Nations Security Council. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Georgia%20Blue%20draft%20resolution.pdf>.

219. Rustow D. A. Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model / D. A. Rustow. // Comparative Politics. – 1970. – №3. – P. 337–363.

220. Rutland P. Democracy and Nationalism in Armenia / P. Rutland. // Europe-Asia Studies. – 1994. – №5. – P. 839–861.

221. Sadri H. A. The Georgia Crisis: A New Cold War on the Horizon? / H. A. Sadri, N. L. Burns. // Caucasian Review of International Affairs. – 2010. – №2. – P. 126–144.

222. Sahakyan V. Democratization in Armenia: Some Trends of Political Culture and Behavior / V. Sahakyan, A. Atanesyan. // Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization. – 2006. – №3. – P. 347–354.

223. Shafee F. New Geopolitics of the South Caucasus / F. Shafee. // Caucasian Review of International Affairs. – 2010. – №2. – P. 184–186.

224. Shahbazov F. John Bolton's Caucasus Trip: Growing US Influence in Region? [Электронний ресурс] / F. Shahbazov. // Eurasia Daily Monitor. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <https://jamestown.org/program/john-bolton-s-caucasus-trip-growing-us-influence-in-region/>.

225. Shahnazaryan D. The South Caucasus: Problems of Stability and Regional Security / D. Shahnazaryan. // Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization. – 2006. – №3. – P. 355–360.

226. Shapovalova N. EU Democracy Promotion in the Eastern Neighbourhood: a Turn to Civil Society? [Электронний ресурс] / N. Shapovalova, R. Youngs. // FRIDE's Working Papers. – 2012. – Режим доступа

до

ресурсы:

https://www.files.ethz.ch/isn/156623/WP_115_EU_democracy_promotion_in_the_Eastern_neighbourhood.pdf.

227. Shiryev Z. NATO and the South Caucasus: The Impact of the Northern Distribution Network / Z. Shiryev. // Northern Distribution Network: Redefining Partnerships within NATO and beyond / Z. Shiryev. – Riga: Latvian Institute of International Affairs, 2013. – P. 135–168.

228. Shelest H. Foreign Policy Particularities of the De Facto States in the Black Sea Region / H. Shelest // Security, Democracy and Development in the Southern Caucasus and the Black Sea Region / H. Shelest. – Bern: Peter Lang, 2015. – P. 249–265.

229. Shelest H. After the Ukrainian crisis: Is there a place for Russia? / H. Shelest. // Journal Southeast European and Black Sea Studies. – 2015. – №2. – P. 191–201.

230. Shelest H. Black Sea Policy of Ukraine / H. Shelest, Y. Gaber, A. Fylypenko. // UA: Ukraine Analytica. – 2020. – №1. – P. 37–42.

231. Simão L. The EU's Neighborhood Policy and the South Caucasus: Unfolding New Patterns of Cooperation / L. Simão, M. R. Freire. // Caucasian Review of International Affairs. – 2008. – №4. – P. 225–239.

232. Simão L. The European Union's New Eastern Partnership Policy / L. Simão. // Geopolitics and Security: A New Strategy for the South Caucasus / L. Simão. – Tbilisi: Konrad-Adenauer-Stiftung Regional Program South Caucasus, 2008. – P. 18–44.

233. Siroky D. S. Guns, Roses and Democratization: Huntington's Secret Admirer in the Caucasus / D. S. Siroky, D. Aprasidze. // Democratization. – 2011. – №6. – P. 1227–1245.

234. Statement by the OSCE Minsk Group Co-Chair countries at the L'Aquila Summit [Электронный ресурс] // OSCE. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.osce.org/mg/51152>.

235. Strimbovski S. Azerbaijan's Balanced Foreign Policy Trapped in a Volatile Geopolitical Context / A. Strimbovski. // *EUROPOLITY*. – 2015. – №2. – P. 121–134.

236. Stronski P. U.S. Policy Toward the South Caucasus: Take Three [Электронный ресурс] / P. Stronski, R. Sokolsky, E. Rumer. // *Carnegie Endowment for International Peace*. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://carnegieendowment.org/2017/05/31/u.s.-policy-toward-south-caucasus-take-three-pub-70122>.

237. Sultanova S. Challenging the Aliyev Regime: Political opposition in Azerbaijan / S. Sultanova. // *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. – №1. – P. 15–37.

238. Suny R. G. The Pawn of Great Powers: The East–West Competition for Caucasia / R. G. Suny. // *Journal of Eurasian Studies*. – 2010. – №1. – С. 10–25.

239. Targamadze G. Georgia at the Crossroads [Электронный ресурс] / G. Targamadze. // *Chatham House*. – 2011. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Russia%20and%20Eurasia/061011summary.pdf>.

240. The Presidency Conclusions of the Brussels European Council [Электронный ресурс] // *Council of the European Union*. – 2007. – Режим доступа до ресурсу: https://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/92202.pdf.

241. The Role of Global and Regional Actors in the South Caucasus / O. Gafarlı, A. Anapiosyan, M. F. Öztarsu, K. Chapichadze. // *Caucasus Edition*. – 2016. – №1. – P. 35–71.

242. The World Factbook [Электронный ресурс] // *CIA* – Режим доступа до ресурсу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/am.html>.

243. Tolstrup J. Studying a Negative External Actor: Russia's Management of Stability and Instability in the “Near Abroad” / J. Tolstrup. // *Democratization*. – 2009. – №5. – P. 922–944.

244. Uchida S. What Kind of Role Should the European Union Play for Achieving Sustainable Peace in Georgia? / S. Uchida. // *Caucasus Analytical Digest*. – 2017. – №99. – P. 10–13.

245. Valiyev A. Azerbaijan's Policy toward EU Integration: Unrecognized Strategic Partner / A. Valiyev. // *Geopolitics and Security: A New Strategy for the South Caucasus* / A. Valiyev. – Tbilisi: Konrad-Adenauer-Stiftung Regional Program South Caucasus, 2018. – P. 128–152.

246. Welt C. Still Staging Democracy: Contestation and Conciliation in Postwar Georgia / C. Welt. // *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. – 2009. – №3. – P. 196–227.

247. Wertsch, J. V. Georgia as a Laboratory for Democracy / J. V. Wertsch. // *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. – 2005. – №4. – P. 519–535.

248. Yakubovskiy S. Impact of Foreign Investment Income on External Positions of Emerging Market Economies / S. Yakubovskiy, T. Rodionova, T. Derkach. // *Journal Transition Studies Review*. – 2019. – №26. – P. 71–81.

249. Yakubovskiy S. A. Development of the World Market of Information Technologies in the Conditions of Transnationalization of International Business / S. A. Yakubovskiy, A. Kavetskyi. // *Odessa National University Herald. Economy*. – 2018. – №2. – P. 12–15.

250. Yahyapour M. S. Hegemonic Challenges of Iran and Russia in the Transcaucasia Region / M. S. Yahyapour, M. GharehBeygi. // *Journal of Politics and Law*. – 2016. – №5. – P. 289–298.

251. Zolyan M. What to Expect from Armenia's New Leader [Электронный ресурс] / M. Zolyan. // *Carnegie Moscow Center*. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <https://carnegie.ru/commentary/76365>.

252. Waltz K. N. Theory of International Politics / K. N. Waltz. – Reading: Addison-Wesley Publishing Company, 1979. – 251 p.
253. Waltz K. N. Man, the State, and War: A Theoretical Analysis / K. N. Waltz. – Columbia: Columbia University Press, 2001. – 263 p.
254. 2002 Corruption Perceptions Index [Электронный ресурс] // Transparency International – Режим доступа до ресурсу: https://www.transparency.org/research/cpi/cpi_2002/0#results.
255. 2012 Corruption Perceptions Index [Электронный ресурс] // Transparency International – Режим доступа до ресурсу: <https://www.transparency.org/cpi2012/results>
256. 2017 Corruption Perceptions Index [Электронный ресурс] // Transparency International – Режим доступа до ресурсу: https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Pashaieva K. F. Sultanism and Semi-Authoritarianism in Post-Soviet Azerbaijan / K. F. Pashaieva. // Odesa National University Herald. Sociology and Politics. – 2018. – №2. – P. 105–114.
2. Пашаєва К. Ф. Внутрішньополітична трансформація Грузії на початку ХХІ століття / К. Ф. Пашаєва. // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. – 2018. – №21. – С. 139–147.
3. Пашаєва К. Ф. Теоретичні засади дослідження внутрішньополітичної трансформації Вірменії / К. Ф. Пашаєва. // Актуальні проблеми політики. – 2019. – №63. – С. 82 – 98.
4. Pashaieva K. Energy Resources of the South Caucasus Region: the Political and Security Dimensions / K. Pashaieva. // Politicus. – 2019. – №5.– P. 54 – 58.
5. Пашаєва К. Ф. Грузія в політиці Сполучених Штатів Америки щодо Південного Кавказу в постбіполярний період / К. Ф. Пашаєва. // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут. Політологія. Соціологія. Право». – 2019. – №4. – С. 84–88.
6. Пашаєва К. Ф. Азербайджан у південно-кавказькій політиці Російської Федерації [Електронний ресурс] / К. Ф. Пашаєва // Міжнародні відносини Серія «Політичні науки». – 2019. – Режим доступу до ресурсу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3890.

Статті в іноземних виданнях:

7. Пашаєва К. Ф. Економічний фактор політичної трансформації країн Південного Кавказу / К. Ф. Пашаєва // Evropský politický a právní diskurz. – 2020. – Svazek 7. – 5. vydání. – S. 26–32

8. Pashaieva K. Azerbaijan and the Security Complex of the South Caucasus / K. Pashaieva. // Reality of Politics. Estimates – Comments – Forecasts. – 2020. – P. 13–29.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

9. Пашаєва К. Ф. Політичні трансформації Республіки Вірменія на початку ХХІ століття / К. Ф. Пашаєва // Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 23–24 листопада 2018 року). / К. Ф. Пашаєва. – Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2018. – С. 96–99.

10. Пашаєва К. Ф. Політична трансформація незалежного Азербайджану / К. Ф. Пашаєва. // Збірник НТС історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка «Шевченківська весна - 2019». – 2019. – С. 249 – 252.

11. Пашаєва К. Ф. Відносини Російської Федерації та Республіки Вірменія у постбіполярний період / К. Ф. Пашаєва // Пріоритетні напрями наукових досліджень: філософський, політологічний та культурологічний аспекти: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 7-8 лютого 2020 року). / К. Ф. Пашаєва. – Херсон: «Гельветика», 2020. – С. 82–86.

Додаток Б**Відомості про апробацію результатів дисертації**

1. Міжнародна науково - практична конференція «Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах», 23 – 24 листопада 2018 р., Львів, Україна, наукова доповідь та публікація матеріалів;

2. Одинадцята щорічна конференція Ради Нордичного інституту досліджень Азії «Азія у русі», 5 – 9 листопада 2018 р., Трьомсе, Норвегія, участь в обговоренні та наукова доповідь;

3. Стажування Центр досліджень проблем миру, 15 жовтня – 30 листопада 2018 р., Трьомсе, Норвегія, відвідування лекцій;

4. XVII міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2019», 15 березня 2019 р., Київ, Україна, наукова доповідь та публікація матеріалів;

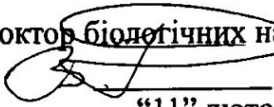
5. Третя щорічна конвенція Асоціації європейських досліджень Кавказу «Досвід між регіоналізму у Чорноморському та Кавказькому регіонах: Дифузія норм, законодавче зближення та спірні питання», 19 – 20 квітень 2019 р., Одеса, Україна; участь в обговоренні та наукова доповідь;

6. 2019 міжнародний симпозіум сусідства «Звертаючись до викликів в Європі та у її сусідстві», 18 – 23 червня 2019 р., Одеса, Україна, участь в обговоренні;

7. Наукова конференція професорсько-викладацького складу кафедри міжнародних відносин ФМВПС Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, 28 листопада, Одеса, Україна, участь в обговоренні та наукова доповідь;

8. Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрями наукових досліджень: філософський, політологічний та культурологічний аспекти», 7 – 8 лютого 2020 р., Київ, Україна, наукова доповідь та публікація матеріалів.

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

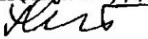
В.о. ректора
доктор біологічних наук професор

Іванич В.О.
“11” лютого 2021 року

АКТ
впровадження результатів
дисертаційної роботи Пашаєвої Ксенії Фаїківни
на тему: «Чинники політичної трансформації країн Південного Кавказу»
поданої на здобуття ступеня доктора філософії
за спеціальністю 052 «Політологія»

Дисертаційна робота виконана відповідно до плану наукових досліджень кафедри міжнародних відносин Факультету міжнародних відносин, політології та соціології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова в межах наукової теми кафедри «Глобальні, регіональні та локальні чинники формування сучасної системи міжнародних відносин» (Державний реєстраційний номер 0119U000500), в межах якої авторкою було досліджено вплив зовнішніх та внутрішніх чинників на перебіг політичної трансформації країн Південного Кавказу, зокрема Грузії, Вірменії та Азербайджану.

Результати наукового дослідження впроваджено в навчальний процес при проведенні лекційних та семінарських занять з дисциплін: «Системна трансформація посткомуністичних країн Європи та Азії», «Зовнішньополітична системологія Чорноморського регіону», «Зовнішня політика США», «ЄС в системі міжнародної безпеки ХХІ ст.», «Росія у глобальній та регіональній політиці», «Теорія взаємодії держав».

Заст. декана
з наукової роботи ФМВПС
д. політ. н., доц.

Коч. С. В.
«10» лютого 2021 р.

Декан ФМВПС
к. іст. н., доц.

Глебов В.В.
«10» лютого 2021 р.

Науковий керівник
д. політ. н., проф.

Брусилівська О. І.
«10» лютого 2021 р.

Завідувач кафедри
міжнародних відносин
д. політ. н., проф.

Брусилівська О. І.
«10» лютого 2021 р.